

UPADESASÂHASRÂ

BY

SRÎMA HAGAVATPÂ ÂCHÂ YA

With Commentary

BY

ÂMAD AMATÎ T A

THE

WÂ U EVA LAKS MANA SÂST Â PANAS' KAR

PUBLISHED BY

TUKÂRÂM JÂVAJÎ

PROPRIETOR OF THE "NIRNAYA SAGAR" PRESS

Bombay

1914.

Price in Rupee

P U L H R: Tu ' m J vaj } th N' n ya- gar P' s
 P N : R. Y Sh d , } 23 K bh L a B b y

15850
 सि संख्य
 था १ = प्रिय उच्च निवसी
 शिक्षा संस्थान सारनाथ इणसी

श्रीमद्भगवत्पादाचार्य णीता

उपदेशसाहस्री

पदयोजनि ख्यया श्रीमद्र तीर्थविरचि
य ख्यय सचलि ।

अय ग्रन्थ

शीकरो हविद्वद्वरलक्ष्म श^० ज
व देव भैणा सर त

मुम्बय्य

तु १२ जाव ती^० छि

स्त्रीये निर्णयसागराख्यमुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा प्रकाशित

(२)

पदेशक्षमं ललितच्छन्दोबद्धमर्पणं भीरं च विद्यते एतद्व्याख्यापि मञ्जुलैव
व्याख्यात्रा प्रणीतास्ति संप्रत्यस्यैकं स याख्यं २ द्विशतवर्षेभ्यः पूर्वं
लिखितं पुस्तकं प्रायः शुद्धमुपलब्धम् तस्मात्पूर्वमुद्रितं संवाद्य सम्यक्परि
शोभ्यास्माभिरिदं सुचिक्रणपत्रेषु मधुराक्षरैः सुव्यवस्थया मुद्रितमस्ति
अस्य सर्वोपयुक्तत्वं सौभग्यं च दर्शनसमकालमेव स्फुटीभविष्यति

विद्वदेकान्तवशवद पणशीकरो वासुदेवशर्मा

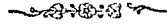

उ देश ह ण नु म

प्र रणम्	विषय :	श्लो 1:	प
	पोद्धाप्रकरणम् (चैत यप्र)	२६	
२	प्रतिषेधप्र (अ मज्ञ नोत्पत्तिप्र)	४	२
३	ईश्वर त्मप्रकरणम्	४	२३
४	त्वज्ञ न भावप्र (अहप्रत्ययप्र)	५	२७
५	बुद्ध्यपर धप्र रण (मूत्र शङ्कप्र)	५	२९
६	विशेषापोहप्रकरणम् (छिर प्र)	६	३३
	बुद्ध्यारूढप्रकरणम्	६	३
८	मतिविलापप्रकरणं (चित्तस्वरूपप्र)	६	४
९	सूक्ष्म य पिताप्रकरणम्	९	४४
	दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम्	१४	५
१	ईक्षितृत्वप्रकरणम्	६	६
१२	प्रकाशप्रकरणम्	१९	६९
१३	चक्षुष्ट्वप्रकरणम्	२	८
१४	स्मृतिप्रकरणम्	५	८८
५	न यदन्यत्प्रकरणम्	५४	११
१६	पार्थिवप्रकरणम्	४	१३५
१	सम्यङ्मतिप्रकरणम्	८९	
१८	तत्त्वमसिप्रकरणम्	२३३	२१
९	आत्ममन ' इप्रकर म्	२८	३ १

इति उपदेशसाहस्रीप्रकरणविषयानुक्रमं

अथात्र प्रास्ताविकम्

वेद क पेभ्यो ान मृ धूत म
जहा लि गो स्त ा हु वे :

इह जगति धर्मादिचतुःपुरुषार्थसपत्तिर्हि वेदार्थज्ञानाधीनेति निर्वि
वादम् वेदस्तदर्थश्चातिगहन इति तदर्थमाकलय्य लोकोदिधीर्षुणा
परमकारुणिकेन श्रीमच्छंकराचार्येण नैकश सन्ति संदब्धा ग्रन्थाः
शंकराचार्यस्तावत्कलिगतेषु ३८८९ वर्षेषु प्रादुर्बभूवेति विज्ञायते
तथाचोक्तं शंकरमन्दारसौरभे प्र स्रूतति यशरदामतिया वत्या
मेकाद ाधि शतो नचतु सह याम् इति अन्यत्रापि निधि
न गोभ ह्यब्दे ३८८९ विभे मासि धवे के ति थौ
द यां श रायोदय मृत इति च तेन वैक्रमवत्सरमानेन
८ ५ मिते वर्षगणे प्रादुर्बभूवेति निश्चीयते यद्यप्यत्र विषये भिन्न
भिन्नारभट्या विवदन्ते विद्वांसः तथापि शिरोनिर्दिष्टप्रमाणेनायमेव तेष
भवत रसमय इति न सिद्धन्त आस्तामयं समयविवाद यत्तैरवतीर्था
खिलधरामण्डले अद्वैतवेदान्तसिद्धान्तप्रणयनादिभिरतीवोपकृतं न
तथान्येन केनापीति जगद्गुरुत्वमेषामेवाधिकं राजते तत्प्रणीतेष्विय
पदेशसाह ि १९ एकोनविंशतिप्रकरणोपेता अद्वैतवेदान्तसिद्धा
न्तानुद्बोधयन्ती जागर्ति सर्वत्र भारतवर्षेषु अस्या एकैकं पद्यं सर्वो

(२)

पदेशक्षम ललितच्छ दोबद्धमर्थग भीर च विद्यते एतद्व्याख्यापि मञ्जुलैव
व्याख्यात्रा प्रणीतास्ति संप्रत्यस्यैकं स य ख्यं २ द्विशतवर्षेभ्यः पूर्वं
लिखितं पुस्तकं प्रायः शुद्धमुपलब्धम् तस्म त्पूर्वमुद्रित संवाद्य सम्यक्परि
शोध्यास्माभिरिदं सुचिक्रणपत्रेषु मधुराक्षरैः सुव्यवस्थया मुद्रितमस्ति
अस्य सर्वोपयुक्तत्व सौभ ग्यंच दर्शनसमकालमेव स्फुटीभवि यति

विद्वदेक न्तवशवद् पणशी रो वासुदेवश ि

उ दे ाह ि रण नु

र म् वि य :	श्लो 1:	पत्र
पोद्धाप्रकरणम् (चैत य)	२६	१
२ प्रतिषेधप्र (ानोत्पनि प्र)	४	२
३ ईश्वर त्मप्रकरणम्	४	२३
४ तत् ान भावप्र (हप्र यप्र)	५	२७
५ बुद्धि राधप्र रण (मूत्राश)	५	२९
६ विशेषापोहप्र र म् (छित्त्व प्र)	६	३३
बुद्ध्यारूढप्रकरणम्	६	३
८ मतिविलापप्रकरणं (चित्तस्वरूपप्र)	६	४
९ सूक्ष्म ा य पि ाप्रकरणम्	९	४
दृशिस्वरूपपरमार्थदर्शनप्रकरणम्	१४	५०
११ ईक्षितृत्वप्रकरणम्	१६	६
२ प्र ाशप्रकर म्	१९	६९
१३ चक्षुष्ट्वप्रकरणम्	२	८
१४ स्व स्मृतिप्रकरणम्	५	८८
१५ न यदन्य प्रकरणम्	५४	११
६ प र्थिवप्रकरणम्	४	३५
१ सम्यङ्ज्ञातिप्रकरणम्	८९	१ १
१८ त्वमसिप्रकरणम्	२३३	२
९ अ न' वाद करणम्	२८	३ १

इति उपदेशसाहस्रीप्रकरणविषयानुक्रम

श्री चङ्कर चाय णीता
उपदेशसाहस्री

श्रीमद्रामतीथविरचितपदयोजनिकाव्याख्यायुता

उपोद्घात करणम् १

यत्र ध्यस्तमिद सर्वं मेयम त्र द्यविद्यय

भ ति नो भाति यज्ज्ञानात्तदस्मि ब्र चित्सुखम् १

तदेवं सर्वोपनिषदर्थस रसंग्रह गद्यब धप्रब धेन सक्षेपतो युक्तयो
पदिश्य पुनरप्युक्तमेवार्थजातं पद्यब धप्रब धेन सोपस्कर विस्तरेणो
पदेष्टुकामो भगवा भा यकारः पद्यग्र थार भे ग्र थप्रतिप द्यपरदेवता
नमस्क ररूप मङ्गल कृत शि यशिक्षार्थं श्लोकेनोपनिबध्न ति

चैत य सर्वग र्व र्वभूत ह म्

च वि याती सौ र्वविदे म १

चै यमि ति तस्मै सामा यत प्रसिद्ध य नम प्रह्वीभावो भूय
दि र्थ. तस्य विशेषजिज्ञासायां लक्षणमाह सर्वविद इति
सर्वं वेत्तीति सर्ववित्तस्यै सर्वश देन भूत भवद्भवि यदि तद मक
जगदुच्यते तत्सर्वं सर्वावस्थ सर्वदा सवितृवत्सनिधिसत्तामात्रेण प्रक श

यत्सर्ववित् नहीद जडं स्वसत्तास्फूर्त्योः स्वतन्त्रं भवति अतो यदधी
 नसत्तास्फूर्तिमदिदं तदस्ति सर्वज्ञ सर्ववित्सर्वाश्रय इति तदस्थलक्षणं
 सिद्धं भवतीति भावः एवं जगत्प्रवृत्तिस्थितिसंहारनियामकत्वेन स
 मात्रतया तादृशेन लक्षितस्य स्वरूपलक्षणं वदन् सर्वविषयवेदना
 श्रयतया सर्ववित्त्वमिति वैशेषिकदिमताशङ्कां वारयति चैत यमि
 ति यैत यंचित्तिस्वभवं ज्ञानस्वरूपं तस्मै इति यत्तच्छब्दयोः संबन्धः
 विज्ञानमानदं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनं तं ब्रह्मेत्यदिश्रुतिभ्यः नह्य
 चित्स्वभवास्य चिद्धर्मकता युज्यते न खल्वनुष्णस्वभावकं लमु
 णत्वधर्मकं भवतीति भावः चिदेकरस्यापि सर्वज्ञत्वं मायोपा
 धिकं यावहारिकमित्यनवद्यम् न चेतनोऽणुपरिमाण इत्येकदेशि
 नो मध्यमपरिमाण इति दिगम्बरा मय ते अतस्तस्य सर्वविषयसंस
 र्गभावे कथं सर्वज्ञत्वम् प्रकाशो हि स वित्रादिः स्वसंसृष्ट एव
 प्रकाशव्यवहारहेतुर्नासंसृष्टे विषय इत्यत आह सर्वगमिति
 'नित्यं विभुं सर्वगतं आकाशवत्सर्वगतश्च नित्यः स पर्यगा
 च्छुक्तमित्यादिश्रुतिविरोधादणुपरिमाणत्वादिकल्पनानवकाश इति
 उत्क्रान्त्यादेर्लङ्घ्योपधिकत्वश्रवणान्न तेन स्वाभाविकविभुत्वार्थकश्रुति
 बाध इति दिक् ननु सर्वगमित्युक्ते सर्वमयत्तद्गतं च ब्रह्मा यदिति
 तस्य वस्तुपरिच्छेदप्रतिभासांख्यादिबादिमतवत्सजातीयविजाती
 यभेदवत्त्वं प्रसमित्यत आह सर्वमिति सर्वं खल्विदं ब्रह्म इदं
 सर्वं यदयमात्मा आत्मैवेदं सर्वमिति त्यादिश्रुतेरित्यर्थः अनेन सर्वोपा
 दानत्वमुक्तम् उपादानं हि स्वकार्यं सर्वं यामुवद्यपकं भवति नानु
 पादानम् तद्वदेकदेशेन संसृज्यमानमव्यापकमेव भवतीत्यतः सर्वो
 पादानत्वात्सर्वमित्यभिप्रायः सर्वत्मकमपि ब्रह्म जीवाद्यावृत्तं जीवस्य

ब्रह्मणोऽभिन्नत्वात् नह्यसंसारि संसारिभावेन विरुद्धधर्मव गोरैक्य
 समभवति दहनतुहिनवदित्यत आह सर्वभूतगुहाशयमिति सर्व
 भूतानां स्थावरजङ्गम नां गुहासु बुद्धिषु शेते इति सर्वभूतगुह शयम्
 गूढा अस्यां ज्ञानज्ञेयज्ञातृपदार्था इति गुहा बुद्धिः गूहते सवर
 ण र्थस्य धातोरिदं रूपम् सर्वप्राणिबुद्ध्य तःसाक्षितया निर्विकार
 वर्तते इत्यर्थः तथाच श्रुतिः यो वेद निहित गुहायां परमे
 व्योमन् हृद्य तज्योतिः पुरुषः स वा एष आत्मा हृदि तस्यैतदेव
 निरुक्तं हृदय मित्याद्या तथाच तत्सृष्ट्वा तदेव नुप्राविश दित्य दिना
 स्रष्टुरेव ब्रह्मणो जीवरूपेण प्रवेशश्रवणात् अयमात्मा ब्र॑ त्यादितादा
 त्म्यश्रुतेश्च न ब्रह्मणोऽयो जीव इत्यवधार्यते विरुद्धधर्मसंसर्गप्रात
 भासस्तूपाधिनिव धनो न स्वरूपनिव धन इति भावः एतेन जीवो
 नाम ब्रह्मणोऽशो विकारो वा स्वतन्त्र एवेति भेदाभेद(भेद)वादिपक्षा
 निराकृता वेदितव्याः ननु सर्वभूतगुहाशयत्वे ब्रह्मणो मानसवेद्यत्वं
 स्य तथा सर्वात्मत्वे प्रपञ्च त्मत्वप्राप्तिरिति शङ्कायामाह यत्सर्वविषय
 तीतमिति सर्वमविद्यातत्कार्यात्मकं विषयमतीत्यै यवस्थितमित्य
 क्षरार्थः मायं तु प्रकृतिं विद्य मायिनं तु महेश्वर मित्य दिश्रुते
 परमेश्वराधिष्ठितमायाविवर्तत्वावगमात् सर्वस्य मायायाश्चानिर्वच
 नीयत्वान्न परमार्थं किमपि ब्रह्मणो भिन्नं वस्त्वस्ति तथा तत् सवा तः
 करणतत्पत्र रसाक्षिणो न मानसवेद्यत्व संभाव्यते । नहि मि॒त्र्य =
 छिगृहीतेन मरीच्युदकं दिन भूम्याद्युदकादिमत्परमार्थतो भ ति
 नवा को नाग्निः प्रकश्यते दहते वा अतो युक्तं सर्वविषयातीत
 त्वमिति भावः तथाच श्रुतिः नेतिनेति नेहनानास्ति किंचन
 यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा सहे त्याद्या अत्र चैत यमि १

।दिविशेषणत्रय तत्त्वपदार्थसंधारण सर्वभूतगुहाशयमिति च बुद्ध्या-
दिसाक्षी त्वंपदार्थ उक्तः सर्ववित्पदेन तत्पदवच्यं ब्रह्मोच्यते सर्ववि-
षयातीतमिति तत्पदलक्ष्यमुक्तम् यत्तच्छब्दयोः सामानाधिकरयादे-
कर्थवृत्तित्वे सति तत्त्वंपदार्थयोरैक्यमखण्डवाक्यार्थस्तात्पर्यवृत्त्या
प्रतिपदितो भवति तदेवं मङ्गलाचरणव्याजेन वेदा तशास्त्रीयविषया-
द्यनुबधोऽयत्र प्रपञ्चितोऽस्य तत्प्रकरणत्वद्योतनाय तथाहि उक्त-
वाक्यार्थे विषयश्चैत य सर्वविषयातीतमिति च चिदात्मनः सर्वानर्थ-
संस्पृशित्वाभावोक्तेरशेषानर्थनिवृत्त्युपलक्षितं निरतिशयान दाविर्भा-
वत्मकं ब्रह्मैव प्रयोजनं क्तम् अर्थात्तत्कामोऽधिकारी सूचित एव
भवति उक्तविशेषणानां वेदा ते वैव प्रसिद्धेः शास्त्रत्रयोः प्रतिपा-
द्यप्रतिपादकभावः सबधो ध्वनित इति १

एव देवतानमस्कारव्याजेन वेदा तप्रतिपाद्यपरदेवतातत्त्वमुपक्षि-
प्तम् इदानीं वेदानां तत्परत्वं प्रतिपदयितुं कर्मकाऽनिर्वृत्तमर्थमनूद्य
तेन ज्ञानकाऽङ्गवेदतानां सगतिमभिदधानस्तेषामगतार्थत्वमन-
यशेषत्व च तावदाह

म यन्नियमवदरिधनपूर्विका
विद्येवेदानीं वक्तुं वेदप्रचमे २

। येति वेद इदानीं ब्रह्मविद्यां वक्तुं प्रचक्रम इत्यवयवः
इदानीमिति जिज्ञासोरुपस्थितिसमय उक्तः अथेति जिज्ञासाप्रवृ-
त्तिप्रयोजकहेतुसाधनचतुः यस्य परित्यागं तयमुच्यते तथाच विवेक-
वैराग्यशमादिसाधनसमयस्य सुमुखोर्मोक्षसाधनत्रयं विद्या साक्षात्प्रति-
पादयितुं ज्ञानकाऽङ्गवेदः प्रवर्तते इत्यर्थः कुतोऽस्य साधनस-

पत्तिरित्यपेक्षायां कर्मकाण्डोक्तकर्मानु नजनितबुद्धिशुद्धित इत्यभि
 प्रेत्य ह समापद्येत्यर्थेन दाराभ्याधानपूर्वका इति विहितक्रिया
 म त्रौपलक्षणम् नित्यनैमित्तिकप्रायश्चित्तोपासनारूपाः सर्वाश्रमप्रयु
 क्ता विधिविहिताः सर्वः क्रियः समापद्य समाप्तिं प्रपद्य कर्मका
 डात्मनानुष्ठेयकर्माणि प्रतिपाद्य स्थितो वेद इति सब धः अथ
 भावः वेदो हि स्वतःप्रमाणभूतः सर्वार्थप्रकाशको नित्यनिरतिशय
 पुरुषार्थमर्थयमानस्य तदुपायं सृजयतः सर्वोत्साहं प्रयतमानस्यापि
 तमलभमानस्य तात्त्विकपुरुषार्थसाधन प्रत्यक्षादिभिरनवगम्यमानमुपदेष्टु
 प्रवर्तते नित्यनिरतिशयपुरुषार्थश्च मोक्ष एव न य इति मोक्षोपाय
 प्रतिपादने वेदतात्पर्यमवगम्यते श्रुतिस्मृती चात्र भवतः सर्वे
 वेदा यत्पदमामनन्ति सवे वेदा यत्रैकीभवन्ति समानसीन आत्मा
 जनाना मिति वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्य इतिच मोक्षसाधनं च साक्षा
 दात्मतत्त्वज्ञानमेव तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ना यः प था विद्यते
 ऽयनाये ति श्रुतेस्तच्च नाशुद्धा तःकरणस्योपदेष्टुं युक्त तस्य तद्गुण
 सामर्थ्याभावात् श्रुतिश्च भवति न विरतो दुश्चरितान्नाश तो
 नासमाहितः नाशा तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुया दिति अत
 स्तस्य ज्ञानोत्पत्तिप्रतिब धकदुरितक्षयार्थानि नित्यानि कर्माणि प्रथमं
 विद्यते त नि च संयोगरूपचोदनासमाख्य नामविशेषेण सर्वश खा-
 प्रत्यय य येनेतिकतव्याङ्गकलापपरिमाणाधिकारिविशेषोक्तिपूर्वकमनु
 ष्ठापयति धमेण पापमपनुदति न कर्म लि यते नरे अविद्यया
 मृत्युं तीत्वे त्यादिश्रुतेर्दुरितक्षय एव धर्मानुष्ठ नस्य पर प्रयोजनं पर
 परया परमपुरुषार्थोपयोगित्वात् नतु कर्मणा पितृलोक इत्याद्युक्त
 पितृलोकादिः प्रयोजनम् तस्य क्षयादिदोषदुष्टतया हेयत्वात् अनुष
 ङ्गिक हि तत्कर्मफल भवति त्वदपि नेद चित्तशुद्धिप्रतिब धकम्

तदुक्तं सुरेश्वर चार्यैः. नित्येषु शुद्धिप्रधायाद्भोगोऽप्यप्रतिबध्नात्.
भोगं भङ्गुरमीक्ष्यन्ते बुद्धिशुद्धिस्तु रोचते इति काम्याभिचारादि
कर्मविधानं तु पुरुषवशीकरणेन स्वाभाविकप्रवृत्तिनिवारणार्थमित्येषा
दिक् तथाच चित्तशुद्धेः प्रथमपेक्षितत्वात्तदर्थं कर्मविधानं प्रथमं
प्रवर्तते पश्च ज्ञानोपदेश इति कर्मज्ञानकाडयोरर्थद्वारा हेतुहेतु
मद्भावेन पौर्वाप्यसंबध उक्तः ज्ञानकाडस्य साक्षत्फलार्थविषय
त्वात्कर्मभिरनपेक्षितार्थत्वाच्चागतार्थत्वमनयशेषत्वं च तस्य सिद्ध
मिति २

ननु कर्माणि कृतानि कर्तुः फलप्रदानि लोके नष्टानि यथा
पित्रादिभिरुपदिष्टविषयाणीष्टफलानि तैर्निषिद्धविषयान्यनिष्टफलानि,
तदुदास्तविषयाणि दैवाधीनतयोभयार्थानि तथा वेदविहितानि
कर्माणीष्टफलानि निषिद्धा यनिष्टफलानि विहितप्रतिषिद्धव्यामिश्र
कर्माणां निष्टव्यामिश्रफलानि भवन्ति तथाच शास्त्रं अनिमिष्टं
मिश्रं च त्रिविधं कर्मणः फलमिति एवंच कर्मणां फलाभ्यामिचारा
मोक्षस्य च फलविशेषत्वात्कर्मविशेषसाध्यत्वोपपत्तेर्न विद्यया कृत्य-
मस्तीति न तदर्थं ज्ञानकाडानि मुमुक्षुणा विचारणीयानि किंतु
कर्मैव कानिचिच्चातुर्मास्यादी यक्ष्य्यफलार्थान्यनुष्ठेयानीति कर्म
जडानां प्रत्यवस्थानमित्याशङ्क्याह

कर्माणि देहयोगार्थं देहयोगे प्रियाप्रिये

ध्रुवे स्याता ततो रागो द्वेषश्चैव ततः क्रिय ३

र्माणीति द्वाभ्याम् कर्मफलं हि जात्यायुर्भोगलक्षणं तच्च
देहसंबधंविना नोपपद्यते इति कर्माणि देहयोगार्थमेवेत्यर्थः देह
योगे च संसारो दुर्वार इत्याह देहयोग इति देहसंबधे सति

प्रकरणम् १] पदयोजनिका य ख्यायुता

प्रियाप्रिये सुखदुःखे ध्रुवे स्यातां भवेत मेव न वै सशरीरस्य सतः
प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ती ति श्रुते ततः सुखदुःखयोस्तत्साधनयोश्च
यथासख्यं रागद्वेषौ वासनारूपौ स्याताम् ततो रागद्वेष ख्य त्रिमि
त्तात्क्रिया वाङ्मनःकायचेष्टाः स्युरित्यर्थः ३

धर्मधर्मौ त तो स्य देहयोगस्तथ

एव नित्य तोऽय स रश्चक्रवद्भू म्

अज्ञस्य प्रत्यगात्मतत्त्वं ब्रह्माजानतोऽहंकारपारवश्यस्य ततः क्रिया
भ्यो विहितप्रतिषिद्धरूपाभ्यो धर्मधर्मौ पुनर्भवेताम् पुनस्ततो देहयो
गस्ततः प्रियाप्रिये इत्येवं संसारो ज ममरणकर्मकरणतत्फलभोगल
क्षणः कुलालचक्रवद्भूशमत्यर्थमविश्रमं यथा स्यात्तथा नित्यप्रवृत्तो
ऽनादिक लमारभ्य प्रवर्तते अयं प्रत्यक्ष इत्यर्थः तस्माद्दैहिक र्थानां
कर्मणामनित्यफलत्वस्य लोके नष्टत्वादा मुष्मिकफल र्थानामपि कर्म
त्वादनित्यफलतानुमानात् तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयत एव
मेवामुत्र पु र्यजितो लोकः क्षीयत इति वस्तुबलावलम्बिश्रुतेश्च
अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाजिनः सुकृत' मित्याद्यर्थवादश्रुत्यवलम्बनेन
कर्मफलस्य नित्यत्वाशा न कार्येति भावः ४

न चेवमपि न मोक्षार्थिनो ज्ञानेन प्रयोजनमस्ति कृतकर्मणं
संसारनिमित्तानां फलभोगान तरं नाशेसति निमित्ताभावाच्चैमिति
काभाव इति यायादयत्नलभ्यत्वा मोक्षस्येत्याशङ्क्याज्ञानमूलत्वात्कर्म
णस्तस्मि सति तदनुपरम मेवमित्याह

अज्ञान तस्य मूल स्यादिति तद्ज्ञानमि यते

विद्यात अ र धा त तो नि श्रेयस भवेत् ५

मेचितः पुण्यचितः इत्यपि पाठः

अज्ञानमिति यद्वा अज्ञस्य कर्मप्रवृत्त्यविरमत्तस्य राविरम
कृतकर्मफलभोगसमयेऽपि कर्मप्रवृत्त्यवश्यभावात्पुनर्भोगसंतानाविच्छे
दश्चेत्कथं तर्हि कर्मनिवृत्त्या मोक्षसिद्धिरिति विवक्षायामाह अज्ञा
नमिति अयमर्थः नीहारेण प्रावृता जल्प्या चासुतृप उक्थश स
श्चरन्ति 'एक शत्रुर्न द्वितीयोऽस्ति शत्रुरज्ञानतुल्यः पुरुषस्य
राजन् येनावि : कुरुते कार्यते च घोराणि कर्माणि सुदारुणानी
त्यादिश्रुतिस्मृतिभ्योऽज्ञानं तस्य पूर्वोक्तस्य कर्मतत्फललक्षणस्य
संसारस्य मूलं स्यादिति हेतोस्तस्याज्ञानस्य हानमात्यन्तिकोपरम
इ यते यत्नेन संपादनीयतयाभिप्रेयते मूलो मूलनम तरेण प्ररोहा
विच्छेदादित्यर्थः तरति शोकमात्मवित् यदा चर्मवदाकाश
वे यिष्यन्ति म नवा. तदा देवमविज्ञाय दुःखस्य न्तो भवि यति
ज्ञानेन तु तदज्ञ न येषां न शितमात्मनः तेषामादित्यवज्ञ न
प्र । शयति तत्पर मित्यादिश्रुतिस्मृतिभ्यो यतोऽविद्यैवाज्ञ न हानहेतु
रवगतातो ब्रह्मविद्य र धा अतो ब्रह्मविद्यया निःश्रेयसं कैवल्य भवे
त्तदुदये न तरायकतयाऽज्ञ न निवृत्तौ केवलात्मस्वरूपावस्थानरूपो
मोक्षो ल ध इव भवेदित्यर्थः ५

ननु कर्मणां विचित्रशक्तित्वात् हिर यदा अमृतत्व भज त
इत्य दिश्रुते कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादय इत्यादिस्मृतेश्च
कर्मभिरेव मोक्षसिद्धेः कथं त ब्र विद्ययेति शङ्कामपाकुर्वन्नन तरोक्त
मर्थमुपपादयति

वि० व । ह नाय न ० तिकू

न न ह ० हि रागद्वे क्षयो भेत् ६

विद्यवेति द्वाभ ।म् ससारमूलाज्ञ नहानाय विद्यैव समर्थेत्य

ध्याहारः एवकारार्थमाह न कर्मेति तत्र हेतुरप्रतिकूलत इति
 अविरोधादित्यर्थः विद्यैव प्रक शरूपत्वादप्रकाशरूपामविद्यां तत्कार्यं
 च निवर्तयति यथा रज्ज्वावरणाविद्यां तमसि तत्कल्पितसर्पाद्याकर
 च रज्जुतत्त्वज्ञानप्रदीपौ निवर्तयतः स्वभावविरोधात् कर्म तु नाज्ञा
 नतमोनिवर्तकं तदविरोधित्व दप्रकाशात्मकत्व द्वा नीहारस्तोमवदित्या
 द्यनुमानैः ना यः प था विद्यतेऽयनाय इत्यादिश्रुतिभिश्च विरोधा
 द्विर यदा इत्यादावापेक्षिकममृतत्वं पर्यवस्यति कर्मणैव ही ति
 स्मृतिः न कर्मणा न प्रजये ति श्रुतिविरोधेऽय परेत्यतो न तद्व्या
 त्कर्मभिरज्ञ नहानशङ्केत्यभिप्रायः विद्यां विनाऽज्ञानक्षयाभावश्चेद
 ज्ञानक्षयार्थमेव विद्यान्विष्यतां तत्क र्यस्य तु परमार्थत्वाद्विद्यया नाशा
 नुपपत्तेस्तन्नाशे हेत्व तरमवेषणीयमित्यत आह नाज्ञानस्येति
 अज्ञानस्य प्रहाणे रागादिक्षयो न स्याद विवेकपूर्वकत्वस्य रागादाव व
 यन्यतिरेकसिद्धत्वादज्ञानमया रागादयो न परमार्था इत्यज्ञाननिवृ
 त्त्यैव निवर्त त इति न तत्र हेत्व तरा वेषणेत्यर्थः ६

रागाद्यनिवृत्तौ का हानिरिति तत्राह

**रागद्वेषक्षयाभावे कर्म दोषोद्भव भु म्
 तस्मान्नि श्रेयसार्थाय विद्यैवात्र विधीयते ७**

रागद्वेषेति दोषा रागद्वेषमोहास्तदुद्भव तद्वेतुकं कर्म भ्रुवं पुनः
 स्यादेवेति पुनः संसारो दुर्वार इत्यर्थः उपपादितमर्थमुपसंहरति
 तस्मादिति अत्रेति वेदा तोक्तिः विधीयते प्रकाशयत इत्यर्थः ७

तदेवमज्ञानमूलत्वं त्संसारस्य ज्ञानमेव तन्निवर्तकं मोक्षहेतुर्न कर्म
 युक्त तत्र यदि कर्मणां स्वात येण मोक्षहेतुता न सभवेत्तर्हि ज्ञानेन
 समुच्चयेसति तद्वेतुत स्य दिति स च्यवादिमतमुत्थ पयति—

ननु ^१ तथा नित्यं क य जीवने ति
विद्या । सहकारित्वं मोक्षं ति हि ब्रजेत् ✓

ननु कर्मेति नहि कश्चित्क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्
कार्यते ह्यवशः कर्म सर्वः प्रकृतिजैर्गुणै रिति स्मृत्युक्तं यायेनावशे
नापि जीवतः पुरुषेण कर्म कर्तव्यमेव विद्य यथा तथा नित्यं
कर्मावश्यं कर्तव्यं यावज्जीव मित्यादिश्रुतिविहितत्वादित्यर्थः
उपयोगाभावा मुमुक्षुणा नित्यं कर्म न कर्तव्यमित्यत आह विद्याया
इति विद्याया मोक्षप्रति कारणभूतयाः सहकारित्वमिति कर्तव्यभावं
हि यस्मात्तत्कर्म ब्रजेत्प्राप्नुयादतस्तत्कार्यं मुमुक्षुणेत्यर्थः विद्यायामृ
तमश्नुत इति तृतीयया ज्ञानस्य मोक्षकरणत्वावगमात्करणस्य चेति
कर्तव्यतासापेक्षत्वाद यस्य चेति कर्तव्यस्यात्राभावात्कर्मभिरेव प्रयाजा
दिभिर्दर्शदीव फलोपकार्यज्ञैर्ज्ञानं समुच्चीयत इति भावः ८

कर्मणा बध्यते ज तुर्विद्यया च विमुच्यते तस्मात्कर्म न
कुर्वन्ति यतयः पारदर्शिन इत्यादिस्मृतेर्मुमुक्षुभिः कर्म न कर्तव्य-
मिति चेत्तत्राह

यथ विद्या तथ कर्म चोदितत्वाविशेषतः

त्यवायस्मृतेश्चैव कार्यं कर्म मुमुक्षुभि ९

यथा विद्येति यथा विद्या मुमुक्षुभिः कार्या तथा कर्मापि
कर्तव्यम् कुतः विद्यां चाविद्यं च यस्तद्वेदोभयसहो ति समुच्च
यविधिना अविशेषेण चोदितत्वादित्यर्थः किंच अकुर्वन्निहितं
'कर्म निन्दितं च समाचरन् प्रसंजश्चेन्द्रियार्थेषु नरः पतनमृच्छति
इत्यननु ने प्रत्यवायस्मृतेश्च कर्म कार्यमित्यर्थः तथाचोदाहृतं

तिस्मृतिविरोधे तस्मात्कर्म न कुर्वन्ति यतय इतायमपि स्मृतिर्ज्ञान
प्रशस्यार्था वा भविष्यतीति भावः ९

अत्र सिद्धा ती विद्यायाः सहकार्यपेक्षितत्वमुक्तमाक्षिपति

ननु ध्रुवफला विद्या ना यत्केचिदपेक्षते

न हि ग्रेमो यथैव यद्ध्रुवक र्योऽपेक्षते १

नैवति ब्रह्मविद्या सहकारिनिरपेक्षा ध्रुवफलत्व द्धटादिज्ञान
वदित्यर्थः पूर्ववादी यमिचारेण परिहरति नेति अवश्यं
भाविफलोऽप्यग्निष्टोमो यथोद्गीथशस्त्रादितद्गतदेवताज्ञानसहकारिक
मपेक्षते तथा विद्यापीत्यर्थः १

पूर्वपक्षमुपसंहरति

तथा ध्रुवफला विद्या कर्म नित्यमपेक्षते

इत्येव केचिदिच्छन्ति न कर्म तिकूलत ११

इत्येव केचिदिच्छतीति सिद्धा तं वक्तुमुपक्रमते नेत्या
दिना विद्या स्वकार्ये न कर्मपेक्षते तत्प्रतिकूलत्वात्तद्विरोधित्वादि
तियावत् नहि स्वप्रतिकूलः स्वसहायो भवति माभूत्तमिरंतेजसः
सहायभूतमित्यर्थः ११

कर्मणो विद्याप्रतिकूलत्वमुक्तं साधयति

विद्यया प्रतिकूल हि कर्म स्यात्स भिन्नत

निर्विकारात्मबुद्धिश्च विद्येतीह प्रकीर्ति १२

विद्याया इत्यर्थेन हिशब्दः प्रसिद्धिद्योतकः साभिमानत इति ।
ब्रह्म याद्यभिमानसहितपुरुषनिर्वर्त्यत्वात्कर्मणो विद्यायाश्च कूटस्थत्वा

कारतया जात्याद्यभिमानहीननिष्ठत्वात्प्रसिद्धो विद्याकर्मणोर्विरोध
इत्यर्थः हिशब्दोक्तितां प्रसिद्धिमुपपादयति निर्विकारेति न ह
कर्ता भोक्ता किंतु कूटस्थं ब्रह्मैवासीत्येवमात्माकारा तःकरणवृत्तिवि
धेति इह वेदातेषु विद्वद्भिः प्रकषेणोक्तैत्यर्थः कर्मत्वहं ब्राह्मणोऽस्य
कर्मण कर्ता ममेदं कर्मसाध्यं फलं भविष्यतीत्यभिमानपूर्वकं प्रवर्तत
इति प्रत्यक्षमतः स्फुटो विरोध इत्यर्थः १२

ज्ञानकर्मणोर तर्मुखत्ववहिर्मुखत्वाभ्यां प्रवृत्तितो विरोधमुक्तवोत्प
त्तितो विरोधमाह

अह कता ममेद स्यादिति कम व ते

स्त्वधीना भेद्विद्या र्वधीनो भेद्विधि १३

वस्त्वधीनेति प्रम णवस्त्वधीना विद्या यथाप्रमाणं यथावस्तु
च जायते न तत्र पुरुषस्वातन्त्र्यं संभवतीत्यर्थः विधिर्विधेयं कर्म
कर्त्रधीनं पुरुषेण कर्तुमकर्तुम यथा वा कर्तुं शक्यमतः पुरुषस्वातन्त्र्या
स्वातन्त्र्यरूपविरुद्धहेतुज यत्त्वान्न कर्मज्ञानयोः समुच्चय इत्यर्थः १३

केच विद्यायां सत्यां कर्मणो निराश्रयतया स्वरूपाभावात् ज्ञान
सहकारितेति विध्य तरेण विरोधमाह

रक युपमृद्वा ति विद्य द्विमिवोखरे

इति तत्सत्यम दाय कर्म क यवस्यति १४

करकाणीति ऊखरदेशे जातामुदकबुद्धिं यथोखरस्वभावावल
म्बिनी विद्योपमृद्वाति तथात्म यविद्याध्यस्तकारकबुद्धिमात्मस्वभावा
वलम्बिनी विद्योपमृद्वात्येवेत्यर्थः इति तत्सत्यमित्यर्थश्चोक्तः पूर्वैर्गै
रनेति उपमृद्वातीति यतोऽतस्तत्कारकजात सत्यमादाय कर्म कर्तुं
ज्ञानी कथं व्यवस्यतीति कथशब्दाध्याहारेणाय योजनीयः १४

विरुद्धत्वकृतसमु यासभवे फलितमह

विरुद्धत्वं द य म क न वि
है विदुः । त म हेय क्षुण ५

विरुद्धत्वादिति अतो विरुद्धत्वादिति सामानाधिकर यम्
विद्यया सह कर्म कर्तुं विदुषा न शक्यमेवेय वयः । समु यनिराक
रणफलमाह तस्मादिति १५

ननु ज्ञात्वा कम समाचरे दित्य दिवचनात्स्वर्गकामादिविध्य य
थानुपपत्तेश्च देहादि यतिरिक्तात्मज्ञानवत्. कर्मानधिकारात् ज्ञानकर्म
णोर्विरोधे च तदयोगादधि र्यभावेन कर्मका डस्याप्रामा य प्राप्तमि
। शङ्क्य कर्मस्वरूपभेदाङ्गविशेषप्रयुक्तकमाधिकार दिविशेषज्ञानस्य
देहादि यतिरिक्तात्मज्ञानस्य च कर्मविशेषाधिकारि यपेक्षितत्वेऽपि न
परमात्मतत्त्वज्ञानं तत्रापेक्ष्यतेऽनुपयोगादधिकारिविरोधाच्चेत्यभिप्रेत्य
समाधत्ते

देहैरविशे देहिनो ह निजम्
। णि ना तदवि गेत्थ । त्कर्मविधिर्भेत् १६

देहाद्यैरिति यद्वा यद्यौपनिषद् ज्ञान कर्मकारकभेदोपमर्दक
स्यात्तदा ज्ञानका डेन कर्मका डस्य निर्विषयीकरणाद् धितविषयं कर्म
का मप्रमाणं स्य तच्चाणिष्ट स्व ध्यायाध्ययनविधिविरोधादित्याशङ्क्य
किमात्म त्वज्ञाना प्र गूर्ध्वं वा तदप्रामा यापत्तिरिति विकल् य धंनिरा
करोति देहैरिति देहिन आत्मनो देहैरिन्द्रियमनोबुद्धिप्र
णतद्भैरविशेषणाविवेकेन ग्रहण तद्विशि तयैवात्माभिम नरूप निज^१
स्वाभाविक न योषिद् दाव य दिभा बुद्धिवद्विध्यधीन यदेवविध प्रा

णिनामात्मज्ञानं तदविद्योत्थमनाद्यज्ञानजभ्रान्तिसंस्कारोत्थं सर्वसाधारणत्वाद्यावदेवं ब्राह्मणोऽहं गृहस्थोऽहं सकलेन्द्रियवानहं सकामो बलवानित्यदिज्ञानमनुवर्तते तावत्कर्मविधिः कर्मका ङं प्रमाणं भवेदित्यर्थः प्रमितिजनक हि प्रमाणं भवति अधिकारिणश्च प्रमितिजनको वेदो न नधिकरिण इति स्थिते कर्मप्रवृत्तिपर्यं तं प्रमितिजनकस्य विधिका ङस्योक्ताधिकारिल भान्न ब्रह्मात्मतत्त्वविद्योदयात्प्रागप्रामा य प्राप्तिरिति नाध्ययनविधिविरोध इति भावः १६

द्वितीयं विकल्पमि पत्या प्रत्य चष्टे

नेति नेतीति देहादीन रोह्य त्म े षि

अवि े त बोध र्थ तेन विद्य निर्वर्तिता १

नेतीति नेतिनेतीति वीप्सार्थया श्रुत्य देह दीन्मिथ्यादृष्ट्य त्मात्मीयभवेन गृहीतानशेषानपोह्य प्रतिषिध्य प्रतिषेधावधिभूत आत्मा वशेषितः सत्यस्य सत्यमित्यदौ किमर्थमित्यत अह अविशेषात्मबोधार्थमिति अविशेषश्चास वात्मा चेति तथा तस्य बोधो निर्विशेषचित्सदान दस्वभावाविर्भावस्तदर्थमित्यर्थः परगर्थेष्वपोहितेषु तदवधित्वेन प्रत्यगर्थ एवावशि यत इति प्रत्यक्तत्त्वबोधार्थमित्युक्तं भवति बोधेसति किं स्यात्तदाह तेनेति यन्निबधनो देहादा वात्माभिमानः कर्माधिक रहेतु साऽविद्या तेन बोधेन निर्वर्तिता बाधितेत्यर्थ अतो निमित्ताभावाच्चैमित्तिकाभाव इति ययेना मतत्त्वज्ञानवतो न कर्मविधिप्रतिपत्तिरिति तप्रति फलवद्विज्ञानजन कत्वाभावात्कमका ङस्य तद नीमप्र मा यमिष्टमेव निवृत्ततीव्रक्रोध प्रत्यभिचरविधिशास्त्रवदिति सर्वमनवद्यम् १

ननु निर्विशेष त्म रोधेन सकृदि वर्तिताप्यविद्या पुनरुद्भवि यति तत

कर्माधिकारहेतुसंभवात्कर्मविधिः स्य च्छुक्तितत्त्वावगमात्तदज्ञाननिवृत्तावपि पुनस्तत्र समया तरे रजतभ्रमोदयोपलभ्य दित्याशङ्क्याह

नि त्त सा कथ भूय प्रसूयेत प्रमा

अ त्ये विेषेऽपि प्रत्यगत्मनि केवले १८

नि चेति प्रमाणतो निवृत्ता प्रमाणमिना दधा साऽविद्या भूयः पुन कथ प्रसूयेत जायेत नहि मृता दध च भार्य पुनः प्रसवायोद्भवति तद्वदित्यर्थः अविद्या तर जायेतेति चेत्तत्र वक्तव्यं किं निमित्तं जायेत निमित्तं द्वा नाद्यः अकारणकार्येत्पत्तावतिप्रसङ्गात् द्विताये किमात्मा निमित्तमनात्मा वा नाद्य इत्याह

असत्येवेति अविशेषे केवले इत्यनयोर्व्याख्यानव्यख्येयमव. यद्वाऽविशेष इत्युक्ते मूर्त्यादिकतिपयविशेषाभावेऽपि विशेषान्तरशङ्का स्य दत्त उक्तं केवल इति तावत्युक्त एकाकिनोऽप्यात्मनः प्रयत्नादिगुणयोगित्वविशेषशङ्का स्यात्तन्निवृत्तयेऽविशेष इत्युक्तम् तथाचाविशेषे केवले प्रत्यगात्मनि सर्वा तरे परमार्थवस्तुनि साऽविद्यऽसती एव न सत्तां लभते असहायस्यात्मनः कूटस्थस्य कर्तृत्वानुपपत्तेरविद्या तरसहायाभ्युपगमे चा यो य श्रयोऽनवस्था वा प्रसज्येतेत्यर्थः अपिश देन पक्ष तरं निरस्यते अनात्म यप्यसत्येव साविद्या कार्यस्यानात्मनोऽविद्य हेतुत्वानुपपत्तेरित्यर्थः शुक्तिकादौ तु रजतादिविक्षेपोपादानांशस्येव विद्याशक्तिभेदस्य ज्ञानेन निवृत्त्यभ्युपगमात् मूलज्ञानस्य तत्त्वगन तशक्तिमतो विद्यमानत्वात्तद्वशात्पुनर्भात्युदयोपपत्तेर्दृष्टा तो विषम इति द्रष्टव्यम् १८

अविद्याया. पुनरनुद्भवस धनफलमाह

न चेद्भूय प्रसूये कता भोति ति थम्

द गीति च वि ने स्म द्विद्यऽसह यिका १९

नचेदिति पादत्रयेण सदेव ब्रह्मैवाहमस्मीति विज्ञाने विशि
ज्ञानेऽपरोक्षानुभवे सति भूयः पश्चान्न चेदविद्या प्रसूयेतेति कर्ता भोक्ते
ति धी कर्माधिकारनिमित्तभूता कथं स्यान्न स्यादेवेत्यर्थः चकार
कर्तृत्वादेः पारमार्थिकत्वशङ्कानिवृत्त्यर्थं कर्तृत्वादेः पारमार्थिकत्वे
विद्य निवर्त्यत्वायोगादनिर्मोक्षप्रसङ्ग इति भावः ज्ञानकर्मसमुच्चय
निराकरणमुपसंहरति तस्मादिति यस्माद्विद्य यामुत्पन्नाया कर्म सं
भवः सिद्धस्तस्मादसहाया केवलैव विद्य कैवल्यहेतुरित्यर्थः १९

विद्याया सहकारिनिरपेक्षत्वेनैव मोक्षहेतुत्वमिति युक्तयोक्तैश्च
श्रौत लिङ्गमुपोद्धलयति

अत्यरेचयदित् नो य श्रुत्यातएव हि
कर्मभो मा ते ए दिति व जि १म् २
अ त्व ७ स्मार् १७य कर्म भि

अत्यरेचयदिति तैत्तिरीयोपनिषत्सु सत्यं परं परं सत्यं मित्यु
पक्रम्य सत्यं तपः अदिमं नसा तानि कर्माणि श्रेयःसाधनं वेन निर्दि
य तानि वा एतां यवराणि तपांसीति ते । फल्गुफलत्वेन निन्दा
मभिधाय यास इति ब्रह्मेत्युक्तो यास एवात्यरेचय दिति तत्त्वं
ज्ञानांतरङ्गभूतं संयासः स्तूयते तस्मान्निन्दितस्यानुपादेयत्वा
त्स्तुतस्य चोपादेयत्वं कर्मसंपेक्षत्वे मोक्षस्य संयासविधानानुपपत्ते
रसंयासमात्मज्ञानमेव मोक्षसाधनं गयत इत्यर्थः अतएव हीति
ज्ञानस्य फले कर्मनिरपेक्षत्वादेवेत्यर्थः लिङ्गं तरमाह ए व
दिति वाजिनाममृतत्वं श्रुतमिति वाजसनेयिनामुपनिषत्सु अत्मा
निखल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितं मित्युपक्रम्य द्वय
मात्मतत्त्वं दुन्दुभ्यादिदृष्टान्तप्रबधेनोपपाद्य उक्तं नुशासनसि मैत्रे

येतावदरे खल्वमृतत्व मिति ज्ञानस्यैवामृतत्वसाधनत्वावधारण श्रुत
तस्य कर्मानपेक्षायां लिङ्गमन्यथैतावदित्यवधारणार्थवचनानुपपत्तेरित्य
र्थः. अमृतत्वस्य तु नाशोऽस्ति वित्तेने ति च तत्रोक्तो वित्तसाध्यस्य
कर्मणोऽमृतत्वसाधनत्वाभावे लिङ्गमनुसंधेयम् नच विद्यां च विद्यं
चे ति समुच्चयविधानविरोधः तस्य देवतोपासनज्ञानकर्मसमुच्चयविष
यत्वात् अथवा हिर मयेन पात्रेण अग्ने नय सुपथे ति च मार्ग
याचनाद्यनुपपत्तेरिति सर्वमनवद्यम् न कर्मणा न प्रजया धनेन
त्य गेनैके अमृतत्वमानशुः त्याग एव हि सर्वेषां मोक्षसाधनमुत्तम
म् त्यजेतैव हि तज्ज्ञेयं यत्कुं प्रत्यक् पर पद मित्यादिशास्त्राद्य
स्म त्यागोपलक्षितमात्मज्ञानमेव मुक्तिसाधनं तस्मादिति प्रकृतार्थ
मुपसंहरति तस्मात्त्याज्यं कर्म मुमुक्षुभिः साधनचतुष्टयसंपन्नैरत्म
तत्त्वजिज्ञुसुभिरित्यर्थः विविदिपोरपि नास्ति कर्मावसर कुतो
विदुष इत्यभिप्राय २

अत्रार्थश्लोकोऽधिकः प्रागुक्ताधिकार्थेन सख्येयः तदेव मुमुक्षु
णा सर्वकर्मसंयासपूर्वकज्ञाननिष्ठेन भवितव्यमिति यथेनोपपाद्ये
दनीं परोक्तं तमनूद्य दूषयति

अग्निष्टो वदित तत्रेद मिधीयते २१

अग्निष्टोमवदिति अर्थश्लोकेन २१

दूषणमुच्यते इति प्रतिज्ञाय श्लोकेन दूषणमाह

नैक र ाध्यत्वात्फ ा यत्व र्म

विद्या द्वि री तो ह ा तो वि मो भवेत् २२

नै ते कर्मणोऽग्निष्टोम देरनेककारकसाध्यत्वान्नियतद्रव्यमन्नत
न्नप्रयोगसध्यवादितियावत् तथा फल यत्वात्फलभेदेवत्वात् यदेव

विद्यया करोति श्रद्धयोपनिषदा तदेव वीर्यवत्तर भवती ति श्रुते विद्याद्वारा
चार्यवत्तरफलविशेषसंभवाच्च युक्ता सहकार्यपेक्षेत्यर्थः नैवं विद्याया
इत्याह विद्येति तद्विपरीता कर्मस्वभविपरीतस्वभावेति यावत्
यथा वस्त्वधीनप्रमाणनिबधनाया निरतिशयमोक्षैकफलाय विद्या
या न सहकार्यपेक्षा युक्तेत्यर्थः यतएवं स्वभावभेदः कर्मविद्ययोर
तोऽग्निष्टोमन्ष्टा तो विषमो दार्ष्टान्तिकाननुरूपो भवेदित्यर्थः २२

वैषम्यमेवोपपदयति

**कृष्यादिवत्फलार्थत्वाद् यकर्मोपबृंहणम्
अग्निष्टोमस्त्वपेक्षेत विद्या यत्केमपेक्षते २३**

कृ या देवदिति अग्निष्टोमः सातिशयः स यफलार्थत्वाद् य
कर्मोपबृंहणम् यैः कर्मभिः सहकारिभिविहितोद्गीथाद्यङ्गसंश्रितोपासना
दिरूपैरुपचयमपेक्षेतेति योजना तत्र दृष्टा तः कृष्यदिवदिति कृषि
वाणिज्यादौ फलोपचयार्थं साधनविशेषोपचयं प्रसिद्ध इत्यर्थः
विद्या तु निरतिशयफलत्वाद् यत्सहकारिभूतं किं वस्त्वपेक्षते न
किमपीत्यर्थः २३

यदुक्तमकुर्वविहित कर्मेति प्रत्यवायस्मृतेश्चेति तत्राह—

**प्रत्यय यस्तु तस्यैव यस्य हकार इ यते
अहंकारफ र्थित्वे विद्येते नात्मवेदिन २४**

प्रत्यवायस्ति ते अस्य कर्मणोऽहं कर्ता एतत्कृत्वेदं फल
भोक्ष्य इति यस्याहकार इ यते इष्टो भवति स्वाभाविको वर्तते इति
यावत् तस्याधिकृतस्य विहिताकरणे प्रत्यवायो भवेदित्यर्थः

अत्मवेदिन आत्मतत्त्वज्ञाननिष्ठस्य तु अहंकारफल र्थित्वेन विद्येते
विषयाभावादतो निमित्ताभावान्न प्रत्यय यस्तस्येत्यर्थः २४

विद्यैवाज्ञानहानाय न कर्माप्रतिकूलत इत्युपक्रम्येयता अथेन
कर्मणः स्वातन्त्र्येण वा ज्ञानसहकारितया वा सर्वथा न साक्षा मोक्ष
हेतुत्वमस्तीत्युपपाद्य ब्रह्मविद्यामथेदानीं वक्तुं वेदः प्रचक्रम इति
परमप्रकृतमुपसंहरति

तस्मादज्ञ नहानाय सस रविनिवृत्तये

विद्याविधानाय प्रार धोपनिषत्त्वियम् २५

तस्मादिति विद्यायाः कर्मनिरपेक्षत्वं तच्छ दार्थः अज्ञान
हानायानाद्यज्ञाननिराससिद्धयेऽपेक्षितं विद्या विधातुं संपादयितुमर्थं
परोपनिषद्वेदा तभागः प्रार ध इति योजना अज्ञानहानस्य विशेषणं
संसारविनिवृत्तय इति संसारस्य विनिवृत्तिः सम्बन्धिवृत्तिर्यस्मादिति
विग्रहः अक्लीबत्वमार्पम् अत्रोपनिषच्छ दो लक्षणया वेदान्तग्र थेपु
प्रयुक्तः २५

तर्हि कोऽस्य मुख्योऽर्थ इति विवक्षाया ब्रह्म विद्य ख्यं श दसा
मर्थ्यं दर्शयन्नुपनिषच्छ दंयुत्पादनेनापि स्वतन्त्रैव विद्या मोक्षहेतुरिति
सूचयति

देरुपनिष्वस्य द्वि पि चोपनिषद्देत्

दीकर भ वाच गर्भादे श तनात्तथा २६

सदेरिति षड् विशरणगत्यवसादनेषु रति धातोरुपनीत्युप
सर्गद्वयपूर्वकस्य किप्प्रत्यया तस्योपनिषदिति रूपम् अस्त्यत्र ध त्वर्थ
त्रयम् तथाहि ये म दत्र विदस्तेषां गर्भज मजरादिकमुपनिषदयति
दि थिलीकरोतीत्युपनिषदित्येकोऽर्थः जिज्ञासोश्चोपसमीपे नि निश्चयेन
ब्र गमयतीति द्वितीय तत्त्वविदं तु गर्भादि नाशयत्येवेति

तृतीयः एवं स य ध त्वर्थयोगाद्विद्यैवोपनिषच्छ दवाच्या तादृश्या
 द्र थोऽप्युपनिषदुच्यते लाङ्गलं जीवनमिति वदित्यर्थः २६
 इति प्रथममुपोद्धातप्रकरणम्

तिषेध रणम् २

तदेवं मुमुक्षोमे क्षसाधनब्रह्मात्मविद्याप्रतिपत्तये वेद तारम्भ उप
 पद्यते इति स्थिते पुनराशङ्क्यते ननु विद्योपदेशाये वेदा ता
 रम्भस्तदोपपद्यते यदि विद्योदयः संभाव्येत स इहात्मनि संसारित्व
 ग्राहकप्रत्यक्षादिविरोधाद्वाक्यशतेनापि नोत्पादयितुं शक्यते, असं
 जातविरोधितया प्रत्यक्षादेबलवत्त्वात्तदुपजीविनश्च गमस्य दुर्बल
 त्वात्कथंचिदुत्पन्नापि विद्या यदि प्रमाणसिद्ध संसारं बाधेत तर्हि
 प्रत्यगात्मनोऽपि ब्रह्मरूपत्वं कथं प्रत्यक्षानुभवो न बाधेतेति अत
 उत्तरं वदति

प्रतिषेद्धमशक्यत्वा नेतिनेतीति शेषि म्

इदं न ह्यमिदं न ह्यमित्यद्व त्तिपद्यते १

प्रतिषेद्धमित्यादि नेतिनेतीति वीप्सया सकलान्श्यप्रतिषेधे
 शेषितमुर्वरित यदात्मतत्त्वं तत्प्रतिषेधावधित्वेन प्रतिषेद्धः स्वरूपत्वेन
 प्रतिषेधसाक्षितयाऽवस्थित यतोऽतः प्रतिषेद्धमशक्यत्वद्व साक्षा
 त्प्रतिपद्यते निःसंदिग्धमुपलभ्यत इति योजना उपलभप्रकारम
 भिनयति इदमिति इदं देहरूपं नाहमत्मा इदमिन्द्रियजात
 मनोबुद्धिप्राणतदुपादानचेतनपर्यंतं नाहं किंत्वेषां प्रकाशकमव्यभि
 चरि स्वयंप्रकाशं कूटस्थमक्षर यस्मिन्सर्वं जगदाश्रयेऽव्याकृताकाश

ओतश्च प्रोतश्च तदेव ह परमक्षरमिति प्रतिपद्यत इत्यर्थः । अनेन विद्या नोदेतीत्येषा शङ्का निराकृता प्रतिषेद्धमशक्यत्वादित्यनेन तु यथ व्याख्यातेन बाध यो यत्वं दर्शितमिति विवेक्त यम् १

न वहं ब्रह्मेति ज्ञानमुक्तविधयोत्पन्नमपि न प्रतिष्ठां लभते देहेन्द्रियाद्यभिमानस्यानवरतमनुवृत्तेरित्याशङ्क्य तस्य प्रमाणमूलत्वाभावाद्वाधितानुवृत्तिमात्रस्याभासत्वान्न विद्याप्रतिपक्षत्वमित्यभिप्रेत्य वाक्योत्थज्ञानस्य प्राबल्यमुपपादयति

**अहधीरिदं तोत्था । चार भणगोचरा
निषिद्धात्मोद्भवत्वात्सा न पुनर्मानता ब्रजेत् २**

अहधीरिति देहादावनात्म यात्मबुद्धिरहंधीरित्युच्यते स हं कर्तुरिदमंशात्पूर्वपूर्वाहकारवासनावासिता तत्करणरूपादिदम त्मनः सक शादुत्थिताध्यासात्मिकेत्यर्थः स्वरूपतोऽस्या दौर्बल्यमुक्तव विषयभेदादपि तदाह वाचार भणगोचरेति निरूप्यमाण स्वतः सत्ताहीनमपि यदपरोक्षव्यवहारगोचरतया गम्यते तद्वाचार भणमनृत जडानात्मरूप तदेव गोचरो विषयो यस्याः सा तथा यत एवमतो नेतिनेतीति शास्त्रेण निषिद्धो बाधित आत्मा स्वरूपमुद्भवः कारणं यस्याः सा निषिद्धात्मोद्भवा तस्या भावो निषिद्धात्मोद्भवत्वं तस्मादिति विग्रहः सा पुनरिदंधीरात्मयाथात्म्यज्ञानान्तरं मानतां प्रमाणत्वं न ब्रजेन्न लभेत अवस्तुत्वादवस्तुजत्वादवस्तुविषय वाच्य स्वभावस्थवि शेषज्ञानवदिति अतो वा योत्थज्ञानमेव प्रबलं नेतरदिति भावः २

इदानीं पैर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्य प्रकृतिवदिति यायेन प्रथमोत्पन्नाया

अपि कर्ता भोक्त्यादिधिय उत्तरेण ब्रह्मात्मज्ञानेन बाध्यत्वमुप
पादयति—

पूर्वबुद्धिमबाधित्वा नो र जायते मति

शिरिक स्वय सिद्ध फलत्व त्स न बाध्यते ३

पूर्वबुद्धिमिति न शुक्तयज्ञानज यां रजतबुद्धिमबाधित्वा शुक्ति
धीरुत्तरोत्पद्यते एवं कर्त्रादिबुद्धिमबाधित्वा नात्मतत्त्वज्ञानमुत्तरमुत्प
द्यते अतः प्रसक्तनिषेधात्मकत्वाद्बाधस्य पूर्वसमये उत्तरप्रसक्त्यभा
वान्न पूर्वोत्तरस्य बाधः किंतु परेण पूर्वस्य प्रसक्तस्य बाध इत्यन
वद्यम् पदार्थबोधे श दस्य माना तरस पेक्षत्वेऽपि न वाक्यार्थबोधे
तदपेक्षा पदार्थबोधेऽपि यवहरमात्रस्यैवापेक्षत्वात्पूर्वबुद्धेर्व्यवहाराङ्ग
त्वांशस्योत्तरेण त्मज्ञानेनाबाधनाच्च नोपजी यविरोधश्चेति द्रष्टव्यम्
किंचै पनिषद त्मज्ञ नमेव तत्त्वावेदकमस्य ताबाध्याथत्वादित्याह
नशिरिति ब्रह्मात्माकारा तःकरणवृत्तिप्रतिफलितापरोक्षस्फूर्तिर्नशि
रित्युच्यते सचैकः पराभावेनोपलक्षितोऽद्वितीय इति यावत् स्वयंसिद्धः
परनिरपेक्षसत्तास्फूर्तिकः स न बाध्यते उक्तैर्विशेषणैर्बाधायो यत्वा
वगमात्फलत्वात् नहि फल बाध्यते तस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वात्सर्व
व्यवहारहेतुप्रकाशत्वाच्चेत्यर्थः नित्यसिद्धस्या यस्य फलत्वं विषया
कारवृत्ति यक्तत्वपेक्षयोपचर्यत इति भावः ३

एवं ब्र ह्मात्मज्ञानस्य वाक्यादनुत्पत्तिशङ्कामुत्प स्य प्राबल्योपप
दनेन पूर्वप्रवृत्तप्रत्यक्षादिभिर्बाध्यार्थत्वशङ्कां चोन्मथ्येद नीं कथमिद
मुत्पद्यतामिति वीक्षायां पदार्थपरिशोधनेनेति श्रौतवृष्टा तेनोपपा
दयति

इद ति क्र शो गो ादिदूषि म्

न ह ध रको यद्वत्स्व त्मान प्रतिपद्ये ४

इदं वनमिति इदं शरीरमेव वनमिव वन रागद्वेषशोकमो
हादिभि र्याघ्रतस्करादिस्थानीयैर्दूषितमाका तमतिक्र य दिञ्जात्रमाचा
र्यादवगम्या वयव्यतिरेकालोचनया पदार्थशोधनेन देहादिकमनात्म
तया त्यक्त्वा स्वमात्मानं सर्वानुस्यूतमनपोष्यं प्रतिपद्यते अहं ब्रह्मा
सीत्यौपनिषद पुरुषमवगच्छतीत्यर्थः यथा गा धारको ग धारदेश
वासी पुरुषो बद्धचक्षुरेव तस्करैरानीय महावने निक्षिप्तः स धमो
क्षार्थी तत्र क्रोशं कुर्व केनचित्कारुणिकेनोपल धस्तेन मोचितब धो
दर्शितस्वदेशमागो भ्रम द्भ्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी वनात्स्वदेश
प्रतिपद्यते तथायमपि संसारी अविद्याराग दितस्करैर्मिग्याज्ञानपटेन
विवेकदृष्टिमाच्छाद्य स्वदेशाद्देहार यं प्रवेशितो ब धमोक्षार्थ कदा
चित्केनचित्कारुणिकेनाचायेण ब्रह्मविदा त्याजितमिथ्यादृष्टिपट.
प्रतिबोधितस्वदेशत्र मार्गोऽवय यतिरेकाभ्यां स्वयमूहमानः स्वमा
त्म नमधिगच्छतीत्यर्थः ४

इति द्वितीयं आत् ज्ञानोत्पत्तिवि धिप्रकरणम् २

ई वर ८ करणम् ३

येय ब्रह्मविद्या प्रतिपादिता तस्या प्रक शमानं ब्रह्म किं प्रत्यगा
त्मनो भेदेन प्रत्येत यं तदभेदेन वेति द्वा सुपर्णा सयुजे त्यत्र भेदश्च
वणात् अयमात्मा ब्रह्मे त्यभेदश्च णाच्च संदेहे निर्णयकारणं श्रौतं
दर्शय । क्यविषयमर्थं स्पष्टयति

ईश्वरश्चेद ८ ब्र णि ति ध रेतु
अ ८ । चेदीश्वरोऽ णि ति वि स नि १ । १

ति ध रणमित्यन्यत्र

ईश्वर इत्यादिना ईश्वरो जगत्कारणत्वेनोपलक्षितः परमात्मा सत्यज्ञानान्तरूपः स चेदात्मभिन्नो मेवादिबद्धिपयभूतः परोक्षो वा स्यात्तदसावाश्वरोऽहमस्मीति मुमुक्षुर्न धारयेदात्मानं तत्त्वतो न प्रतिपद्येत ततस्तत्त्वमस्यादिवचनविरोधः स्यात् आत्मेति रूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति ययविरोधश्च स्यादित्यर्थः ईश्वर एवात्माहमस्मि नाय इति चेद्धारयेद्विजानीयात्तदा न श्रुति यायविरोध इति योज्यम् सा विद्या तिरोहितभेदाकारप्रत्य ब्रह्मैक्यावलम्बिनी अयस्या अविद्याया निवर्तिका समूलसंसारनिवर्तिकेत्यर्थः ब्रवेद ब्रह्मैव भवति ब्रह्मैव सन्त्राप्येतीत्यादिश्रुतौ ब्रह्मज्ञानस्य ब्रभावफलश्रवणादयत्त्वपक्षे स्थितस्य नष्टस्य वान्यस्यायभावानुपपत्तेरैक्यज्ञानमेव फलवदिति तत्रैव शास्त्रतात्पर्यं न भेदे तज्ज्ञानस्याफलत्वात् अन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेदेति भेददर्शनस्य निदितत्वा भेदश्रुतेस्त्वनाद्यविद्याकल्पितभेदानुवादपरत्वं न स्वाथेतात्पर्यमिति भवः १

इतश्चाभेदे वेदतात्पर्यमाह

आत्मनोऽचेद्धर्मः अस्थूलत्वादयो १

अज्ञेयतोऽकिं तैदात्त्वे यधीहुति २

अत न इति अस्थूलत्वादयो धर्माः प्रत्यगात्मनोऽयस्य भिन्नस्येश्वरस्य चेन्मता इष्टाः स्युस्तदास्येश्वरस्यानात्मभूतत्वादज्ञेयत्वेति मुमुक्षोरस्थूलत्वदिभिः श्रौतैर्धर्मैः किं स्यान्न किमपि स्थूलोऽहोऽहमित्यदिस्रगतं त्वनिवृत्तेरित्यर्थः यदस्थूलत्वादिधर्मक ईश्वरोऽहमस्मीति ज्ञयते तदा तस्याप्यात्मत्वेति प्रतीचोऽयधीहुति स्वात्मयेव गृहीताया कृशस्थूलत्वादिधियो मोहमूलाया बाधसिद्धिफलस्यदित्यर्थः २

कस्मिन्नाकाश ओतश्च प्रोतश्चेति कार्यकारणात्मकजगदाश्रयप्रश्नोत्तरत्वेनाक्षरस्योपक्रमात् एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गागि इति जगदीश्वरतया मध्ये परामर्शात् अदृष्टं द्रष्टुं त्यादिना तत्त्वभावकथनपूर्वकम् ते च एतस्मिन् खल्वक्षरे गा याकाश ओतश्च प्रोतश्चेत्युपसंहारादीश्वरपरता ब्राह्मणवाक्यस्याशेषस्यावधारितं तत्र नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृश्रोतृमृदुविज्ञात्रितीन्द्रष्टृत्वाद्युपलक्षितस्य प्रत्यगात्मनोऽक्षरब्रह्माभेदश्चावधारित इत्याश्वरात्मनोरभेद एव शास्त्रार्थो यतस्तस्मात्प्रत्यगात्मयध्यस्तस्थूलत्वादिप्रतिषेधपरमिदं वाक्यमाख्येयमित्यभिप्रेत्याह

मिथ्याध्य निषेधार्थं तोऽस्थूलं दि गृ त म्

रत्र चेद्दिपेधार्थं शून्यता न हि तत् ३

मिथ्येति ततस्तस्मान्मिथ्याध्यसाज्ञानमूलस्य निषेधार्थं निवृत्त्यर्थं अस्थूलादिप्रत्यगात्मविशेषणत्वेन गृह्यताम् विपक्षे दोषमाह

रत्रेति अस्थूलादिवक्यं परत्र प्रत्यगात्मनोऽयत्र स्थूलत्वनिषेधार्थं चेत्स्यात्तदा हि निश्चितं शून्यतावर्णनमेव तत्स्यादत्मनोऽयस्य जडत्वस्य च स्थौल्यादिधर्मयोगान्निषेधतःपातित्वे सतीश्वरस्येश्वरत्वायोगान्निषेधमात्रपरमेव वाक्यस्यादित्यर्थः तस्मादस्थूलादिधर्मकस्य नात्मत्वायोगादीश्वरमभ्युपगच्छतात्मैव सोऽभ्युपगम्यत इति भावः ३

किंच प्रत्यगात्मनोऽयत्र स्थूलत्वादिप्रतिषेधे चाप्रतिषेधो निफलश्चापद्येतेति दोषतरमाह

भुत्सोयदि च त्यगत्मान इयते

तो मन भ्र इति च च ४

बु त्सो रति यदि प्रत्यगात्मनो बुभुत्सोरात्मतत्त्वं बोद्धुमिच्छो
ससारित्वेनाभिमतदात्मन इति यावत् तद यत्र देहेन्द्रियप्राणमनस्त
द्धर्मनिषेध इ यते तदाऽप्राण इत्यादिवचनमनर्थकं निविषयं स्याद यत्र
प्राण दिप्रसक्त्यभावात्प्रतिषेधस्य च दृष्टार्थत्वादित्यर्थः ४

इति तृतीयं ईश्वरात्मप्रकरणम् ५

तत्त्वान् भाष्यं रणम् ४

ननु यदिदमीश्वराभेदेनात्मनो ज्ञानं मोक्षसाधनमुक्तं तन्नोपपद्यते
सचित्तानेककर्मसद्भावात्कर्मणां च फलावश्यंभावनियमात्तैः प्रतिबन्ध
भवदिति तत्राह

अहं त्य बीजं दहं यतिम्

नाहं त्य हं कथं कर्म रोहति १

अहं त्येति अहमिति प्रत्ययोऽहंकारोऽनात्म यात्माभिमान
लक्षणं स बीजं कारणं यस्य कर्मणस्तदहंप्रत्ययबीजं अहमिति प्रती
यते अत्मा यस्मिन्न तःकरणे साभसे तदहंप्रत्ययवत्तस्मिन्नहंप्रत्ययवति
स्थितं सचित्तं यत्कर्मजातं तन्न हं कर्ता भोक्ता किंतु ब्रह्मैवाहमस्मीति
य प्रमाणजनित प्रत्ययः स एव वहिस्तेनोदधं कथं पुनः प्ररो
हति फलो मुखं जायेतेति योजना तथाच श्रुतिस्मृती क्षीयन्ते
चास्य कर्माणि तस्मि दृष्टे परावरे ज्ञानाग्निः सर्वकर्माणि भस्मसा
त्कुरुते तथेति ज्ञानोदये नातरायकतया मूलाज्ञानस्य विरोधादेव
निवृत्तिसंभवात्तदा तत्कार्यात्करणस्यापि निवृत्तेराश्रयाभावे कर्मस्थि
त्ययोगात्कुतस्तेन मोक्षप्रतिबन्धशङ्केत्यभिप्रायः

ननु यथा ज्ञानवतोऽपि भिक्षाटनादिकर्म सफलमुपलभ्यते तथ
तस्यादृष्टफलमपि कर्म सफलं स्यादिति कल्प्यत इति शङ्कते

ह वेत्प्ररोह स । यकर्मा स इ य

रोधे कथ तत्स्य तृप् मो वस्तदु यताम् २

ह वेत्प्ररोह स्यादिति परिहरति ना यकर्मा स इ यत
इति नेति निषेधार्थः स भिक्षाटनादिविदुषो व्यापरोऽयकर्मा
अ यत्र प्रवृत्तं फलं कर्म कारणं यस्य सोऽयकर्मा स इ यते ज्ञानावि
रोधिप्रार धफलकर्मनिब धनं हि भिक्षाटनादि नैव विधलक्षणं तस्य
ज्ञानविरोधित्वादित्यर्थः ननु ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या त मूलाहंकारनि
वृत्तिद्वारेण तद श्रयकर्मनिवृत्तौ कथमार धमपि कर्म सिद्ध्येद्यन्निमित्त
विदुषो भिक्षाटनादिकर्मप्रवृत्तिरिति पृच्छति पूर्ववादी तन्निरोध इति
कर्माश्रयः प्रथमतः छ दार्थः कर्म द्वितीयतः छ दार्थः २

उत्तरमाह

देह र भस म य ज्ञ न द्विषय त्वयि

अभिभूय फल कुर्यात् । न ज्ञवेत् ३

देह दीति सद्विषय प्रमाणजनितत्वेन प्रबलमपि ब्रह्म त्ववि
षयं ज्ञ नमभिभूय विदेहकैवल्यरूप त्फलात्प्रच्याव्य कर्म प्रार ध
फललक्षणं स्वफल देहाभासजगदाभासरूपं त्वयि ज्ञ नवत्यपि कुर्या
देव कुतः देहाधारम्भंप्रति समर्थत्वाद ते प्रार धकर्मफलभोग
वसाने सति ज्ञानं प्रतिब धरहित समुद्भवेदुद्भूतं भवति वर्तमानकार्य
संपादकाविद्यालेशमप्यपब ध्य विद्वांसं स्वाराज्ये स्थापयेदित्यर्थः ३

ननु प्रार धकर्मवशाज्ज्ञ निनोऽपि भोगः स्या त्वनार धकर्मतत्फ
लयोस्तस्मिन्नवस्थितिरिति कथमुपपद्येत अज्ञानकर्तृत्वाविशेष तस्यैस्या
ज्ञाननिवृत्तौ च पुनराश्रय भावेन वस्य नाभावस्य समत्वादित्य शङ्क्य
विशेषमाह

आर धस्य फे ते भोगो ज्ञ न च कर्मण
अविरोध योर्यु जे वैध र्य चे रस्य तु ४

आर धस्य भोगो ज्ञानं चेत्येते हि यस्मादार धस्य कर्मणः
फलेऽतस्तयोरविरोधो युक्त इतरस्य त्वनार धफलस्य संचितस्य
क्रियम गस्य वा कर्मणो वैधर्म्यं वैपरीत्य विरोध एवेत्यक्षरार्थः
अयंभावः ज्ञ न हि स्वकारण जायमानं शरीरादिसापेक्षमेव जायते
अशरीरस्याग तुक्तज्ञानासंभवात् शरीरादिकं तु न ज्ञानकारणादुत्प
द्यते अन्यकरणस्या यहेतुत्वायोगात् अतः कैश्चित्कर्मविशेषैः शरी
रविशेषे ज्ञानोत्पत्तियो ये स्वफलदानायार धे सति तमाश्रित्य ज्ञानहे
तुकर्माणि ज्ञानम रभ त इत्यभ्युपगन्त यम् तथाच र धे देहे तद्भो
गस्यावश्यंभावित्वाद्भोगप्रदकर्मारब्धशरीरमाश्रि स्वहेतुसमास दितं
ज्ञानं स्वफलमज्ञाननिवृत्तिं कुर्वदपि न सद्यो भोगैकनाश्यदेहारम्भक
कर्मक्षिप्ताविद्यालेशं निवर्तयत्युपजी यविरोधित्वाभावादिति न र ध
फलकर्मज्ञ नयोर्विरोधोऽनार धफलानां तु कर्मणामकर्त्रात्मतत्त्वज्ञा
नोदयविरोधादेव कर्तृस्वभावनिवृत्तावाश्रय भावादभावोपपत्तेर्न ज्ञानस
ह्यवस्थानमुपपद्यत इत्यस्ति विशेष इति ४

ननु ज्ञानिनोऽपि चेद्भोगो देहार भककर्मनिब धनोऽस्ति तर्हि तस्य
कद चिद्देहात्माभिमानसंभव तदुद्भूतदुरितप्रतिबन्धवशान्मोक्षानुपप
त्तिरिति चेन्नेत्याह

देहात् ज्ञान ७ देह ८ न ध म्
अ ८ ९ भे स्य ९ पि मुच्यते
वग्निद सिद्ध योगोऽ भिरीरित ५

देह त्मज्ञानवदिति यथा विवेकविलक्षणस्य लौकिकस्य देहे
मनु योऽहमित्यात्मज्ञानं निःसंदिग्धमुपलब्धं तथा मुख्यात्म येव
देहाद्यहकारपर्यंतसाक्षि यात्म येव यस्य देहात्मज्ञानबधकमहमस्मि
परं ब्रूत्येवंरूपं निःसंदिग्धं ज्ञानं भवेत्स यथोक्तज्ञानवलादनर्थर
शोरपनीतत्वा मुक्तिमनिच्छन्नपि बल मुच्यत एवेत्यर्थः तथाचा
विर्भूत त्तत्त्वस्य पुनर्देह भिमानहेत्वभावाच्च मोक्षे कोऽपि प्रतिबध
इति भावः तथाच श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यते सर्वसं
शयाः क्षीयते चास्य कर्मणि तस्मि दृष्टे परावरे इत्याद्या
तथा स्मृतयोऽपि बीजान्य युपदधानि न रोहति यथ पुन ज्ञान
दधैस्तथा क्लेशैर्नत्मा संबध्यते पुनः यथा पर्वतमादीप्तं नाश्रयन्ति
मृगद्विजाः तद्वद्ब्रह्मविदो दोषा नाश्रयते कदाचन मन्त्रैषधबले
र्यद्वज्जीर्यते भक्षितं विषम् तद्वत्सर्वाणि कर्मणि जीर्यते ज्ञानिनः
क्षणादिति ज्ञानिनः कर्मणा प्रतिबधभावमुपपादितमुपसंहरति
तत इत्यर्थश्लोकन सर्वमिदमिति प्रारब्धकर्माविरोधित्वोक्तिः
सिद्धं श्रुत्यादिप्रमाणसिद्धमित्यर्थः प्रयोग उपपत्तिः ५
इति चतुर्थे तत्त्वज्ञ नस्वभावप्रकरणम् ४

बुद्ध्यपराध रणम् ५

यदि प्रगुक्तरीत्या ब्रह्मात्मज्ञानममृतत्वं गमयेत्किमिति तर्हि सर्वे
रहं ब्रह्मासीत्यात्मारूपं न गृह्यते निसर्गत एव सर्वेषां परमपुरुषार्था
र्थित्वादिता तत्राह

मूत्र शङ्को यथोदङ्को हीदमृत यथा
कर्मन शभ ज गोर त्मज्ञाना ह था १

मूत्राशङ्क इति अत्रेयमाख्यायिक उदङ्को नाम कश्चिद्
 पिर्भगव तं महावि णुं तपसा तोषयित्वा देवरक्षितममृतं प्रार्थितव न्
 तदा भवता देवे द्रं प्रत्युक्तममृतमस्मै दीयतामिति इ द्रस्तु विष्णो
 राज्ञां प लयन्नमृतकलशं नीत्वा मातङ्गवेपमास्थाय स्ववस्तिदेशे कल
 शमुपनिधायोदङ्काय दातुमारेभेऽसूयया माभवत्वस्यामृतपानमिति
 म यमानः तदुदङ्कोऽपि च डालमूत्रशङ्कयान जग्र हेति उदङ्को मूत्रा
 शङ्कः सन् यथाभूतमेव प्रत्यक्षोपल धमप्यमृतं यथा नाग्रहीन्न मदभि
 लपितममृतमिदमिति न गृहीतवान् जातिनाशभयादिति योजना
 तथा ज तोर्लोकस्य वर्णाश्रमोपाधिविहितकर्मनाशभयादात्मज्ञानस्य
 यथोक्तस्याऽग्रहस्तस्मिन्ननादर इत्युत्तरार्थयोजना पदार्थस्वरूपापरिज्ञान
 विपरीतज्ञानं च श्रुत्युक्तात्मस्वरूपाग्रहणकारणमिति भावः १

ननु दृष्टा ते देवे द्रस्य वेप यत्वममृतकलशस्य च मूत्राशयस्थान
 निवेशनं च जात्य तरमूत्रभ्रमोत्पादनेनामृताग्रहणकारणमासीन्न तथा
 त्मनो ब्रह्मभूतस्य भ्रमफ रणमस्तीत्यत आह

बुद्धिस्थश्चलतीवात्मा ध्य यतीव च दृश्यते

नौग स्य यथा वृक्षा द्रुत्ससारविभ्रम २

बुद्धिस्थ इति अनाद्यविद्यया स्वात्म यध्यस्तबुद्धौ लिङ्गशरीरे
 अभिमानित्वेन स्थित आत्मा तस्यां बुद्धौ चल त्यां चलतीव दृश्यते
 न वस्तुतश्चलत्यविक्रियत्वात्तथा तस्यां याय त्यां निश्चलीभूताया
 यायताव निश्चल इव दृश्यते प्रतिभासते न वस्तुतो ध्यायति चल
 नाभावे तत्प्रतियागिकस्य नैश्चल्यस्याप्यभाव दित्यर्थं विकारबहु
 ल्यविवेकादादावेव ससार्थहमस्मीति विपरीतनिश्चयदोषाच्छ्रुत्यादिभि
 रीर्यमाणमप्य त्मनो ब्र त्व न गृह्णाति लोक त्यभिप्रायः अविवे

काद यथ प्रतिपत्तौ न । तमाह नौगतस्येति तद्वदिति दार्ष्टान्ति
कोक्ति. २

उक्तमेव प्रपञ्चयति

नौस्थस्य प्रातिलोभ्येन नग ना गमन यथा

आत्मन संसृतिस्तद्वद्व्यायतीवेति हि श्रुति ३

नौ स्थस्येति जलस्यायां चल त्यां न वि स्थितस्य जनस्य यथा
नौगतिदिवैपरीत्येन जलाशयतीरस्थानां नगानां वृक्षादीनां गमनं
विभा यते उपाध्यविवेकात् तद्वदसंसारिणोऽप्यात्मनः संसृतिरनुभूयत
इत्यर्थः उक्तार्थानुवादिनीं श्रुतिं पठति ध्ययतीवेति हि श्रुति
रिति 'स समानः सन्नुभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीवे
ति श्रूयत इत्यर्थः ३

प्रपञ्चितदृष्टा तानुगु येन दार्ष्टान्तिकं प्रपञ्चयन्नुदाहृतश्रुत्यर्थमाह

चैत यप्रतिबिम्बेन याप्तो बोधो हि जायते

बुद्धे श दादिभिर्भासस्तेन मोमुह्यते जगत् ४

चैत यप्रबिम्बेनेति चैत यप्रतिबि बश्चिदाभासस्तेन व्याप्तो
हि यस्माद्बुद्धेर्बोधो विषयाकारा बुद्धिर्जायते अत स्वाभासाविवेका
च्छ दादिभिर्बुद्धिवृत्तिव्याप्तविषयैः इत्थंभावे वृत्तीया विषयभूत
देहाद्यात्मना भासो भासन स्फुरणमत्मनो भवतीति शेषः यदि
श दादिनिर्भास इति पाठो लभ्यते तदा बोधविशेषणम् श दादे
र्विषयस्य निर्भासो यस्मिंस्तथेति सुगमम् येनैवमेकस्यां बुद्धिवृत्तौ
देहादिविषयचैतन्ययोः संश्लेष इव भवति तेनान्यो याविवे निमित्तेन
जगज्जनोऽतिशयेन तीत्यर्थः य । नौस्थ पुरुषो न वश्चलन
ननुभ ति अचलत्सु च वृक्षेषु चलनमनुभवतीत्युपाधिसामर्थ्यादेव

बुद्धिस्थदेहाद्यात्मभावमिवापन्न आत्मा तदीय याप र न पृथगनुभवति
तदाभासाविवेकात्तु चिद त्मनि विकारमारोपयन्ननुभवति मृषैवेत्येत
च्च यतीवेत्यादिश्रुत्योच्यते अत उपाधिसामर्थ्यात्संसारित्वविभ्रम
इत्यभिप्रायः ४

एवमविवेकाधीने ससाराध्यासे विविक्तपदार्थस्य वाक्यादहंब्रह्मा
सीति बुद्धिवृत्त्युदये मुक्तिः फलिष्यत्यतः पदार्थविवेकवत् भा यं
मुमुक्षुणेत्यभिप्रेत्याह

चैत यभास्यतामस्तादर्थ्यं च तदस्य यत्
इदमशग्रह णेन पर सोऽनुभवो भवेत् ५

चैत यभास्यतेति अहमोऽहंकारस्य चिदचिद्बन्धिरूपस्य
यच्चैत यभास्यता दृश्यता यच्च तादर्थ्यं चिदात्मनो विषयोपस्थापकत्वेन
तच्छेषत्वमस्ति तदुभयमस्याहंकारस्य संबन्धि तस्मिन्निदमंशस्य प्रहाणे
विवेके सति न भवेन्न स्य दिति योजना तत्र योऽनुभवः साक्षी
परिशिष्टः स परः परमात्मा वाक्यार्थभूतो भवेदित्यर्थः यद्वा अस्या
हमोऽहंकारस्य चैत यभास्यता जडता तादर्थ्यं च तच्छेषत्व च यद्य
स्मादस्ति तत्तस्मादयमहंकारो नात्मेति वेद्यांशप्रहाणेन तस्मिन्नस्मदर्थ
त्वाभिमानत्यागेन योऽनुभवः स पर आत्मेति निश्चयवा भवेदिति
योजना अथवा स वाक्यार्थविषयः परः सर्वोत्तरोऽनुभवोऽहमोऽहंकार
स्येदमशग्रह णेन पृथक्करणेन भवेदिति सब धः इदमनिदम त्मक
स्याहंकारस्य संब धी य इदमशस्तस्य स क्षिसाक्ष्या वयव्यतिरेकाग
मापायितदवध्य वय यतिरेक लोचनरूपेण मननेनापबाधेसति अवशि
ष्टांशोऽनुपोह्य आत्मेत्यनुभवो भवेदित्यर्थः न वहमित्यवभासे इदमंश
एव न चक स्ति यस्य प्रहाणेन परोऽनुभवो भवेदित्याशङ्क याम ह

चैत यभास्यतेति तादर्थ्यं चेति च सुषुप्त्यादावात्मनि भासमानेऽयहंकारस्यानवभासादनात्मत्वे निश्चिते सति जागरितादावागन्तुकचैत यभास्यता तस्य सिद्धा अतः प्रतिभसते इदमशभावेऽपि चैतन्यभास्यत्वेन लक्षणेनास्तीदमाकारतेत्यर्थः तथातादर्थ्यमयस्ति अत्मनि कर्तृत्वभोक्तृत्वादिव्यवहारनिर्वाहकतया अत्मशेषत्वमस्ति यद्यस्मादेवं तत्तस्मादप्यनात्मत्वलक्षण इदमंशो विद्यते अतस्तत्प्रहाणेन ब्रह्मात्मानुभवो भवेदिति सर्वं समञ्जसम् १

इति पंचमं बुद्ध्यपराधप्रकरणम् ५

विशेषापेक्षं प्रकरणम् ६

पदार्थविवेकवतो वाक्यादहंब्रह्मेति ज्ञानं भवतीत्युक्तम् तत्राह 'मित्यत्रेदमंशप्रहाणेन साक्षितत्वस्य शोधनप्रकारः सूक्ष्मोपायो निदिष्टः तत्रासमर्थप्रति स्थूलोपायेन पदार्थशोधनप्रकारमुपदेष्टुं प्रकरणमारभते तत्र यत्स्वरूपप्रहाणमतरेण ज्ञातुं न शक्यते यथामेरौ यं तस्य स्वरूपत्वादेव न विशेषणत यद्यपि तथापि तथाविधस्य क्वचिद्विशेषणत्वव्यवहार कल्पितभेदमाश्रित्येति स्थिते आत्मनि सति सत्ताचैतयानदानामनपायान्न तेषां विशेषणत्वं किंतु स्वरूपत्वमेव कृशः स्थूल कृष्णो गौरोहं मनु यः श्रोता द्रष्टा वक्ता कामी क्रोधी ज्ञानी कर्ता भोक्ता सुखी दुःखीत्येवंविधानि विशेषणानि नात्मनः सत्तदिवत्स्वरूपभूतनि सत्यप्यात्मनि सुषुप्त्यादौ तेषामभावादित्येवमात्मनः पृथगुद्भूतस्य कूटस्थतावधेयेत्यभिप्रेत्य पृथग्भूतस्य विशेषणत्वमवे दृष्टा तमाह

**छि० । त्यक्तेन हस्तेन स्वयं नात्मा विशिष्यते
तथा शिष्टेन सर्वेण येन येन विशेष्यते १**

छि०त्वा त्यक्तेनेति यथायं नष्टा तस्तथा येन येन मनुष्यत्वादिना विशेष्यते तेन सर्वेण शिष्टेन त्यक्तहस्तातिरिक्तेन पादादिना वा स्वयमात्मानं विशिष्यते यथा हस्तच्छेदानं तर्हस्तवानहमिति न विशिष्टप्रत्ययः क्रियते एवमेव पादं दिमा मनुष्योऽहमित्यादिविशिष्टप्रत्ययो न कार्य इत्यर्थः १

देहद्वयसमवायिधर्माणामात्मनि व्यभिचारं संरात्मा विशिष्य न प्रत्येतव्य इत्युक्तमनूद्य फलितमाह

**तस्मात्त्यक्तेन हस्तेन तुल्यं सर्वं विशेषणम्
७ नात्मत्वेन तस्माज्ज्ञो मुक्तः सर्वविशेषः १**

तस्मादिति ७ नात्मत्वेन त्यक्तेन हस्तेनेति संबन्धः विमर्शानि विशेषणानि नात्मस्वभावभूतानि विशेषणत्वात् छि०त्वा त्यक्तहस्तवन्ति इत्यर्थः यस्मान्देवं तस्माज्ज्ञो ज्ञानवान्निर्वेकज्ञानवा-सर्वविशेषः मुक्तश्चित्सदानन्दमात्रात्मक एवावशिष्यत इत्यर्थः ३

उक्तं ग्रायेन विशेषणं नामनात्मत्वेऽपि नात्मनस्तद्वियोगोऽस्ति आत्मापायाभ्यां संबन्धेनैव तर्कदित्याशङ्क्याह

**विशेषणमिदं सर्वं साध्यलक्षणं यथ
अविद्याध्यासतः सर्वं ज्ञातं आत्मयसद्भवेत् ३**

विशेषणमिदं सर्वमिति इदं सर्वं विशेषणं यथालक्षणमलं कार्यसंबन्धेऽपि न तत्तादात्म्यतद्भर्मत्वबुद्धिविषयस्तथा साधु शोभनं युक्तमिति यावत् इतरथा आगमापायानुपपत्तेरित्यर्थं तर्हि कुतो

मनुष्योऽहमित्यादौ तादृस्य वभासस्तत्र ह अविद्याध्यासत इति
मोहादेव तथ वभास इत्यर्थः यस्य दविद्यय ध्यस्तमेवात्मनीद सर्वं
विशेषणमतो ज्ञाते आत्म यविद्यानिवृत्तावसत् बाधितं कालत्रयेऽप्य
विद्यमानं भवेत्तथा निश्चितं भवेदिति योजना २

ज्ञात आत्मनीत्युक्ते ज्ञेयत्वमात्मन उक्तमिति शङ्का स्यात् ज्ञेयत्वे
च विशेषणादिवदनात्मत्वप्रसङ्ग इत्याशङ्क्याह

ज्ञातैव त्मा सदा ग्राह्यो ज्ञेय त्सु य के ल
अहमित्यपि यद्वा यपेताङ्गसम हि तत् ४

ज्ञातैवेति ज्ञेयमुत्सृज्य दृश्यांशापोहं कृत्वा यो ज्ञाता सदा
सर्वस्य स एव त्मा न ग्रह्यांश इति ग्राह्योऽयवसेयः किंलक्षण.
केवलो ज्ञातृत्वविशेषणेनापि रहित इत्यर्थं ज्ञातृत्वाद्युपलक्षितं
चि मात्रमलसप्रकाशस्वभावतया सर्वानुस्यूतं वस्त्वात्मेति विवेकवतो
निश्चितप्रत्ययो भवेदिति भावः अहमित्यनुभूयमानत्वात्कथं ज्ञातै
वात्मेत्युच्यत इत्यत आह अहमित्यपीति यदपि इदमहमिति ग्राह्य
मात्मरूपं म यसे तद्व्यपेताङ्गसमं छिन्नहस्ततुल्यं हि एव तत्सुपुस्या
दावात्म यवभासमानेऽप्यहमित्यनवभासनादहमो व्यभिचारित्वे सत्या
त्मदृश्यतयात्मत्वायोगादित्यर्थः ४

आत्मनोऽहंप्रत्ययग्राह्यत्वाभावे चक्षुरादेरप्यविषयस्य कुत सिद्धि
रिति सु धशङ्कं दृष्टा तेनापाकुर्वन्नात्मनोऽयनिरपेक्षां स्वतःसिद्धि
स धयति

यावा स्य दिदम गो य स तोऽयो विषेणम्
विषेक्षयो यत्र सिद्धो श्चित्रगुयथा ५

।व निति अहमित्यत्र यावांश्चिदवब स्यत्वलक्षणेनेदमशो योऽहंकारादिर्यत्र विशेषणं स्याद्यस्मि स्वानुगतप्रतिभासे प्रत्यगात्मनि विशेष यवहारहेतुः स्यात्स प्रत्यगात्माऽ यो विशेषणत्वेनाभिमतत्तद् हंकारादेः परो विशेषप्रक्षयश्च सर्वेषां विशेषाणां प्रक्षयो यावृत्तिर्यस्मिन्निति युत्पत्तेर्निर्विशेषश्च एवंप्रकारः स्वतःसिद्धोऽयनिरपेक्ष एव सिद्धः स्फुर वर्तत इति पदयोजना यथा देवदत्तो विशेषणभूता याश्चित्रगोर यस्तत्संब धात्प्रागेव सिद्धो न चित्रगोः सब धं स्वसिद्धिं प्रत्यपेक्षते तथात्माप्यहंकारादिसब धात्प्रागेव स्वमहिम्ना सिद्धो नाहंकारादिकं स्वसिद्धावपेक्षत इति ऽष्ट तदार्ष्टान्तिकसगतोऽर्थः ५

न वहमोऽनात्मत्वे कथमहं ब्रह्मेति तदात्म्यश्रुतिरुपपद्येतेत्याशङ्क्याऽयस्त हंकारस्य मूलनिवृत्त्यर्था श्रुतिर्नाहंकरस्यात्मत्वप्रतिपत्त्यर्थेति परिहरति

**इदमशोऽहमित्यत्र त्य ज्यो नात्मेति पण्डितै
अहब्रूतेति शि शो भूतपूर्वगर्भवेत् ६**

इदमशोऽहमिति अहमित्यत्राहंकारावभासे य इदमंशः स नात्मा ऽव्यक्त्वादिति निश्चित्य पण्डितैस्त्य ज्यः तस्मिन्नात्माभिमानो न कार्य इत्यथः तर्हि कथं श्रुतिनिदेशस्तत्राह अहमिति अहब्रूतेति वाक्यार्थनिष्ठ यां योऽहंकारांश उल्लिख्यते स भूतपूर्वगतेर्हेतोर्भवेत् भूता संजाता पूर्व गतिः प्राप्तिस्तस्या इति विग्रहः अहंकार लक्ष्यं वस्तु तत्साक्षिरूपमहमिति श्रुत्योल्लिख्यत इत्यर्थः ६

इति षं विशेषापोहप्रकरणम् ६

रू र म्

एव कृता य यतिरेकस्य परिशोधितपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेव
व्यर्थाननुपपद्यत इत्युपपत्त्या निर्धारितमर्थं स्वानुभवा दृग्भेन
रूपीकर्तुं प्रकरणान्तरमारभते -

बुद्ध्या रू द व यते
र त र श्व रि ण १

बुद्ध्या रूढमित्यादिना यस्य मया सर्वमध्यात्ममधिभूतम
धिदैवमित्यादिलक्षणं यत्र तत्र वा जाग्रत्स्वप्नयोरिहलोकपरलोकयोर्वा
स्थित प्रत्यक्ष दित. शास्त्रतो वा यदुपलभ्यमस्ति तत्सर्व बुद्ध्यारूढ
बुद्धिवृत्तिकोडीकृतं सदा दृश्यते प्रकश्यते तस्मादह सर्वदृश्यविल
क्षणत्वात्परं प्रपञ्चातीतं ।सि सर्वज्ञः सर्वार्थप्रकाशकः सर्वगोऽपरि
च्छिन्नश्चासीत्यर्थ १

ननु कथमेतावता सर्वज्ञत्वपुरुषा तरबुद्ध्या रूढेर्ये पुरुषा तरस्यानुभव
रणयोरसंभवादेकस्य त्मन सर्वार्थप्रकाशकत्वादिद्वेरित्यत अह

य त द्विचारा साक्षी तद्वत् रे पि
नै णोढु न व दा क्य स्मात् रो हम् २

य त्मेति आत्मनि सर्व व्यवहारप्रवर्तकतय अ त्मसब
न्धिनी बुद्धिरात्मबुद्धिस्तस्य श्वार प्रचारो येषु ते आत्मबुद्धिचारा
आध्यात्माधिदैवस्थूलसूक्ष्मदेह त्मकास्ते । साक्षी स्फोरकोऽह यथा
तद्वत्तथा परेषु परकीयबुद्धिचारे वप्यह साक्षी साक्षिभेदे प्रमाणाभा
वात् म येव सकल जात मयि सर्व प्रतिष्ठितम् मयि सर्व लय
याति तद्वत्त्वाद्ययमस्म्यह मित्यादि तेर्मय्येवैकसिश्चिदेकरसे

अत्मनि सर्वप्रमातृतद्बुद्धितत्प्रचारगोचरस्य प्रपञ्चस्य कल्पितत्वावग
माच्च युक्तं मम सर्वज्ञत्वादीत्यर्थः यस्मादेवमहं सर्वसाक्षित्वेन सर्वा
धिष्ठानत्वेन च सर्वज्ञः सर्वगतश्च तस्मादपोढुमयमस्य द्रष्टा न भव
त्यत्र स नास्तीति वा निराकर्तुं नैव शक्यः केनचित् नचैवाद तुं ज्ञेनेन
क्रियया वा प्रकाशयितुमुत्पादयितुमाक्रष्टु वा शक्यो हि यस्मादह
मग्राहकादिप्रपञ्चविलक्षणस्तस्मात्पर परमात्मैवेत्युपसंहारः २
ननु बुद्ध्य रूढ चेत्सर्वं प्रकाश्यते क्षेत्रज्ञेन तदा दर्शनक्रियाया कर्तृ
त्वाद्विकारित्वादिदोषप्राप्तेस्तस्यानात्मत्वप्रसङ्ग इति शङ्कां निरस्यति

विकारित्वमशुद्धत्वं भौतिकत्वं न च त्वम

अशे द्विसाक्षित् बुद्धिर्व ल्पवेदना ३

विकारित्वमिति आत्मनो न विकारित्वं बुद्धिर्वत्सावयवत्वा
भावात्सर्वविकारसाक्षित्वाच्च ततएव नात्मनोऽशुद्धत्वं क्रियागुणयो
गित्वमस्ति सकलगुणक्रियावद्वस्तुस क्षित्वाच्च नपि भौतिकत्वमा
त्मनो रूपदिहीनत्वत् किंच नात्मनो बुद्धिर्वदल्पवेदना यथा
बुद्धेर्बुद्धितत्ससर्गादिविषया वेदनास्ति नैवमात्मनोऽशेषबुद्धिसाक्षित्वा
सर्वबुद्धिस्वरूपतद्विकारदिसाक्षित्वादित्यर्थः ३

यदि निर्विकार एव त्मा कथं तर्हि स सर्वार्थप्रकाशक इत्युच्यत
इत्याशङ्क्य लोकप्रसिद्धदृष्टान्तेन निर्विकारस्यैव प्रकाशक वसुपपाद
यति

मणौ काश ते यद्वद्रक्ताद्या र तपे

मयि श्ये म नेव । ४

णाविति मणौ स्फटिकादिलक्षणे जपकुसुमादिरूप रक्ता
द्याकारता आतपे सूर्यालोके सत्येव प्रकाश्यते गृ ते यद्वत्तथा मयि

क्षेत्रज्ञे अदित्यस्थानीये विद्यमान एव स्फटिकादिस्थानीयाय बुद्धौ जपाकुसुमादिरक्ततादिस्थानीयं सर्वं विषयजातं संदृश्यते तत्तस्मादातपेनेव निःप्रकम्पेन मया सर्वं प्रकश्यते न बुद्धिबद्धिकारवत्ता नापि बुद्धिरेव द्रष्टी नचैवंसति बुद्धेरनुपयोग एव चैत यस्य विषयविशेषाकारत्वापादनाय तदुपयोगादिति ४

इदानीं प्रत्यगात्मनो द्वितीयत्वमुपपादयंस्तस्य च शुद्धत्वं स्पष्टयति

**बुद्धौ दृश्य भवेदुद्धौ सत्या नास्ति विपर्यये
द्रष्ट यस्मात्सदा द्र । तस्माद्वैत विद्यते ५**

बुद्धाविति जगदादौ बुद्धौ सत्यां स्वाविद्यया यस्तायां बुद्धौ समारूढं सदृश्यं द्वैतं भवेदुद्धवेत् नास्ति विपर्यये बुद्धावसत्यां स्वपादौ दृश्यं नास्ति जडस्याज्ञातसत्त्वे प्रमाणभावदित्यर्थः द्रष्टा तु साक्षी सदा सर्वास्वप्यवस्थासु द्रष्टैव न दृश्यवत्त्वसत्तां यमिचरति यस्मादेव सतः प्रकाशमानत्वमभिचारस्तद्व्यभिचारिणश्च सत्वानुपपत्तिः तस्मान्नैतं न विद्यत इति नित्यशुद्ध एव प्रत्यगात्मेत्यर्थः ५

यद्यपि द्वैतससर्गकृतमशुद्धत्वमात्मनो नास्ति द्वैतस्य भावात्तथापि विद्याविद्याभ्यां सर्वधादशुद्धिर्भवि यतीत्याशङ्क्य बुद्धेरेव विद्याविद्येनात्मनस्तत्सर्ग इति शुद्ध एवात्मेत्याह

**अविवेकत्पराभा यथा द्विरैव था
वि चेतु रदय च पि न विद्यते ६**

अविेदिति न विद्यते विवेको भेदो भासमानतया यस्मिन् सोऽविवेको देहादावात्मबुद्धिर्विपर्ययज्ञानमिति यावत् तस्मादविवेकात्परास्याससारिण सर्वसाक्षितया विविक्तस्य भावमविद्य

मानतां यथा बुद्धिरवैद्विदितवती अत्र बुद्ध्यध्यासादेव चिदत्म
नोऽपि भ्रान्तियोगात्साभ सा बुद्धिरेवाज्ञ नविपर्यासाश्रय इत्यङ्गीकृत्य
यथा बुद्धिरवैदित्युक्तमिति द्र व्यम् तथाविवेकात्तु अनात्म पवा
देन त्मनः स्वभावनिर्धारण विवेकस्तस्म द्विवेक दूर्ध्वं परादसस रिण
परमात्मनोऽयो जीवः संसरी न विद्यते स्वय चापि स्वाभासबुद्धि
रपि सनिदाना न विद्यते तदा प्रत्य ब्रह्मभूतत्वात्सर्वस्येत्यर्थः
तथाच भ्रान्तिसम्य ज्ञानयोर्विद्याविद्यारूपयोरपि बुद्धितन्त्रत्वाच्चात्म
नोऽशुद्धिग धोऽपीति भावः ६

इति सप्तमं बुद्ध्य रूढप्रकरणम् ७

ति वि ाप कर म् ८

ननु विद्य विद्ययोर्यदि बुद्धिगतत्वं तर्हि सांख्यसिद्ध तप्रसङ्गस्ते
हि बुद्धिरेव पुरुषस्यापवर्गार्थं भोगार्थं च ज्ञानाज्ञानरूपतामाचरतीति
वदतीत्य शङ्क मपनुद पूर्वं स्वानुभवानुरोधेन साधितमेव ब्र त्मज्ञा
नमात्मनः सवादात्मकेन प्रकरणा तरेण द्रढयति

चिति रूपे एव ते रस दियोग व
मोहकारित अतो न किञ्चित्त चेष्टितेन मे
ल भवेत् र्ववि ह नत १

चिति रूप इति रस दियोगो राग दिनिब धनो भोक्तृत्वा
दिसब ध मोहोऽविवेकः फलितमाह अतो नेति १

यस्मत्सर्वविशेषराहित्यात्तव चेष्टितेन मे ममानाधेयातिशयस्य
किमपि फल नास्ति तस्मत्तवोपशम एव युक्त इत्याह

वि च ।^१ मिह नि
दीहि द अह र सद वि वत्त ।
मेक द्व र्ज २

वे च्येति मयामयकार्यतां मिथ्याचेष्टित विमुच्यसादीहि
तान्निरर्थकप्रयासात्प्रशान्तिं प्रशममिह मयि प्रत्यगात्मयायाहि
प्राप्नुहि अत्र मायामयचेष्टितासदीहितश दाभ्य मविद्य निब धन
त्वस्य सूचितत्वात्साख्यमतशङ्क निरवकाशीकृता वेदितव्य ननु
किमिति प्रत्यगत्मनि मनसो लय उ यते त्यज्ञानदिलक्षणे
येव कस्मन्नोच्यत इत्याशङ्क्याह सद अहं परब्रूतेति यत
दैवाहं ब्रह्मैव तथ सति सदा विमुक्तवक्त इवास्मि ननु मे मुक्ति
र्वा धाभवदिति योजना अजत्वविशेषणं ज मादिसमस्तविकरप्रति
षेधार्थम् अत एक सदैकरूपमित्यर्थः सज तीयभेदरहितमिति
व द्वयवजितं विजातीयभेदहीनमित्यर्थः अतो य म येकीभूतं
ब्रह्मण्येव तदेकीभूतमिति स्थिते न परेऽव्यये सर्व एकीभवती
ति श्रुतिविरोध इति भावः अपरा योजना हे मते असत्सु स्वतः
स्वरूपशून्येषु देहेन्द्रियविषयेषु यदीहितमभिलषितं ह महष्ट वा फल
तस्मादसदीहितात्सदा जाग्रदशायामपि प्रशान्तिं प्रशममाय हि तदर्थं
व्यापारपरित्यजेत्यर्थः उपशा तापि त्वं नैव त्मान धरयेत्याह
विमुच्येति कार्यतां बुद्धिरूपकार्यात्मतां विमु य विहाय माय
कारणरूपमायामयगच्छ तदात्मिका भव तर्हि तदूपेण स्थित्व पुन
रुद्भवि यामीति चेत्तत्राह इहेति इह मत्स्वरूप एवा रय प्रविश
कार्यकारणरूपतां विहाय तस्माय पीतोदकवि दुव मन्दूपग्रस्ता भवे
त्यर्थः कथमहं मुख त कवलीकृतत्र कोटिर्मयेतस्ततश्चाल्य

मानेन त्वया ग्रस्ता स्यामितिचेत् नाहं कदापि चालयितुं त्वया
शक्यस्त्वद्भ्रान्तिमात्रमेतदित्यभिप्रेत्याह अहं परब्रह्मेति यतोऽहं
सदा परंब्रह्म अयमात्मा ब्रह्मे ति श्रुतेरिति योज्यम् विमुक्तव
दिति ब्रह्मविशेषणम् स्वार्थे तद्धित. विमुक्तं नित्यमुक्तमेवेत्यर्थः
तथा यथा श्रुत्युक्तं तथेत्यर्थः व्याख्यातम् यत् २

न वज्रत्वादिप्रतिपादकशास्त्राद्वा णो निर्विशेषतया नित्यमुक्त
त्वेऽपि कथमात्मनो देहादिष्वन्यतस्य निर्विशेषतया ब्रह्मरूपतासंभव
इत्यत आह

द च भूतेषु समोऽरि के लो यथा च ख
र्वगमक्षर शि म् निर र निष्कलमग्नि य
पर त गो न मेऽ ग्रीह फल तवेहितै ३

सदा च भूतेष्वि चश दोऽवधारणर्थः. अह केवलो
ऽविद्यातत्कार्यरूपविशेषणरहितः सर्वेषु भूतेषु सम एव स्मि उपाधि
परामर्शम तरेण मयि विशेषोल्लेखाभावादित्यर्थः सर्वानुस्यूतस्याप्य
सङ्गस्वभावतया निर्विशेषत्वे दृष्टा तमाह यथा च खमिति
आ शस्यासङ्गत्वादेः प्रसिद्धत्वान्न तस्मिन् शङ्का क येति चश दार्थः
सर्वगमित्यादीनि विशेषणानि ब्रह्माक शयोः समानि यतः अ का
शवत्केवलोऽह सर्वभूतेषु समोऽत आकाशस्वभावोपमितं सर्वग
मित्यादिविशेषण पर ब्रैव स्मीति योज्यम् उपपादिते ब्रह्मात्मैक्ये
फलितमाह तत इति ३

ब्र भूतस्य तव मदीहितै फल भावेऽपि कथंचि मच्चेष्टया त्वत्स
बन्धिनस्त्वांप्रति गुणभूतस्य प्रध नभूतस्य वा कस्यचिदर्थस्य कचिदुप
योगो भवि यतीत्य शङ्क्य सोऽपि मयि दु सपाद इत्याह

अहमैको न तदन्यदि यते था न कस्याप्य
हमस् यसङ्गत असङ्गरूपोऽहमतो न मे त्वया
न कार्यं तव चाद्वयत्वत ४

अहमिति एक एवाहं चित्स्वरूपस्य मम परमाथतः सजाती
यविजातीयस्वगतभेदे मानाभाव ततो न मम गुणभूतं किञ्चि मत्तो
ऽयदि यते मृ यते तथा कस्यापि प्रधानभूतस्याहं गुणभूतो नास्मि
कुत असङ्गत अनिष्पादितातिशयत्वात् अनाधेयातिशयत्वा
दित्यर्थः यतोऽहमसङ्गरूपोऽतो न मे त्वया कृतेन किमपि प्रयो
जनमस्ति किञ्च त्वमेव नास्मि कुतस्तवेहित त फल वेत्याशये
नाह तवचेति मत्स्वरूपज्ञानकल्पित यास्तवाधिष्ठानभूतमत्स्वरूप
व्यतिरेकाभावादभेदे चोपकायोपकारकत्वासम्भावदल विकल्पनय
प्रशा तैव भवेत्यर्थः ४

इदानीं कृतार्थस्य चार्यस्य खानुभवसिद्ध र्थाविष्कारकप्रकरणनि
र्माणप्रवृत्तौ निमित्त दुःखिजनदर्शनसजातकरुणैव न ख्यात्यादीत्यभि
प्रेत्याह

ले च हेतौ च जनो वि क्तवानिति चित्तं ह
तो वि मोक्षे जनस्य सव दम्भ म प्रकृतं स्व
रूपं त्वर्थवि मोक्षकरम् ५

फले चेति अयं जनो हेतुफलात्मके ससारे विशेषेणासक्तवा
निति प्रचित्य विमृश्य तादृग्जनस्य लोकस्यातः संसाराद्विमोक्षणे
मोक्षार्थमहमिममध्यत्मसवादरूपं अथ प्रयुक्तवा प्रणीतवानस्मि
किमनेन सवाद येन जनस्य भवेदिति तदर्थं तं विशिनष्टि स्व

रूपेति स्वस्यात्मनो रूप नित्यचैत यस्वभावस्तस्य तत्त्वार्थो ब्रह्मत्व
तस्य विस्पष्टबोधकारणमित्यर्थः ५

यत एवंविधोऽयं सवादस्तस्मात्साध्यसं धनविपर्यावर्तलक्षणात्स
स र मुमुक्षुभिरयमनुचि तनीय इत्यभिप्रेत्य ह

स इमेत यदि चि य रो वि ये ज्ञान हा
भ गम त् वि क्तक मश्च थ जन दा
चरत्यशोक अ त्मवित् ति ६

सवादमेतमिति अज्ञानकृता महाभयागमात्ससार दित्यर्थः.
यद्व महाभयस्यागमो यस्मात्त महाभयागममज्ञान तस्मादिति विग्रह
भयहेत्वज्ञानाद्वि च्यत इत्यर्थः कारणनिवृत्त्या कार्यनिवृत्तिमाह
विमुक्तकामश्चेत्य दि चरति जीवन्नेव व धप्रतिभ सरहित स ब्रह्म
ण्येव विचरति कृत त्यो भ तीत्यर्थः सुगममन्यत् ६

इति अष्टम मतिवि पनप्रकरणम् ८

सूक्ष्म १ य पिता रणम् ९

यस्य प्रत्यग्र णो वाक्योत्थञ्ज नेनाज्ञाननिवृत्त्या मुक्तिरुक्ता तस्य
सर्वा तरत्वेन निरतिशयसूक्ष्मत्व व्यापित्व च यथा च स्वमित्यत्र
सूचितमुपप दयितुं प्रकरणा तरमारभते

सूक्ष्म पि ज्ञेये ग धादेरुत्तरोत्तरम्

त्यगात् १ नेषु पूर्वपूर्वग्रह णत १

सूक्ष्मेत्य दिना ग धश दः पृथिवीश दार्थः पृथिव्य वा
दिलक्षणात्कार्या पूर्वस्मात्पूर्वस्मादुत्तरोत्तर कारणतया स्थितेषु प्रत्यगा

त्मावसानेषु सर्वा तर त्मपर्यन्तेषु पद र्थेषु यथाक्रम पूर्वपूर्वप्रहाणत
 क र्याकरापोहेन सूक्ष्मता व्यापिता च विज्ञातव्या कार्यकरणान्व
 यव्यतिरेकालोचनया संभावनायेत्यर्थः क र्येषु विद्यमानमपि कार
 णस्वरूप तत्कार्याकारतिरोहिततया न स्वरूपेणावभासत इति सूक्ष्ममु
 च्यते न पुनः कार्यपरिमाणान्न्यूनपरिमाणयोग त् तथा सकलविकारा
 नुगतस्यैवोप द नकारणत्वात्कार्यापेक्षयाधिकदेशवृत्तित्वेन व्यापित्व च
 कारणस्य तथाहि चतुर्विधभूतग्रामोपादानरूपा पृथिवी तावन्न
 भूतग्र मेषु गृ माणेषु गृह्यते तत्र तच्छब्दप्रत्ययव्यवहार दर्शन लोकास्य
 अतस्तदपेक्षया सूक्ष्मा तद य सदेशवतित्वाद्ध्यापिका च नच तत्त
 त्कायोपादानभूताः पृथिव्यंशा भिन्ना इति नोप द नस्य यापकतेति
 वाच्यम् कार्याकारेण भेद यतिरेकेण मृत्स्वरूपभेदे प्रम ण निरूपणा
 दन्यथा तटाका तःस्थमृत्निर्मितकुसूलस्य गृहाङ्गणदेशे मृद त्मना
 विलयाभावप्रसङ्गादुपादानाद यत्र क र्यलयानुपपत्तेः तस्म त्त्वकार्या
 पेक्षया पृथ्वी तावत्सूक्ष्मा व्यापिका च सिद्धा तथाद्विव्यं सा पृथिवी
 तद्यदपां शर आसीत्तत्समह यत सा पृथि यभव दिति श्रुतो जलप
 रिणामविशेषस्य शरश द्वाच्यस्य दधिम डाकारस्य पृथि यात्मत्वश्रव
 ण त्वेदप्रसवण देः पर्वताग्रशिलायाम तर्भूमौ च सर्वत्रोपलम्भाद्रसस्य
 च सलिलासाधारणगुणस्य पृथिव्यां सर्वत्रोपलम्भात्तस्यैकत्वेऽपि कटुती
 क्ष्णत्वादिभेदः परिण मविशेषोप धिनिब धन इति तस्माज्जल यासा
 पृथिवी सपरिणामेति जलं पृथि या यापकं सूक्ष्मं च प्रागुक्तयुक्त्या
 सिद्धम् तथा सपृथिवीजल तेजसा स्वकारणेन यास सर्वत्रोप्मोपल
 म्भात्तत्तायोगोलकादौ सूर्यकिरणेषु चोदकस्य लयदर्शन च तथाचैव
 तेजसो जल द्यापकत्व सूक्ष्मत्व च प्रसिद्धम् तदपि वायुना ग्रस्त

यतश्चोदेति सूयोऽस्तं यत्र च गच्छतीति प्राण द्वा एष उदेति प्राणे
 ऽस्तमेति इति श्रुतेः प्राणशब्दाच्चे वायौ लयश्रवणज्वालारूपस्य
 च बह्वर्वाग्वधीनप्रवृत्तिनिवृत्तिदर्शनाच्च वायुश्चाकाशेन ग्रस्त इति
 प्रसिद्धमेवैतत् सूक्ष्मत्वं तु व्याख्यातमेव सर्वत्र एतत्सर्वं सत्ता
 स्फूर्तिभ्यां याप्तमेवानुभूयत इति सच्चिमात्रं सर्वस्योपादानं तस्य
 चार्था तरेणानुगमादर्शनान्निरुपादानकत्वे सिद्धे निरपेक्षव्यापकत्व
 प्रागुक्तपरिपाठ्या निरतिशयसूक्ष्मत्वं च सिद्ध्यति तदनेन सच्चिमा
 त्रेण सर्वस्य दृश्यराशेर्ग्रस्तत्वान्न ततः पृथक् किमपि वस्तु विद्यत
 इति तस्य परमसूक्ष्मताव्यापिते निश्चित्य सोहमसङ्गकूटस्थाद्वयात्मेति
 सदा भवयेदिति तात्पर्यार्थः १

ननु नैतावतात्मन उक्तरूपत्वज्ञानसिद्धिरध्यात्माधिदैवतयोः पृथि
 व्यादेर्भेदेन प्रथमानत्वमित्यत आह

शारीरा पृथिवी तावद्यावद्वाह्या प्रमाणत

अन्वादीनि च तत्त्वानि तावज्ज्ञेयानि कृत्स्नश २

शारीरेति यावद्वाह्या पृथिवी प्रमाणतः परिमाणतो भवति
 तावत्तावत्प्रमाणा शारीरा पृथिवी ज्ञेयेति संबन्धः तथाऽन्वादीनि
 चत्वारि भूतानि कृत्स्नशो निरवशेषतया तावत्तावत्प्रमाणानि ज्ञेयानि
 यावच्छरीरा बाह्या च पृथिवीति योजना एतदुक्तं भवति अध्या
 त्माधिभूताधिदैवात्मना विभक्तानां पृथिव्यादीनामेकाज्ञानविजृम्भित
 त्वादेकप्रयत्नेन प्रविलापनोपपत्तेः सर्वत्र प्रत्यक्त्वानुगमात्प्रत्यगात्मा
 वसानमेवाध्यात्मादिरूपं तेन याप्तं न ततः पृथगस्तीति प्रत्यक्त्वे
 ऽवधार्यमाणे बाह्यध्यात्मिकादिभेदस्फूतेरनवकाशात्प्रत्यगात्मब्रह्म ताव
 मात्रमेव सवमवशि यत इति भवेदेव प्रागुक्तात्मतत्त्वज्ञानसिद्धि
 रिति २

न वेवं परागर्थस्यासत्त्वे कथमात्मनः प्रत्यक्त्व सर्वगतत्वमित्यद्युपपद्यते तस्य परचीनविकारापेक्षत्वादतः कथं पराचां प्रत्यगात्मवसानत्वमित्याशङ्क्य चिमात्रस्वरूपस्यैवापूर्वादिलक्षणस्य प्रत्यगादिशदैर्लक्ष्यत्वाल्लक्ष्यमाणदशायामारोपितपरागर्थापेक्षयामपि स्वरूपस्यायानपेक्षत्वाद्युक्तं सर्वस्य प्रत्यगात्मवसानत्वावधारणमिति दृष्ट्वा तेनोपपादयति

वा वादीना यथोत्पत्ते पूर्वं ख सर्वगतं तथ
अहमेकं सदा सर्वंश्चिमात्रं सर्वगोऽद्वय ३

वाय्वादीनामिति स्पष्टार्थः ३ ।

ननु कथमाकाशवदेक एवात्मा सर्वत्मा भवेत् ब्रह्मादिभेदेन त्वनामनेकत्वस्य विभाव्यमानत्वात्तथा चैतन्यमात्रत्वं चानुपपन्नं रागादिदोषसंसर्गोपलभेरित्याशङ्क्याह

ब्रह्माद्या स्थावरा ता ये प्राणिनो मम पूः स्मृता
कामक्रोधादयो दोषा जायेरमे कुतोऽयत् ४

ब्रह्माद्या इति ममैव चिदात्मनः सर्वे प्राणिनः पूः सुरंशरीरभूता स्मृताः निष्ठाता इत्यर्थः तत्रा कामक्रोधादयो दोषा आत्मनो मे न स्वाभाविका यमिचारित्वात्परतोपि ते न संभवतीत्याह जायेरमे कुतोऽयत् इति अयस्याभावादित्यर्थः ४

प्रत्यगात्मनो निदोषत्वमसिद्धं संसारदोषस्य प्रत्यक्षत्वादित्याशङ्क्याकाशकाकर्ण्यप्रत्यक्षवदात्मनि दोषदृष्टेर्भ्रमत्वा मैवमित्याह

भूतदोषैः सदाऽरं सवभूः स्थमीश्वरम्
नीलं गोमयं यथा बलो दुः मा वीक्षते जन ५

भूतदोषैरि अस्पृष्टमिति छेदः सर्वभूतेषु स्थितस्यापि तद्दोषैरस्पृष्टत्वमीश्वरत्वादिति हेत्वर्थं विशेषणमीश्वरमिति सर्वस्ये शित र कारणमिति यावत् नहि कारणं कार्यधर्मैः संस्पृशत इत्यर्थः
स्प म यत् ९

यदुक्तं ब्रह्माद्यः स्थावरा ताः प्राणिन एकस्य त्मनः शरीरभूता इति तत्कथमित्यत आह

चै य वभ स्यत् त्सर्वप्र णिधिया सदा
पूमम प्र णिन सर्वे सर्वज्ञस्य विप मन ६

मच्चैत येति सर्वज्ञस्य सर्वावभासकस्यातएव विपाप्मनो दृश्य दोषसंसर्गरहितस्य ममात्मनः सर्वे प्राणिनः पूः शरीरम् कुतः सर्वप्र णिधियं सदा मच्चैत यावभास्यत्वादिति योजना योऽय विज्ञानमयः प्र णेषु हृद्य तज्योतिः पुरुष इति श्रुतेर्बुद्ध्य तः साक्षितया प्रकाशम नस्य चैत यज्योतिष एव सर्वप्राणिष्वात्मत्वावगमात् तस्य च बुद्धितत्स्थाभासभेदम तरेण स्वरूपतोऽभेदानिरूपण त्सवितुरिवोद कपात्रतत्स्थाभास यतिरेकेणेति सिद्धमेकस्य त्मन सर्वाणि भूतानि शरीरमिति भाव तत्राचश्रुतिः यस्य सर्वाणि भूतानि शरीर य. सर्वाणि भूता य तरो यमयत्येष त अ त्मा तर्या यमृत इति ६

तहि भास्यप्राणितद्बुद्धीनां सत्त्वादद्वैतक्षतिरिति तत्राह

जनिमज्ज्ञानविज्ञेय स्व ज्ञ नवदि यते
नित्य निर्विषय ज्ञान तस्म द्वैत न विद्यते ७

जनिमदिति यज्जनिमद्यच्च ज्ञानविज्ञेयं यत्कार्यं जड च तन्मिथ्ये यते यथा स्वप्नज्ञान तथ जाग्रदपि कार्यं दृश्य चेति मिथ्येति त् द्वैत न विद्यते स्मात्तस्माज्ज्ञेयस्यासत्त्वात् ज्ञान नित्य

सदा निविषय विषयनिरूप्यं न भवति यद्वा नित्यमविनशि सर्वं
विनाशसाक्षित्वादिति योजना न ध्यरोपितेन द्वैतेन परमथमद्वैतं
विहयते नखल्वारोपितेन तोयादिना तदधरभूम्यादेः सद्वितीयं
दृष्टमिति भवः

स्वरूपज्ञानस्य निर्विषयत्वं नित्यत्वं चोक्तं श्रुत्योपपादयति

ज्ञातुं 'ति' हि नित्यो सुषुप्ते यशः य

७ तिस्त्वविद्य द्वाह्यं च दि १म् ८

ज्ञातुं 'तिरिति सुषुप्ते त्वन्यस्य ज्ञेयस्यासत्त्वप्रदर्शनपूर्वकं
ज्ञातुरात्मनो ज्ञातिः स्वरूपभूता ज्ञप्तिरित्येति श्रुत्योच्यते हीत्यर्थः
तथ च श्रुतिः यद्वैतं पश्यति पश्य वै तन्न पश्यति नहि द्रष्टुं विपरि-
लोपो विद्यतेऽविनाशित्वं ननु तद्वितीयमस्ति ततोऽयद्विभक्तं यत्पश्ये-
दित्यादिका यद्यपि सुषुप्ते निर्विषयं ज्ञानं विषयाभावात्स्वरूपतो नाश-
शीलत्वाभावश्च नित्यं श्रुतिसिद्धं तथैवप्यवस्था तरे सविषयमुपलभ्य
श्रुति ज्ञातुर्ज्ञातिरनित्या स्य दित्यत आह जाग्रदिति यतः श्रुतिसिद्धं
नित्यं निर्विषयं ज्ञानं अतः कारणं त्वाजाग्रज्ज्ञातिर्विषयदर्शनात्मिक-
विद्याभ्रान्तिरेवात्मनो निर्विकारतया ज्ञानकर्तृत्वायोगदतः करणस्य
च जडत्वादेव ज्ञानाश्रयत्वानुपपत्तौ रध्यस्तमेव सविषयं ज्ञानं तद्ब्रह्मं च
विषयजं तमसदपरमार्थमिति यता स्वीक्रियतामित्यर्थः जागरितादौ
विषयाकारबुद्धिवृत्तीनां स्फुरणा गुणैः तत्त्वात्सर्ववृत्त्युत्पत्तिस्थितिर्विना-
शसाक्षितया स्फुरणस्यैकस्य नित्यस्य यस्यावश्यमाश्रयणीयत्वाज्जाग्रत्य-
प्यात्मचैतयं नित्यमेव तथा विषयणं वृत्तिसमकमेव स्फुरण-
द्विषयव्यभिचारेऽपि स्फुरणव्यभिचरत्तस्य विषयानिरूप्यं यत् निर्वि-
षयत्वं च सिद्धमिति भवः ८

ननु आत्मा वा अरे द्रष्टृ यः श्रोतव्यो म तव्यो निदिध्यासित
व्य इति श्रुत्यैवात्मनो दर्शनादिकर्मत्वोक्तेर्दृश्यत्वाद्दर्शनाभुजङ्ग दिवदस
त्वप्राप्तिरित्याशङ्क्य अश मस्पर्शमरूपम ययं तथाऽरसं नित्यमग
धवच्च यत् न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा
वेत्यदिश्रुतिविरोधाद्द्रूपादिहीनस्य दर्शनाद्यविषयत्वाद्द्रष्टव्य इत्यादि
श्रुतिरहार्थेन त येन योगाद्दर्शनाद्यहर्त्वोपदेशमुखेन नात्मप्रवणतात्या-
जनार्थेत्याह

रूपवत्त्वाद्यसत्त्वं ह दे कर्म । यथा

एव विज्ञानकर्मत्वं भूम्नो नास्तीति गम्यते ९

रूपवत्त्वादिति यथा द्रष्टृ य इत्यादिवशाच्च ज्ञानकर्मत्वमेव
यत्र ना यत्पश्यति ना यच्छृणोति ना यद्विजानाति स भूमे त्यत्रापि
प्रागुप यस्तश्रुतिविरोधात् यत्रा यन्न पश्यत्यत्मानमेव पश्यतीति
स्वात्मदर्शनविधिपरत्वकल्पनायो गद्भूम्नो ब्रह्मणो विज्ञानकर्मत्वं नास्ती
ति गम्यते निश्चीयत इत्यर्थः ९

इति नवमं सूक्ष्मता य पिताप्रकरणम् ९

दृशिखरूपपरार्थदर्शनप्रकरणम् १

इदानीं पूर्वप्रकरणे युक्त्या व्यवस्थापितमात्मनो निर्विषयज्ञ नख
भावत्वं खानुभव भिनयेन प्रकटयन्नविषयत्वेनैवात्मज्ञानं भवतीति
दृढयितुं प्रकरणा तरमारभते

दृशिखरूप गगनोपम पर सकृद्विभ त त्वजमेक

मक्षरम् अलेपक सर्वगत यदद्वय तदेव च ह

त वि क्त ॐ १

दृशिस्वरूपमिति स द्विभातमेकदैव विस्फुरितम् सदैव स्पष्ट
भासमानमितियावत् यदेवंविधमक्षर ब्रह्म तदेवाहं सतत भवामि
अतो विमुक्तः ॐ इत्यभ्यनुज्ञार्थम् ॐकार उक्तस्वरूपमोकारद्वारा
मुमुक्षुबुद्ध्यभि यक्त भवतीति सूचयितुं ॐकारनिर्देशः १

ननु नाकाशवदलेपकत्वं दृशोः संगच्छते दृश्यसंब धादशुद्धिविक्रि
यादिदोषसंभवादित्य शङ्क्य दृशेर त्मस्वरूपत्वात्तस्य च नित्यशुद्धत्वादे
श्रुत्यैव निर्धारणा मैवमित्यभिप्रेत्य श्रुतिसिद्धमर्थं प्रकटयति

दृशिस्तु द्वोऽहमवित्रि य त्मको न मेऽस्ति कश्चि
द्विषय स्वभावतः पुरस्तिरश्चोर्ध्वमधश्च सर्व
सपूर्णभूमा त्वज अ त्मनि स्थित २

नृशिस्तु शुद्ध इति अहं तु दृशिः ज्ञानस्वरूप इत्य वयः
अतः परमार्थतः शुद्धोऽशुद्ध्यादेर्ज्ञाननिब धनत्वात्तस्य चाभ सत्त्वं
दिति भव शुद्धमपापविद्ध मिति मन्त्रवर्णात् यतश्च विक्रियात्मकः
विक्रियात्मकात्प्राण देर यः अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः अ,थूलमन वह
स्वमदीर्घ मित्यादिश्रुतेरतोऽपि शुद्ध इत्यर्थः न तदश्नाति किंचन
न तदश्न ति कश्चनेति श्रुतेर्नात्मनो विषयसंसर्ग इत्याह न मेऽस्तीति
स्वभावतः परमार्थतः अनेन विक्रियाहेतुविषयाभावादप्यविक्रिय इत्युक्तं
भवन्ति विषयाभावेनाद्वयात्मत्वे भूमवाक्यशेषमर्थतः पठति पुर
स्तिरश्चेति स भगवः कस्मि प्रतिष्ठित इति वे महिम्नि यदि वा न
महिम्नी तिस्वरूपावस्थ नमन याधीनमुप यस्य तदुपपादनायेदकारास्पदं
सर्वं पूर्वादिविभागेनाधरोत्तरादिविभेदेन चोपलभ्यमान भूमैवेति
प्रतिपाद्य हकारास्पदस्य देहादिवुद्धिपर्य तस्य तर्हि भूमो भेद इति
शङ्क यामहबुद्धिग्राह्यमपि भूमैवेति मध्ये निर्देश्यैदमनिदमात्मकस्य

सर्वस्य भूम्नोऽयत्नभावे भेदकाभावात्प्रत्यग तैव भूमेत्यात्मैवेद
सर्वमित्यन्तेन संपूर्णभूमा छान्दोग्ये दक्षित इत्यर्थः अजोऽहम विर्भा
ववर्जितो यत आत्मनि स्वे महिम्नि स्थितो नान्याधीन इत्यर्थः २

आत्मनो ज मजरादिविक्रियाभवेन कूटस्थाद्वयस्वाभा यप्रतिपाद
नपरा श्रुतीः स्वरूपतोऽर्थतश्च पठति

अजोऽमरश्चैव तथाजरोऽमृत स्वयप्रभ सर्वगतो
ऽहमद्वयम् न कारण कार्यमपि निर्मल सदै
कतृप्तश्च ततो वि क्त ॐ ३

अजोऽमर इति तथाच श्रुतयः अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः
स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽमयो ब्रह्मेति अत्रायं
पुरुषः स्वयंज्योतिः तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिः नित्यं विभुं सर्वगतं
सुसूक्ष्मम् एको देवः एकमेवाद्वितीयमिति तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनप
रमन तरमबाह्यमित्यदिश्रुत्यर्थमाह न कारणं कार्यमिति निर्मलो
निरञ्जनः निरञ्जनः परमं साम्यमुपैतीति श्रुतेः एकतृप्तः एकेन
निजान दनैव तृप्त इत्यर्थः अनं दं ब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुत
श्चन आन दरूपममृतं यद्विभाति इत्यदिश्रुतिभ्यः विमुक्तश्च विमु
च्यत इति श्रुतिमश्रित्याह ततो विमुक्त इति यत एवलक्षण
स्ततो विमुक्त एव सदेतिपदं सर्वत्रानुषङ्गनीयम् यदाचार्येणोक्तं
मम स्वरूपं तत्तथैवेति शिष्योऽनुमयत ओमितिपदेनेत्यर्थः ३

ननु स्थानत्रयेऽयथा यथा प्रथमानस्य कथमविक्रियात्मकत्व
मित्यत आह

ज

श्च दर्शनं न मेऽस्ति किञ्चित्समि

हेह मोहनम् स्वतश्च तेषां परतोऽयसत् त
स्तुरीय एवास्मि सद द्वाद्द्वय ४

पुंति सुपुत्रश्चासौ जाग्रच्च सचासौ स्वपश्च सुपुत्रजाग्रत्स्व
पन् तस्य सुपुत्रजाग्रत्स्वपतो मे मम स्वमिवात्मीयमिवेह व्यवहरे
किञ्चिद्दर्शनं नास्ति स्वमिव स्वरूपभूतमिवेति वा किंतु मोहनमवि
वेकाविद्याध्यारोपितं जाग्रदादिदर्शनमिति योजना तत्र हेतुमाह
स्वतश्चेति तेषां जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तिदर्शनानां जाग्रदाद्यवस्थारूपाणां वा
स्वतश्च परतोऽयसत्त्वतो सत्त्वादित्यक्षरयोजना नहि तेषां स्वतोऽ
यनिरपेक्षं सत्त्वं संभ व्यते चक्र रात्स्फुरणं च आगमापायित्वेन र
सर्ववदारोपितत्वनिश्चयात् तथा परतोऽपि न सत्त्वं स्फुरणं च सभा
व्यते परं चैत यस्यात् नहि तेनात्मना सत्त्वं दिक्मेषां संभवति प्रत्य
क्परम्भावेन विरुद्धस्वभावयोस्तादात्म्यानुपपत्तेस्तत्कल्पनायाश्च अन्ति
मात्रत्वादित्यर्थः प्राज्ञसौजसो विश्व इत्येते तत्तदवस्थवत्त्वेन भास
माना न मम स्वरूपमिति भावः तर्हि किंस्वरूप आत्मेति तदा
ह तुरीय एवास्मीति विश्वादित्रयपेक्षया परतो ग यम नत्वाच्चतुर्थ
इत्यर्थः तस्य लक्षणं सदादृगिति सर्वावस्थद्रष्टेत्यर्थं विश्वा
दीनां स्वस्वावस्थमात्रद्रष्टृत्वादयस्ततो व्यतिरिक्तः स्थूलसूक्ष्मक्रमेण
विविच्य वेषणदशायां विश्वादिस्थ नत्रयापोहेनावसीयमानत्वात्तुरीय
इत्युच्यते न पुनर्वस्तुतस्तुरीयत्वमस्ताति द्योतयत्यद्वय इति निर्विशेष
एव सदाहमस्मीत्यर्थः ४

कथमात्मनो निविशेषत्वं शरीरादिसंघस्य प्रत्यक्षत्वादित्यत
आह

शरीरबुद्धीन्द्रि दुर्न मे चाह म नि

**विक र असत्त्वहेतोश्च तथैव सततेर त्वम
स्या स्वपतो हि दृश्यवत् ५**

शरीरेति शरीरादिसंततेर्न मदात्मत्वं भदीयत्वं वा परमार्थ
तोऽस्तीत्यर्थः तत्र हेतुर्मम निर्विकारत इति नह्यविक्रियं वस्त्वा
गम पायिशरीराद्यात्मना परिणमते संसृज्यते वा येन तत्स्वरूपता
तद्धर्मता वा भवदित्यर्थः हेत्व तरमाह असत्त्वहेतोश्च तथैव
संततेरिति कुतोऽसत्त्वमित्यत आह असत्त्वमस्या इति स्वपतः
स्वप्नावस्थायां यथा दृश्यं मिथ्या तत्रास्याः संततेर्दृश्यत्वादेवासत्त्व
मित्यर्थः हिशब्दः स्वप्नस्थस्य मिथ्यात्वप्रसिद्धिद्योतनार्थः ५

शरीरादिसंततेर्दृश्यत्वेन चेन्मिथ्यात्व तर्हि शुद्धत्व विक्रियत्व दे
रपि दृश्यत्वान्मिथ्यात्वं किं न स्यादित्यत आह

**इद सत्य मम नास्ति विक्रिया विक रहे न हि
मेऽद्वयत्वत न पु यपापे न च मोक्षव धने न
चास्ति वर्णाश्रमताऽशरीरत ६**

इद त्विति मम विक्रिया नास्ति न मे विकारहेतुरप्यस्ति ततः
पूर्वनिरूपितादद्वय त् द्वयाभावाद्धेतोः स्वतः परतो वा ममात्मनो विक्रि
या न स्तीति यदिदं तत्सत्यमित्यर्थः तुशब्दः शङ्काव्यावृत्त्यर्थः
अविक्रियत्वादिन विक्रियाभाव द्युपलक्षितस्वरूपस्याभिप्रेतत्वात्त स्मिंश्च
हेत्वसिद्धेर्न शङ्कावकाश इत्यर्थः कर्म वा तत्फलं वा तद्धंसो वा कर्मा
दिसाधन वा विक्रियाहेतुर्भविष्यतीति कुतोऽद्वयत्वमित्याशङ्क्याह
न पु येति पु य दि नेति प्रतिज्ञायां हेतुरशरीरत इति अशरीरत्वं तु
पूर्वश्लोके प्रतिप दितमेवेत्यर्थः ६

ननु यद्यपि शरीरोपादनत्वेन तद्धर्मकत्वेन च मनः शरीरवत्त्वा

भावस्तथापि शरीरेण स्ति संब ध उपलभ्योपलम्भकम वलक्षण इति
कथमशरीरतेत्याशङ्क्य नै ।वता सशरीरत्वेन कर्मादियोगितेत्यभिप्रेत्य
पुण्य पु यादिसंबन्धवैधुर्यमुक्तमुपपादयति

अन दि तो निगु तो न कर्म मे ल च

र रोऽह द्वय यथा नभ गत न लि

। ह देहगतोऽपि सूक्ष त ७

अ दि ति यत्कर्म समवायि तदादिमन्दृष्टं यथ रथश
रीरादि नच परम णुमनसोरनेकान्तो मनस उत्पत्तिश्रवणात्परपरिक
ल्पितपरमा वनङ्गीकाराच्च यथा यत्कर्म समवायि तत्सगुणं दृष्टम्
यथोक्तमेवोदाहरणम् तथाच सगुणत्वं सादित्व चाव्यापकं प्रत्यगात्मनो
व्यावर्तमानम् तस्य क्रियावत्त्वं स्व याप्यम् ।य निवर्तत इति
क्रियावत्त्वाभावात्तत्साध्यपु याद्यसंभव इति भावः कर्म पु य दिल्क्षणं
फलं तत्सायं सुखदुःखादिरूपं फलं च न मेऽस्तीत्य वयः तस्म दह
परम उत्तमं संसरिभ्यो विलक्षणः अद्वयो निविशेषः क्रियावत्त्वा
भावात्तत्साध्यपु याद्यसंभव इति विलक्षणत्वमुपपादयति यथेति
देहगतो देहप्राप्तः तत्रोपलभ्यमानोऽपीत्यर्थः सूक्ष्मतोऽमूर्तत्वादि
त्यर्थः तथाचाह भगवान् अनादित्वान्निर्गुणत्वात्परमात्मायम यय
शरीरस्थोऽपि कै तेय न करोति न लिप्यते यथा सर्वगतं सैक्ष्म्या
दाक श नोपलिप्यते स त्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलिप्यते
इति

ननूप ध्यधिष्ठानानां देहादीनां वैष यदर्शनात्तत्रोपलभ्यमान
स्य त्मनोऽपितत् वैषम्यसंभव त्कुतः परम त्मत्व परिपूणता चेत्य शङ्क्य
अयं तारतम्यप्रतिभासोऽविद्याविलसितो न परमार्थत इत्याह

द च भूते समोऽहमीश्वर क्षराक्षराभ्या
परमो योत्तम परात्मतत्त्वश्च तथाद्वयोऽपि
न्वि र्थेण भिम स्त्वविद्यया ८

सद चेति ईश्वर इत्यनेनोप धिवश्यत्वाभाव सूचयति अतो
न मे देह दिकृतं वैषम्यमित्यर्थः ईश्वर इत्युक्ते तस्येशित यापेक्ष
त्वात्सद्व्यत्वशङ्का स्यादत आह क्षराक्षर भ्यामिति अथवेश्वरत्वमेव
साधयति क्षराक्षर भ्य मिति हि यस्मात्क्षराक्षराभ्यां परमोऽथ
तस्म दहमुत्तम इत्य वयः क्षरति नश्यताति क्षरः कार्यवर्गः न
क्षरतात्यक्षर कारण माय शबलित चिद्वस्तु ताभ्यां परमो यतिरिक्तः
क र्यकारणादिभेदकल्पनाधिष्ठानभूत इत्यत उत्तमः पुरुषोत्तम इत्यर्थः
यत उत्तमोऽतः परेषामात्मनां तत्त्वं स्वरूपमस्मिन्निति परम त्मतत्त्वश्च
अहमेव सर्वत्मा चेत्यर्थः एवंविधश्चेदात्मा कथं तहि तत्र विपरी
तस्वरूपप्रतिभास इत्यत अह तथाद्वयोऽपि सन्निति उक्तोत्तरमे
तत् अविद्याविलसित एव विपर्यय इत्यर्थ तथाच भगवतोक्तम्
द्व विमौ पुरुषौ लोक क्षरश्चाक्षर एव च क्षरः सर्वाणि भूतानि
कूटस्थोऽक्षर उच्यते उत्तम पुरुषस्त्व यः परमात्मेत्युदाहृत यो
लोकत्रयम विश्य विभर्त्यव्यय ईश्वरः यस्मात्क्षरमतीतोऽहमक्षरादपि
चोत्तमः अतोऽस्मि लोके वेदे च प्रथितः पुरुषोत्तम इति ८

तर्हि किमविद्यासंब धो वर्तते नेत्याह

अविद्यय भ या च र्मभिर्विवि अत्मा
ऽव्यवधि निर्मल गादिशरि चितोऽह
स्थित रूपे ग न था चलम् ९

अवि येति अविद्या मूलाज्ञान भावना तत्कृतो देह द्यभिमान

कर्माणि तत्पूर्वकाणि पु यप पलक्षणानि तैर्विविक्तस्तत्संस्पर्शशू यः
 कुतो यस्य द्रव्यवधिर्व्यवधानवस्त्व तरकृतोऽवच्छेदस्तद्रहितोऽव्यवधिः
 अयमाशय चित्प्रकाशस्तावदात्मेति श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणन्याय
 सिद्धम् अविद्य च जडऽप्रकाशात्मिका अतस्तयोर्विरुद्धस्वभावयो
 परमार्थतः संबधो दुर्घट एवेति स्थितेऽनवच्छिन्नचैत यमात्रं तावन्ना
 विद्याश्रय उपपद्यते तथासत्यणुमात्रस्यापि प्रकाशानुपपत्तिप्रसङ्गात्
 नापि केनचिदवच्छिन्नभागविशेषमविद्या यतिरिक्तस्य तस्य कल्पनाया
 अनिव धनत्वात् तस्मादविद्यातिरिक्त यवध नाभावाद यवधित्वेसति
 दिवा धपरिकल्पिता धकारवदात्म यविद्य दिकल्पनमिति अतएव
 सुनिर्मलः सर्वशङ्कितदोषरहित इत्यर्थः एवविध आत्मनि कथ द्रष्टा
 श्रोता म ता बोद्धेत्य दि यवहार इत्याशङ्क्याऽविद्याध्यस्ता तकरणप
 रिणामरूप गादिशक्तिसंबधोदेव द्रष्टृत्वानुपचयप्रतिभासो न परम र्थत
 इ इह दृगादीति स्पष्टम यत् ९

एवंविधात्मतत्त्वपरिज्ञानेसति कैवल्य फलतीत्य ह

अह र विनिश्चयात्मदृङ् न ज ये भूय
 इति श्रु चैव बीजे त सति जायते
 फल न ज म स्ति ततो मोहता १

अ र ब्रूति अहं पर ह्येति निश्चयेनात्मनि नृक् ज्ञान
 यस्य स तथोक्तः स भूयः पुनर्न जायते शरीरवान्न भवति इति
 श्रुतेर्वचो विद्यत इति शेषः तथाच श्रुति स तु त पदमाप्नोति
 यस्य द्भूयो न जायते पुरुषान्न पर किञ्चित्सा क । सा परा गति
 अथ सोऽभय गतो भवति ब्र वेद ब्रह्मैव भवतीति च श्रुति
 सिद्धेर्धे युक्तिमप्याह नचैवेति उक्त समान्य यय प्रकृते

योजयति न ज मास्तीति हि यस्मादमोहता प्रागुक्तवर्त्मना
मोहराहित्यं ततो हेतोर्न ज मास्तीति योजना मोहपदवाच्याऽवि
द्य मूलत्वाज्जन्मादिविकारस्य तदभावेऽभाव एवेत्यर्थः १

मोहकायत्व त्संसारस्य मोहनिवृत्त्या निवृत्तिरेवेत्युक्तं तत्र किम
त्मकं मोहकार्यमित्यपेक्षायां तदाह

ममेदमित्यथ च तथेदमीदृ तथाहमेव न परो न
वान्यथा विमूढतैव न जनस्य कल्पना सदा
समे ब्र णि च द्वये शिवे ११

ममेदमिति प्रथम देहद्वयेऽहकारः ततस्तद्वा इत्यर्थकल्पनमिदमि
ति तत्र शोभनव्यध्यास इत्यमिति ततो ममेदमित्यदिकल्पन
तथा परोप्येवं नैवम यथा वा नास्ति वा अस्ति वा इति विमूढता मम
परस्य व सुज्ञता च तथाच इत्येवं जनस्य ज मादियोगिनोऽनाद्यज्ञा
नतिरोहितात्मस्वभावस्य या एवंविधा कल्पना सा सदा समे ब्रह्मण्य-
द्वये शिवे परमान दरूपे न च नास्त्येवेत्यर्थः ११

एवं विचित्रस्य संसारस्यात्मतत्त्वज्ञानेन तदज्ञाननिवृत्त्या निवृत्ति
मुक्तां स्फुटयति

यदद्वयं ज्ञानमतीव निर्मलं महत्माना त न
लोकमोहता तयोरभवे न हि कम ज
भवेदयं देविदा विनिश्चयः १२

यदद्वयमिति अद्वयमद्वयत्मा रमतीव निर्मलं संभावन वि
परीतभावनादिप्रतिबन्धरहितं यज्ज्ञानं तत्र तस्मि सति महात्मना
ब्रह्मभूतानां शोकमोहतं संसृतिवत् नास्त्येवेत्यर्थः तथ च मन्त्र तत्र
को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति तयो शोकमोहयोरभावे

तदुपलक्षितस्य तत्कारणस्याज्ञ नस्य निवृत्तौ बीज भावे फल भाव यायेन
जन्मादि पुनर्नहि भवेदिति वेदार्थविदं विनिश्चय इत्यर्थं तथ च
श्रुतिः भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्य ते सर्वसशया क्षीय ते चास्य
कर्माणि तस्मि ऽष्टे परावरे इति १२

एवमुक्तस्यात्मविदः स्वरूपम ह-

स वज्जा ति यो न पश्यति द्व प. त्रपि
च द्व त था च कु^१ पि निष् य
स अ त वि । इतीह नि य १३

वदिति जाग्रति विश्रावस्थायां द्वय द्वैतप्रपञ्चं प्रागवास
न वश त्पश्यन्नप्युल्लिखन्नपि विशेषतो न पश्यति किंतु सुषुप्तवत्प्र
विलीनप्रपञ्चप्रत्यगात्मस्वरूपेणैव पश्यतीति योजना तत्र हेतुरद्वय
त्वत इति द्वैतस्य बाधितत्वादित्यर्थः तथाच यथा पूर्वं स्नानशौच
भिक्षाटनादि कुर्वन्नपि निष्क्रियो निर्विक रोऽकर्त्रात्मस्वभ वाविर्भावाद्य
एवंविधः स अ त्मविद्विक्षेपदश य मप्यप्रच्युत त्मयाथ त यदर्शनत्वा
द् द्व विदामुत्तमोऽयमेव न यः श स्त्रार्थज्ञोपियो यवहारक ले ज्ञातृत्वक
र्तृत्व व्यभिमानव नित्यर्थ. इति इत्थमिह वंदा तशास्त्रे विनिश्चयः १३ ।

श स्त्रन्यायानुसारेण स्नानुभव प्रदर्श्येदानीमस्मि दर्शने परिनिधि
तस्य तद्वृत्त्यता भवतीति दर्शय परानुग्रहाय प्रकरणनिर्माणे प्रवृ
त्तिरिति सूचयति

इ तिदमुक्त पर ार्थद न मया हि वेद विनि
श्चि रम् वि ारि दि निश्चितो भवे
ति े यो इ हेह कर्मभि १४

स्तीद क्तमिति वेद तविनिश्चितमित्युक्तदर्शनस्य परमार्थ
विषयत्वे प्रमाणमुक्तम् व्योम इवेति विसंधिवृत्तपूरणार्थः १

ति दशमं ॥ शिखरूपपरमार्थदशनप्रकरणम् १

ईक्षितृत्व रणम् ११

ब्र त्मैक्यज्ञानमात्रनिष्ठो मुच्यत इत्युक्तं तन्नोपपद्यते कर्मसाध्य
त्व मुक्तेः कर्मसहितज्ञ नसाध्यत्व द्वा त ॥ ज्ञानस्य वेदा तविनिश्च
यत्वमुक्तं तदपि सदि धमनुमानादिनाप्युपपत्तेरितामं शङ्कं परिहर्तुं
प्रकरणा तरमारभते

ईक्षितृत्व त सिद्ध ज तूः । च गोऽ यत

अ न दि गोऽ यत्व सदसीति निवर्त्यते १

ईक्षितृ मित्य दि । तत्रादौ ज्ञान देव मुक्तिर्ज्ञानं च वेदा
तमहावाक्य देव नानुमानादिनेत्येतत्स धयति अ यत्वं सदसीति
निवर्त्यत इति त्वं तत्सच्छ दलक्षितं ब्रह्मैवासि न संसारीति
वाक्योपदेशेनैव सच्छ दार्थाद्ब्रह्मणोऽ यत्वं जीवस्य निवर्त्यत इत्यर्थः
ससारिणो जावस्याशुद्धस्य कथं तद्विपरीतब्रह्मत्वं संभ यत इत्यत
आह ईक्षितृत्वमिति सर्वेषामेव ज तूनां प्राणिनां चिद्रूपत्वमेवे
क्षितृत्वं तत्स्वतःसिद्धं स्वाभ विक रूपम् चकारः शङ्क निवृत्त्यर्थ
कर्तृत्वभोक्तृ देरपि स्वाभाविकत्वशङ्का न कार्या स्वरूप यभिचारा
दित्यर्थः कुतो ज्ञ नादेव यत्वनिवृत्तिरूपा मुक्तिरित्यत आह
अज्ञ नादित्यत इति यतोऽन्यता यत्वमज्ञ ननिब धनं न परमार्थत
इत्यर्थः अज्ञानकल्पितत्व द्वाविपरातरूपत्वस्य स्वतश्चि मात्रस्वभाव
त्वादज्ञाननिवृत्तिलक्षणत्वाच्च मोक्षस्य तस्य च तत्त्वज्ञ नमात्रापेक्षण त्

ज्ञानस्य च यथोक्तवाक्य देवोत्पत्तेर्न मानान्तर साधनं तर च त्र मृ यत
इति भावः १

कर्मणो मोक्षहेतुत्वकल्पनं न सहायत्वेन नोपपद्यते श्रुतियुक्तिः
विरोध इत्याह

एताव मृतत्वं न केचिद यत्सहायं मृ
ज्ञ न ेति व ख सल्लिङ्गं कर्म बाधते २

एतावद्वीति एत वदरे खल्वमृतत्वं मित्येतदमृतत्वसाधनमा
त्मज्ञानमेवेत्येतावच्छ देन वधारय ती श्रुतिः शास्त्रसु यते तज्ज्ञानस्य
केचिद यन्न सहायभूतमस्तीति ब्रुवत्सल्लिङ्गं ससाधनं कर्म बाधत इति
योजना अद्वैत त्मज्ञानादूर्ध्वं कर्महेतुजात्य अभिमानाभावे कुतः कर्म
यज्ज्ञानस्य मोक्षफले सह यभूतं भवेदिति भावः २

इदानीमी क्षितृत्वमित्यत्रोक्तं स्वाभाविकं चिद्रूपत्वं प्रपञ्चयन्
ज्ञानिनः कर्म न घटत इत्येतदुपपादयति

॥ १ मनो त्तमविशेषेण पश्य

स्य मे निर्वि रस्य निशे स्य त्कथंचन ३

सर्वेषामिति विशेषः कर्तृत्वं दिलक्षणो विहितकर्मसाधनजा
त्य अभिम नलक्षणश्चेत्यर्थः कथंचनत्य क्षेपार्थः न कथंचन मे
विकारः स्य दित्यर्थः कुत इत्यत अ ह अविशेषेणेति अ भमान
शून्यतया केवलं साक्षिमात्रेण पश्यत इत्यर्थः ३

कथं मनोवृत्तं पश्यत्यविशेषेण त्मेत्यपेक्षं ऽ दृष्टान्तपूर्वकं तदुपपा
दयश्चिदेकरसत्वमात्मनो निगमयति

॥ १० ज निक्षितु

दे सत् वि गोऽ य ४

मनोवृत्तिमिति स्वप्नदशायां सवृत्तिकं मनएव पश्यत्यात्मा यथा वा विषयाभावात्तथा जग्रति जागरणदशयां मनोवृत्त मनः प्रचारं मनश्च तदाश्रयं पश्यतः कथं विशेषः स्यादिति पूर्वश्लोकेना वयः जाग्रदृशायामपि विषयाकारवृत्तिम मनो यतिरेकेण नात्मना किमप्युपलभ्यत इति भावः तर्ह्येवंविधमनोदर्शनमेव स्व भविको विशेष इत्यत आह संप्रसाद इति संप्रसादे सुषुप्तिदशयां द्वयस्य वृत्तिकस्य मनसोऽसत्त्वान्न तद्दर्शनमपि स्व भाविकं ननु तद्वितीय मस्ति ततोऽयद्विभक्तं यत्पश्येदिति श्रुतेः तथाचात्मा चि म न्नः सर्वगोऽपरिच्छिन्नोऽययो नित्य इति सिद्धमित्यर्थः

ननु यद्येवं तदा बाह्याभ्य तरद्वैतस्याभाव एवेति युक्त स्यात्तन्नोप पद्यते प्रत्यक्ष दिप्रम णविरोधालौकिकवैदिकव्यवहारविलोपप्रसङ्गाच्चेति चेन्नेत्याह

स्व सत्यो यथा बोधदेहात्मत्व तथैव च

प्रत्यक्षादेः । त्व जा त्स्यादे त्मवेदन त् ५

स्वप्न इति यथा आबोधात्प्रबोधपर्यन्तं स्वप्नः सत्यो लौकिकवै दिकव्यवहारास्पदतयावभासते तथैव जाग्रज्ज ग्रदवस्थाय मपि देहात्मत्व प्रत्यक्षादेः प्रमाणत्वं च सर्वं यवह राज्जं स्य त् कियत्पर्यं तमित्यत आह आत्मवेदनादिति आ आत्मवेदन दिति पदच्छेद. आत्म तत्त्वसाक्षात्कारात्प्रागेव सर्वो यवहारस्तस्मि सति यवहाराभाव इष्ट एवेति भावः ५

अ यवह र्यस्वरूपमाविष्करोति

गो वत्सर्वभूतस्थो भूतदोषैर्विवर्जित

स क्षी चे ण गुण द्वो ब्रह्मैव सीति के ल ६

योमवदिति द्वाभ्याम् चेता चिद्रूपः साक्षीति भूतदोषराहित्ये हेतु व्योमवत्सर्वभूतस्थ इत्यसङ्गत्वमुक्तम् सर्वभूते वहमाकार वृत्तावभि यत्तयपेक्षया सर्वभूतस्थ इत्युच्यते एतच्च अहं मनुरभवं सूर्यश्चेति तत्सर्वात्मत्वाभिनयाभिप्राय इति द्रष्टव्यम् शुद्धोऽज्ञानरहितः केवलोऽवस्थान्नरहितः ब्रह्मैव पूर्ण एवासीत्यर्थः ६

केवलत्वं व्यनक्ति

नामरूपत्रिधाभ्योऽयोनित्यक्तरूपवान्
अहमात्मा र चिमत्रोऽहं सदाद्वय

नामरूपेति वाच्यवाचकतद्व्यापारात्मकप्रपञ्चविहीन इत्यर्थः

सुगममयत् ७

कथमद्वयत्वमात्मनः संगच्छते अहं ब्रह्मासीतिवदहं कर्तासीति चानुभवस्य प्रमाणमूलत्वादिति ज्ञानकर्मसमुच्चयवादिनो भेदाभेदमतनुसारिणस्तान्कुत्सयन्नद्वैतत्वमतं द्रव्ययति

अहं स्मि कश्चाद्यहं भो चसीति ये विदुः
ते नानाकर्मभ्यामस्ति स्युर्न सशय ८

अहं ब्रह्मासीति विरुद्धार्थप्रतिपादकत्वायोगाच्छास्त्रस्य विरुद्धतत्त्वमवगच्छतां कर्मका डाज्ञानका उच्यते बहिर्मुखत्वान्नास्तिकत्वमेव तेषां फलिष्यतीत्यर्थः ८

ननु निदामात्रेण कथमद्वैतैकमतसिद्धिस्तत्र प्रमाणस्य संभवादित्यत आह

धर्मधर्मफलैर्गङ्गा इत्येतद्वैतं यथा न
स्वत्वमोक्षो ज्ञातव्ये यताम् ९

धर्मा मेति आत्मनो धर्मधर्मफलैः सुखदुःखादिरूपैर्योगः
 संबधः प्रमाणा तरैरन्ष्टोऽपि यथा शस्त्रदेव पु यो वै पु येन कर्मणा
 भवति पापः पापेने त्यादेरिष्टोऽङ्गीकृतः शस्त्रार्थविद्विरिति शेषः
 तथास्य त्मनो ब्र त्वं ज्ञानादेव मोक्षश्चेति ब्र वेद ब्रह्मैव भवति
 तमेव विदित्वातिमृत्युमेति ना यः प था विद्यतेऽयनायेत्यदिशा-
 स्त्रादि यतम् तथाच भेदकर्मणोर्निन्दितयोः शस्त्रतत्पर्यविषयत्वा
 योगा ह्या नुसारिभिर्यथाशास्त्रमर्थं प्रतिपत्तय इति भावः ९

न वात्मनो धर्माधर्मफलयोगः शास्त्रोक्तो माना तरविरोधाभावत्तथै
 वेति युज्यते न तथात्मनो ब्रह्मत्वं प्रत्यक्षन्ष्टकर्तृत्वादिविरोधादतः श्रुत्य
 नुभवयोरविरोधाय भेदाभेदावादरणीयाविति चे मैवम् कर्तृत्वादिप्रति
 भासस्य सत्वाच्छ्रुत्याद्वैतप्रतिपक्षत्व नुपपत्तेरिति सद् न्तमाह

॥ हारजनद्या असना दर्शिभि
 अ भूय एवेह ततोऽयं केवलो दृशि १

या मह रजनाद्या इति तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा
 महारजनं वस इत्यारभ्य यथाऽसकृद्विद्युतमित्यतेन श्रुत्युक्ता या
 वासनास्ताः स्वप्नदृशिभिरनुभूय त एव यथेत्यक्षरयोजना महारजनं
 हरिद्रा तथा रञ्जितं वस्त्रं हि महारजनं स्वप्नदृशायां जाग्रद्वसनावसि
 तस्य मनसो वातपित्तश्ले मदूषितरसपूर्णनाडी वनुगतस्य नष्टादिसमु
 द्बोधित नेकवासना तथा जाग्रदृष्टार्थाकरेण परि ममानस्य हरिद्वार
 र्जितपटदिरूपसदृशतया भासमानस्य द्रष्टृदृश्यदर्शनतत्करणादिभावेन
 नित्यस्वप्नद्रष्ट्रोपलभ्यमानत्वात्स्वप्नदृश्यभ्यो महाराजनादिसदृशवास
 नाभ्यो लिङ्गत्मासहिताभ्यो द्रष्टात्मा दृशिस्वभावो विलक्षणो लक्ष्यते
 तथा तृत्वदीनं दृश्यत्वदनात्मधर्मत्वमवेति निश्चितमेवेह जाग्रद

वस्थायामपि ततः कर्तृत्वदिधर्मकाल्लिङ्गादयः केवलशुद्धो
दृशिरात्मेत्यर्थः १

आत्मनः स्वभावस्थायां दृश्यविलक्षणत्वेन प्रतीतिमेव दृष्टतेन
स्पष्टयति

कोशदि विनि कार्यकारवर्जित

यथारिदृश्ये मे द्वद्वोद स्वयंप्रभ ११

कोशादेवेति इवशब्दो यथशदार्थे असिरिवेति संबधः
यथाशदो यथावदित्यथे यथसिः खङ्गः कोशतृथतः स्वरूपेण
दृश्यते तद्वदेवं बोद्धा अत्मा कार्यकारणविवर्जितः कार्यकारणाकारम-
नसोलिङ्गतृथभूतः स्वमे यथावत् नश्यते नश्यत इत्युक्ते विषयवदृश्य-
त्वामिथ्यात्वमित्याशङ्क्य विशिनष्टि स्वयंप्रभ इति स्वमहिम्नैव
प्रथते न विषयतयेत्यर्थः यद्वा कथमवगम्यते स्वमे कार्यकारणविवर्जित-
इति वीक्षायां अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिरिति श्रुतिसामर्थ्यादित्याह
स्वयंप्रभ इति स्वयं प्रकाश इति श्रुत्या निर्णीत इत्यर्थः ७५ धे-
पृथक्स्वरूपेणावभासमात्रेऽसिदृष्टा त इति न वैषयशङ्कावकाश इति
द्रष्टव्यम् ११

आत्मनः कर्तृत्वादिप्रतिभासस्य स्वप्नप्रतिभासवन्मिथ्यत्वाच्छुद्ध-
एवात्मा ब्रह्मैवेति शास्त्रादविरोधेनैव प्रत्येतुं शक्यत्वं न भेदाभेदकल्प-
नया मनः खेदनीयमिति सिद्धेऽर्थे सोपक्रमवाक्यप्रमाणमाह

अेषत्तिद्धस्य भाविपदम्

उनेत्यदिक्वेन तितपनेतृणा १२

आपेतिदिति तपणिनापेषबोधयांचकरसहोत्तस्थावेति
श्रुतौ सुप्तपुरुषो बृहत्पङ्कुरवासः सोमराजन्नित्यदिप्राणनामभिराम

न्त्रितो नोत्थितः पाणिना त अपि यमाण उत्थित इति निर्धारितस्तेन प्राणेन्द्रियादिस्वरूपलिङ्गसंघातविलक्षण स्थूलसंघातादप्यय एवात्मेति प्रतिपन्नम् अतएव जडविलक्षणत्वाज्ज्ञानस्वभावः तस्य पेषत्वात्प्रतिबुद्धस्य ज्ञस्य त्वपदर्थस्य स्वाभाविकं पदं परब्रह्मलक्षणमुक्तम् केन नेत्यादिवाक्येन यथात आदेशो नेतिनेत्यारभ्य सत्यस्य सत्यमिति प्राणा वै सत्यं तेषामेष सत्यमित्यन्तेन वाक्येनेत्यर्थः केविषयेण कल्पितस्याध्यस्तस्य मूर्तामूर्ततद्वसनाश्रयरूपस्य पनेतृणा प्रतिषेधकेन नेतिनेतीति वीप्सया समस्तकारणकार्यात्मकोपाधिप्रतिषेधद्वाराख डे ब्रह्मणि पर्यवसितेनेत्यर्थः १२

नेतिनेत्यादिशस्त्रेण निषिध्यमानस्य कल्पितत्वं श्रुत्यैवोपपादितमित्याह

मह राज दयो गो मयि यद्वत् लि ।

तद्वद्वय विद्याद्रूप । या सह १३

मह राजादय इति स्वप्ने स्वप्नावस्थायं महाराजादयो लोका यद्व मयि दृगात्मनि प्रकल्पितास्तद्वदेव वासनया लिङ्गाश्रितया सह द्वयं रूपं मूर्तं चैव मूर्तं च मयि कल्पितं विद्यात् तथाच श्रुति त्रैष एतत्सुप्तोऽभूद्य एष विज्ञानमयः पुरुष इत्युपक्रम्य स यत्रैतत्स्वप्नमा चरति ते हास्य लोकास्तदुतेव महाराजो भवत्युतेव महाब्राह्मण उतेवोच्चावच गिगच्छताति इवश देन महाराजत्वादेः स्वप्नदृश्यस्याभासतां मध्ये निदिश्य एवमेवैष एतत्प्राणा गृहीत्वा स्वे शरीरे यथा काम परिवर्तते इत्युपसंहरती शरीरमध्य एव प्राणशब्दवच्चलिङ्गोपाधिमहाराजाद्यत्मतया गृहीत्वा स्वप्नद्वयवहरतीति दर्शयति अतो न स्वप्नोपलब्ध परमर्थमित्यर्थं तथाच वासनश्रयलिङ्गशरी

रसहितस्य मूर्तामूर्तरूपस्थूलस्यापि त्र्यात्मनि कल्पितत्वं तद्दृश्यत्वाद्
पपन्नमेवेति तात्पर्यार्थः १३

स्वप्नप्रपञ्चवज्जाग्रत्प्र स्यापि प्रत्यगात्मनि कल्पितत्वे सिद्धे प्रत्य
क्तत्वं भिन्नस्य कर्मासंभवः सिद्ध इत्याह

देहलिङ्गं त्रिंशत्तया सन्न रूपि त्रिंशत्
नेति नेत्य त्मरूपं त्रिंशत् चित् १

देहलिङ्गेति क्रियाः कर्मणि देहलिङ्गात्मना स्थूलसूक्ष्मदेहरूपेण
तदभिमानेन तद त्मतामापन्नेनात्मना कर्तार्या अनुष्ठेया न पुनस्तन्निर
पेक्षेण तदभिमानहीनेन असंभव इत्यर्थः किंलक्षणेन वासनारूप
पिणा वासनाः रूपयितुं संचेतुं शीलमस्यास्तीति वासनारूपी तेन
पुनःपुन कर्तृप्रवृत्तिनिमित्तेनाविच्छिन्नेनेत्यर्थः इदानीं मे मम ने
तिनेत्य दिनोक्तात्मस्वरूपत्वाद्देहद्वयाभिमानाभावात् चित्स्वप्ने वा जगरे
वा न क्रिया कार्या कतव्य स्वभावतो विधितो वेत्यर्थः १

अज्ञ नविलसितदेहाभिमानादेव कर्मेति तस्याज्ञानमूलत्वे सिद्धे न
तेन मोक्षाशा कर्तव्येत्याह

न तोऽत शशिर्मणोऽज्ञानहे
मोक्षस्य त्रिंशत्तया हे त्वं दयदपेक्षे १५

न तत इति ततस्तस्मै कर्मणो हेतोरमृततया मोक्षभावस्याशा
आशंसन नास्ति कुतोऽज्ञानहेतुतोऽज्ञानहेतुकत्वं दाविकपूर्वकत्वात्क
र्मण इत्यर्थः जडयोरज्ञानकर्मणोरित्यर्थः जडयोरज्ञानकर्मणोर्वरो
धभावज्ञाननिवृत्तिरूपे मोक्षे कर्माशं कार्यं ब्रह्मनावस्थ नरूप
पस्थ च परमनन्द विभावलक्षणस्य मोक्षस्य चतुर्विधक्रिय फल
क्षणत्वान्न तत्र पि कर्मापेक्षेति भावः कर्मण स्वतो मोक्षहेतुत्व भावे

ऽपि मोक्षहेतुज्ञानसहायतया तद्धेतुर्भवि यतीत्याशङ्क्य ज्ञाननिवृत्तौ
ज्ञानमात्रस्य समर्थत्वान्न तत्र र्मसहायतापेक्षेति नापीतरत्र तस्य स्वतः
सिद्धत्वादित्यभिप्रेत्याह मोक्षस्येति १५

यदि कर्मसाध्यममृतत्वं स्यात्तर्हि स्वर्गदिवत्कृ यादिफलवच्च नित्यं
सभयं च स्यात्तच्चानिष्टम् अभयं प्रतिष्ठं वि दत् स्वभयरूपत्वश्रुति
विरोधात् अतोऽ यदार्तं मिति मोक्षस्वरूपाद् यस्यार्तत्वोक्त्या तस्याना
तत्त्वपर्यवसानवचनविरोधाच्चेत्यभिप्रेत्याह

**अमृत चाभय न र्त नेतीत्य त्मा प्रियो मम
वि रीतमतोऽ य त्यजेत्तत्सक्रिय त १६**

अमृत चेति चश दस्त्वर्थः अमृतं त्वभयं न र्तमित्यर्थः
यद्यपि ब्रह्मस्वरूपममृतत्वमुक्तलक्षणमकर्मसाध्यं तथापि जीवोऽ यस्त
त्कर्मणैव लभेतेत्य शङ्क्य जीवस्य ब्रह्मणोऽ यत्वाभावान्मैवमित्याह
नेतीति यः प्रियो ज यादिः प्रीत्यास्पदतया विभाव्यते स ममात्मा
स्वरूपभूत अनेन जीवेनात्मनानुप्रविश्ये त्यादिश्रुतेः सच नेतीत्य
पोढाशेषविशेष इति मद्रूपत्वान्न तस्य कर्मप्राप्यममृतत्वमित्यर्थः
अत उक्तादात्मस्वभावाद्यद् यद्धेदबुद्ध्या गृह्यमाणं विपरीत दृश्यम
नात्मभूतं तत्क्रिय सहितं त्यजेत्तदभिमानं परित्यजेत् तत्तस्मात्कारणा
दित्युपसंहारार्थः नचायमात्मज्ञस्य विधिस्तस्याविनियोज्यत्वात्तत्प्रत्य
नुवादमात्रं साधकस्य पुनरुपयुज्यते नियोग इतीह विधिप्रत्ययनिर्देश
इति द्रष्टव्यम् १६

इति एक दशमीक्षितृत्वप्रकरणम् ११

अथ र म् १२

ननु यदि भोक्ता प्रियश दोक्तेर्निर्विशेषत्र स्वरूप एव तर्हि सर्वो लोकोऽहम् मित्यात्मानमनुभवन्नपि ब्रह्माहमिति कथं न नुभवतीत्याशङ्कायां पदार्थतत्त्वपरिशोधनाभावापराधादेवेति त्वंपदार्थशोधन प्रधान प्रकरणमारभमाणः स भासान्तःकरणाविवेकाद्याथात् येन स्वात्मान न प्रत्येति सवो लोक इति प्रथम सदृष्टा तमाह

अथ यथा देह सालोक्यमभिमन्यते

द्रष्टाभास तथा चि द्र हमिति यते १

काशस्थमिति यथायं जनः स्फीतालोकमध्यगत स्थूल देह ततो विलक्षणमपि तेनालोकेन व्याप्तत्वात्सालोक्यमालोक्यविशिष्टमभिमन्यते तथा द्रष्टाभासं चित्तं साक्षिचैत य यासम तःकरण सचेतन मन्यमानोऽह दृष्टेति साभ सं चित्तमेवात्मान म यते न तद्य थात्म्यं जानातीत्यर्थः अयंभावः यथाऽविशेषेण सर्वत्र प्रसृतमालोक्य देहसंपर्कात्तदाक राकारितमिव दृश्यमान देहाभेदेन पश्यति लोक स्थथ सदा स्वरूपेण नवच्छिन्नप्रकाशस्वभावोऽप्य त्मा तःकरणसप र्कात्तद क राकारित इव भासत इत्यहं कर्ता द्रष्टा भोक्तेत्येवमन्त करणस्वभावविशिष्टमेवात्मानमनुभवति लोको न शुद्धमिति १

एवमात्मनः साभासान्तःकरणाविवेकमुक्त्वा तद्वारेण देहपर्यन्त मविवेक दर्शयन्नात्माप्रतिपत्तिमेव लोकस्य द्रढ ति

दे इ ते लोके न भि त मात्

ते गो मू स्ते त् न वि दति २

यदेवे यदेव साभ सचित्ताविविक्ततयाहकारास्पदं प्र णेद्रि यस्थूलदेहपर्यं त दृश्यतेऽनुभूयते गेके यवहारभूमाविति यावत्

तेन प्राणादिदेहा तेनात्मनोऽभिन्नत्वं तादात यं प्रपद्यते चित्तादिदेह
पर्यं तं चिदाभासप्रतीतेस्तदविवेकात्संघातमेवात्मानं म यत इत्यर्थः
यतएवं ततस्तस्म मूढो देहादेरात्मनश्च योन्यमध्यसकर्ता सस्तेन
मैव्येन हेतुनात्मन ब्रह्मत्वेन न विदति न प्रत्येतीत्यर्थः २

उक्तमर्थं दृष्टान्तेन साधयति

द न । त्मत् तिपत्ति द त न

श्ये द्वे य मूढो लोको न चा थ ३

दश स्येति दश हि माणवका कचिन्नदीं तीर्त्वा पार गताः
सन्तो गणयाम सु कति वयस इति तत्र गणयित्वा स्वात्मानं
विहय नवैव गणयतिस्तेति प्रसिद्धिः तत्र यद्वद्यथा दशमस्यात्मनो
माणवकस्य गणयितुरविवेकान्नवात्मत्वप्रतिपत्तिः नवभ्योऽयमात्मन
न विदति नवैव वय दशमो न स्तीति अन्तिरुपलभ्यत इत्यर्थः
तद्वत्तथैवायं लोको बुद्ध्यादिषु नश्ये वेवात्मतादात यप्रतिपत्त्या मूढ
श्चाचार्योपदेशेन हीनः स्वत्मनम यथा प्रतिपद्यते नचा यथा वैप
रीत्येन बुद्ध्याद्यपोहेन ब्रह्म स्तीति स्वरूपयाथात्म्यं न वेत्तीत्यर्थः ३

ननु प्रत्यक्षानुभवस्य श्रुतेश्चाविरोधाय प्रत्यगात्मन एव कर्तृत्वा
दिधर्मवत्त्वं ब्रह्म रूपत्व चास्तु किमविवेककल्पनया मूढत्वमास्थीयत
इत्यत आह

त्व कुरु त तदेवेति त्यय वेक । लिकौ

ए नी । कथ । विरुद्धौ य यो द ४

त्व । ति यद्वा शास्त्राचार्योपदेशहीनो बुद्ध्यादिवपरीत्येना
त्मनः थात य न जनातीति तस्य पदार्थविवेकाभावाच्च नोपपद्यत
इति सूचितम् तत्र किं पदार्थविवेकेन तस्य शास्त्राद्ब्रह्मत्वे प्रतिपन्ने

सति ब्र ।हमस्मीति प्रसंख्यानदेवात्मय थात्म्यापरोक्ष्य मोक्ष उपपद्यत
ति प्रसंख्यानविध्यवसरम शङ्क्य परिहरति त्वं कुर्विति त्वं
तदेवेति एकनीडौ एकस्मिन्विषये विरुद्धौ प्रत्ययौ एककालिका
वेकावस्थाभाजौ कथं स्यात् मिति यायतो युक्तितो वदेत्य वय
तथाचैकस्मिन्नात्मनि कुरु तदेव त्वमिति कर्तृत्वाकर्तृत्वप्रकारकविरु
द्धबुद्धोः समासमयोर्मध्यं तादृशशीतो णबुद्धिवदवश्यम यतरबुद्ध्य
न्यतरबाध एव युक्तो नोभयोः प्र मा यमित्यभिप्रायः ४

तर्हि दुःखित्वादिभानेन प्रत्यक्षानुभवेन शा दस्य ज्ञानस्य बाध्य
वोपपत्तेस्तदीयस्थैर्याय प्रसंख्यानविधिः स्यादत आह

देह भि निनो दु देह स्वभा

। तत् हा य त्वमि

५

देहेति यदि दुःखित्वादिकमात्मन स्वभाविकं स्यात्तदा तन्न
ज्ञानाभ्यासशतेनापि निवर्तयितुं शक्यते ज्ञानस्याज्ञानम त्रविरोधित्वा
त्तत्राच तद्विधिप्रकारोऽनर्थकः यदा त्वविद्याप्रयुक्तदेह द्यभिमाननि
बध्नं दुःखित्व दि तद् विद्यानिवृत्त्यैव तद्वि वृत्तेरविद्यानिवृत्तेश्च
ज्ञानमात्रायत्तत्वात्त कर्मविध्यवकाश इति श्लोकतात्पर्यार्थः नादेहस्य
देहाभिमानरहितस्येत्यर्थः तत्र हेतुः स्वभावत इति अदेहत्वमा
त्मनः स्वाभाविकं रूपमित्यत्र नियामकम ह स्वापवदिति यद्वा
नादेहस्येत्यनेन देहाभिमान यतिरेकेण न दुःखमस्तीत्युक्त यतिरे
कमाह स्वापवदिति सुषुप्तविवेत्यथ नशोरात्मन स्महाणाय
समूल भिमाननिवृत्तये तत्त्वमिति श्रुत्योच्यते ऐक्यमात्र बोध्यते न
कर्मेत्यक्षरार्थः ५

तत्त्वमस्य दिवाक्यादेहादि यतिरिक्तम त्मानमवगच्छ तोऽपि दुः

ख्यहमिति प्रतीतेरनुवृत्तेनाभिमाननिब धनं दुःखमित्य शङ्क्य तद्वि-
शिष्टात्मदर्शनस्याभासत्वा मैवमित्य ह

३ । या यद रूढा च्छायेव द ॥

पश्यस्त प्रत्यय योगी दृष्ट आत्मेति मन्यते ६

शेरिति दर्शयतीति दर्शनं दर्पणं तस्मिं मुखं छाया
मुखाभासो मुखप्रतिबिम्बरूपा यथा आरू । भवति तद्वदृशेः प्रत्य
गात्मनश्छ या आभ सो यद रूढा यस्मिन्संक्रा तैव भवति तं प्रत्ययं
प्रत्याययतीति प्रत्ययोऽहंकारस्तं स भासम तःकरण पश्यन्नहमित्युप
लभ्यम नो योगी अग्रहणाविद्यादियोगवा पुमानात्मा दृष्ट इति
म यते यथा कश्चिदर्पणमुखस्वभावाविवेकाद्यथादृष्ट दर्पणदोषमालि
याल्प व दिविशिष्टमेव स्वमुखं म यते तथाय महाजन उप धिदोषै
रास्कन्दितमिव तदविवेकाद त्मान पश्यन्नह कर्ता दुःखीत्यभि म यत
इत्यर्थः तथ च हमिति दर्शनस्य कल्पितात्मविषयत्वादुक्तं दुःखित्व
स्याविवेकाभिमाननिब धनत्वमिति न सम्यगात्मानं वाक्यादवगच्छतो
दुःखित्व द्यनुवृत्तिरुपपद्यते कदाचित्प्रतिभासस्य बाधितानुवृत्तिमात्रत्वा
दिति भावः ६

यदि स भ साहकारमात्म नं पश्यन्नस य दशा कस्तर्हि स य दर्शी
त्यपेक्षायामाह

त च मू च य प्रत्य वेत्ति नो द ॥

स ए योगी । ३ ॥ र स्य स य ७

चति तमुपाधिभूत प्रत्ययमहंकार मूढं च मोहात्मकम
विवे म यं चोपाधिगतमाभासं दुःखादिक वा यदि वेत्ति साक्ष्यमे
वेद सर्वमिति स क्षयत्वेनैव जानाति न शोरात्मनः साक्षिणः संबन्धी

त्येव न वेत्ति य एवं विवेकमतिः स एव योगिनं युज्यतेऽनेनेति
योगस्तत्त्वज्ञानं तद्विद्यते येषां ते योगिनस्तेषां प्रेष्टः प्रियतमः स य
दशात्यर्थः नेतरः पूर्वोक्तसाहंकारात्मदर्शी न सशयः सशयोऽत्र न
कर्तव्यः अज्ञश्च श्रद्धानश्च सशयात्मा विनश्यता ति भगवद्वचना
दित्यथ ७

सर्वस्य लोकस्य त्मत्वेन भासमानोऽयहकारश्चेदनात्मत्वेन त्यज्यते
तदा तदयस्य त्वपदार्थस्यादर्शनात्तत्त्वमस्यादिवाक्यस्य निरालम्बन
त्वापत्तिरित्याशङ्क्याहकारादिविविक्तस्य त्वमर्थस्य श्रुत्यैवोपपदितत्वा
मैवमित्याह

विज्ञाँरु वि । । स त्वमिति ये य
स द भव तोऽयोऽभवो मृषा ८

विज्ञातेरिति नहि विज्ञं तुर्विज्ञातेर्विपरिलोपोऽवद्यते विज्ञातेर्न
विज्ञातारं विजानीया इति श्रुतौ षष्ठ्यं तशब्दनिर्दिष्टं या बुद्धिवृत्ति
रूपं य विज्ञातेरनित्याया विज्ञातारं नित्यविज्ञप्तिरूपेण ज्ञातारं त्वं न
विजानीया इति यस्तु विज्ञातेर्विज्ञातृरूपो विषयभूतः सर्वसंक्षी
प्रतिपन्नः स सर्ववभासक एव त्वमिति त्वंशं देन तत्त्वमसिवाक्ये
उच्यते नाहंकरत्मतया यतो यस्य तत्तत्तमबलमन्य तत्त्वमस्यादि
वाक्यप्रवृत्तेर्न निरालम्बनत्वशङ्क्यकाश इति शेषः तस्य त्वपदार्थस्य
सएव श्रुत्युक्तप्रकारोऽनुभवः सम्यगनुभवः स ततोऽयो बुद्धितत्त्वा
भसविशिष्टरूपं तयानुभवो मृषा मिथ्याध्यास इत्यर्थः ८

न वविषयश्चेत्तत्त्वा श्रुत्य निवेद्यते कथं तर्हि तस्यानुभवोऽनुभव
रूपत्वात्तस्य नानुभवापेक्षेति चेन्न अयत्रानुभा यनुभवयोर्भेददर्शना
दित्याशङ्क्य जडाजडत्वाभ्यां विशेषोपपत्तेर्मैवमित्याह

दृशिरूपे सद नित्ये दर्शनादर्शने मयि

कथं स्य तां तो न य इ तेऽभवस्तत ९

शिरूपे ति यस्य स्वसत्तायां प्रकाश यभिचारस्तस्याग तु कञ्चा
न स पक्षत्वात्स्वान्यज्ञानागम पयनिव धने दर्शनादर्शने स्यातां सदा
दृशिरूपे ज्ञानस्वरूपे मयि सत्ये नित्येऽयनिरपेक्षसत्ताके स्वरूपतो
ज्ञानतश्च नित्ये इति यावत् दर्शनादर्शने कथं स्य तां न कथमपी
त्यर्थं ततस्तस्मात्करणत्ततः स्वरूपादयोऽनुभवो ने यत इति
योजना ९

उक्तमेव नित्यदृग्ग्रूपत्वमात्मनः स्फुटयति

यत्स्थस्तापो रवेर्देहे दृशे स विषयो यथ

८ तद्वदेवेह दृशे वि यस्तथा १

तस्थस्ताप इति यद्वा सुखदुःखादियुक्तत्वेनात्मनो भनात्र
नित्यदृशिमात्रत्वमित्य शङ्क्याह यत्स्थस्ताप इति रवेस्तापो देहे
भवन्त्यस्यो यत्प्रदेशस्थितो भवति स तापो यथ स्वाश्रयप्रदेशवि
शिष्ट एव दृशेरात्मनो विषयस्तद्वदेवेह व्यवहारकाले सत्त्वस्थोऽन्त
करणस्थ एव भवति सुखदुःखादिरूपस्त पस्तथा स्व श्रयन्तःकरणसहित
एव दृशेर्विषयो न दृग्गत्तमसमवेत इत्यर्थः अतस्तापस्या यधर्मत्वे
नैवानुभवादात्मा नित्यः चैतन्यमात्रस्वभाव एवेति भावः अथवा
देहे भवन् रवेस्तपो यत्स्थो यस्मि देहदेशे स्थितः स देह एव
तापविशिष्टस्तप्तोऽहमिति मयमानस्य दृशेर्लैकिकस्यात्मनो विषयो यथा
तद्वदेव विषयसंपर्कजनितः सुखदुःखादितापः सत्त्वस्थोऽन्तःकरणस्थ
इति गोऽन्तःकरणाख्यः सुखादित पविशिष्टस्तथैव दृशेः साक्षिणो
विषय इत्यर्थः तथाच मुख्यहमित्याद्यभिमानस्य देहत पेन तदध्य

स तप्तोऽहमित्यभिमानवत्सदृश्या त.करणाध्य सनिव धनत्वाद्विवेकि
नो दुःखादिमत्तयात्मा कदापि न भासत इति भावः

आत्मनः सुख दियुक्त तःकरणसंब धाभाव स्फुटयन्विविक्तस्वरू
पमनुसंधत्ते

तिषिद्धे गशोऽज्ञ मिवै रसोऽद्र
नित्य दाशुद्ध सोऽह रि ६ ल ११

तिषिद्धेति स्पष्ट थः ११

यस्मादेव विचार्यमाणेऽह ैव तस्मिन् साक्षिरूपस्य मम
कुत्रापि स्वरूपभेदोऽस्तीत्यद्वयात्मतत्त्वमावि करोति

विज्ञा नै वि त रोऽ सभ त

विज्ञ ह परो क भूते र्वदा १२

वि तुरिति सर्वविज्ञातृरूपादत्मनोऽ यो यत परो व्यापको
विज्ञ ता नैव संभवति ततोऽहमेव परो विज्ञाता सर्वभूतेषु स्थ वर
जगमेषु सदा सर्वदा एवं सर्वविज्ञेयतद्दर्भरहितत्वा मुक्तश्चेत्यर्थः २

एव श्रुत्युपदेशात्सर्वत्र सर्वदाद्वयमात्मानमनुसदधानस्यापि ब्र वि
दहमसी भिम न त्स्यात्सविशेषत्वमित्यत आह

यो ६ द लु ष्टित्वम त्मनोऽकर्तृता ।

ह्यवित् था क्त् स अ त्मज्ञो न चे र १३

यो वेदेऽि ब्रह्मवित्त्वं मुक्त्वा ब्रह्मविदहमसीत्यभिमानं त्य त्वा
यथा श्रुत्युक्त तथात्मनोऽलुप्तचि मात्रतया द्रष्ट व तथाऽकर्तृता च
वेद स आत्मज्ञ अ त्मतत्त्व विन्न चेतरो योऽभिमानलेशमपि
भजत इत्यर्थः १३

ननु ब्रह्म त्मज्ञानस्यात्मनि विद्यम न व कथ ब्र वित्त्व भिमान
गोऽतो नात्य त निर्विशेष आ मे आह

ज्ञातैवाहमविज्ञेय शुद्धो मुक्त सदेत्यपि

विवेकी प्रत्ययो द्वेदृश्यत्व इव यत ४

ज्ञातैवेति ज्ञातैवाहमित्यादिरूपो यो विवेकी विवेकवान्विविक्तात्मनिष्ठ इति यावत् प्रत्ययो बुद्धेर्बोधेद्धो यो वृत्तिरूपः स दृश्यत्वात्साक्षिसाक्ष्यत्वाच्चश्यत्येव यतो यस्मात्तस्मान्नास्ति अविदोऽभिमानलेशस्य प्यवकाश इत्यर्थः यथ कतकबीज रजःकलुषिते जले प्रक्षिप्तं जलगतसकलरजो विलापयत्स्वयमपि विलीयमानं सलिलमनावल करोति तथा यथोक्तविवेकबुद्धिवृत्तिरपि परे प्रत्यगात्मानि संसिद्धा तद्गतसकलविशेषमु मूलय ती स्वयमप्यु मूलिता प्रत्यगात्मानि निरस्तसमस्तविशेषमनाविलमापादयतीति भावः १४

नन्वात्मचैत यप्रतिभासोऽपि नाशवानात्मप्रकाशत्वात्प्रकृतबुद्धिप्रत्ययवदिति चे मैवम् कारक धीनात्मलामत्वस्योपाधित्वादित्याह

अलुप्त त्व त्मनो दृष्टिर्नोत्प द्या कारकैर्यत

दृश्यया च यया द य ज यतास्य कल्पिता १५

अलुप्तेति उपाधेः साधन यापकत्वमाशङ्क्य प्रत्याह दृश्यया चेति अस्या आत्मस्वरूपाया दृष्टेर्जन्यता तु दृश्यया यया बुद्धिवृत्तिरूपया स्वरूपदृष्टेर्विशेषाकाराभि यत्तयुपाधिभूतया प्रकल्पिता आरोपिता घटज मना घटाकाशज मवदिति न सत्यत साधनव्यापकत्वमित्यर्थः ५

तदेवम त्मन्य यमिच्च राक्षित्प्रकाशस्य नित्यत्व द्यो वेदालुप्तदृष्टित्वमित्यत्रोक्त नित्यदृष्टिरूपत्वमुपप द्याकर्तृतां तथेत्युक्त निर्विकारत्वमुपपादयति

देहात्म पेक्षत् दात् न कर्तृता मृ

नैव किञ्चित् रो गिति त द्वि म णजा १६

देहात् बुद्धीति द्व भ्या देहात्मबुद्धिमिथ्य बुद्धिस्तत्पूर्वकत्वा
कर्तृत्वादिरात्मनो मृषा नैव किञ्चित्करोमीत्यकर्त्रात्मबुद्धिः नि कल
निष्क्रियं श त मित्यादिप्रमाणज अतः सत्या देह त्मबुद्धेरप्रमाणजाया
बाधिकेत्यर्थः १६

इतोऽपि कर्तृत्वमात्मनोऽपरमार्थमित्याह-

कर्तृत् क रकापेक्ष कर्तृत्व भ

र्त भोक्तेति विज्ञ न मृषैवेति निश्चि स् १७

कर्तृत्व कारकापेक्षमिति असङ्गे निरवयवे आत्मनि कारक
संसर्गस्य परम र्थतोऽनुपपत्तरकर्तृत्वस्य स्वाभाविकत्वात्कर्ता भोक्तात्मेति
विज्ञान मृषैव न परमार्थ इति सुनिश्चितम् नित्यनिर्मल एवात्मे
त्यर्थ १७

तदेवं परिशोधितपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेवाहं ब्रह्म स्मीति निरपवादे
विज्ञाने जातेसति नियोज्योऽहमिति बुद्धेरु मूलितत्व न प्रसख्यान
विध्यवकाश इत्याह

एव शास्त्र नु ानाभ्या रूपेऽवगते सति

नियोज्योऽहमिति ष सत्या द्वि कथ भवेत् १८

एव ास्त्रानुमान भ्य मिति शास्त्र विज्ञातेर्यस्तु विज्ञ ता स
त्वमित्युच्यते य इत्यत्र दर्शित यत्स्थस्तापो रवेर्देह इत्यत्रोक्तमनु
मान ताभ्य मित्यर्थ १८

विदो नियोज्यत्वादिबुद्धिर्नैव भवतीत्यत्र निर्विक रत्वादिक
हेतु वदन्प्रकरणार्थमुपसहरति

था स^१ र गोम यो गोऽयभ्य रो म्
निर्वि^१ रोऽचल द्वोऽजरो मुक्त दाद्वय १९

यथा व रमिति स्पष्टम् ९

इति द्वादश प्रकाशप्रकरणम् १२

अचाक्षुष्ट रणम् १३

तदेव पदार्थतत्त्वपरिचयाभावादेव वाक्यर्थ प्रतिपत्तिर्जनस्येति
तत्परिचयमात्रदेव वाक्याद्व क्यर्थयथा यावभाससंभवे प्रसंख्याना
दिविधिरनर्थकोऽनुपपन्नश्चेत्युक्तम् इदानीं पूर्वप्रकरणा ते निर्विकारो
चल शुद्ध इति यदुक्तमत्मनः शुद्धत्वमचलत्वं च तत्स्फुटीकर्तुं
प्र रणान्तर प्रस्तौति

अचक्षुष्ट दृष्टिर्मे थाऽश्रोत्रस्य का^१ तुति

अ क्त । वरि स्यादमनस्त मति १

अच द्वादिदि दृष्टिश देन चक्षुरिन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिर्बहिः
प्रसृता रूपदिविषयोपरञ्जिता ज नामिक्रिय त्मिकोच्यते सा दृष्टिर्न
मेऽस्ति मद्विकारतया मद्धर्मभूता सा न भवतीत्यर्थः तत्र हेतुरच
क्षुष्टदिति चक्षुर्हि देहदेश श्रित भौतिकं करण न मदाश्रितमित्य
वय यतिरेकाभ्यां निश्चितमिति न हेत्वसिद्धिशङ्का एव का श्रुति
रित्यदिषु योज्यम् तथाच तत्तदिन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिरूपदृष्ट्यादि
क्रिय हीनत्व त्सिद्धमत्मनोऽचलत्व चेति भावः १

तथा कर्तृत्वज्ञ तृत्वविक रहेतुप्राणबुद्धोरभ वादपि शुद्ध इत्याह

अ न मासि भवे न वेदि

वि वि^१ तो न श्वि मत्र योति तो म २

अप्राण ेति चिन्मात्रज्योतिषः सद प्रक मानचिदेकरसस्य
विद्याविद्ये ज्ञानतदभवौ ज्ञानक्रिये व न स्तस्तयोरपि बुद्ध्यवस्थ वि
शेषत्व दात्मनश्च बुद्ध्यभावादिति सिद्धा शुद्धतेत्यर्थः २

उक्तधर्मजातस्यात्म यभावेन शुद्ध्य दिसिद्धावशरीरत्वमेव हेतुरि
त्यभिप्रेत्य चि मत्रज्योतिःस्वरूपं विशेषणै विशदयति

नित्य शुद्ध कूट स्थ विच लि

अ । क्षरस्यैवम रीरस्य सवद ३

नित्य क्तस्येति विद्याविद्ये न स्त इति पूवेणा वयः शुद्ध
त्वावित्यमुक्तत्वमविचालित्वात्कूटस्थत्वमक्षरत्व दमृतत्वमिति विशेष
णानां योजना त्रि वपि हेतुरशरारस्येति नहि शरारसव धम त
रेणात्मनोऽशुद्धिचलनक्षरणानि निरूपणपथमवतरन्ति अ . सर्वदै
वाशरारत्व त्सर्वदा शुद्ध इत्यादियोज्यम् ३

आत्मनः पट्टमिसंब धाम वादपि सिद्धा शुद्धतेत्याह

जिघत्सा व पिपासा शोकमोहै जरा ति

न विद्य तेऽ रीरत्वाद्योम द्य पिनो म

जिघत्सेति खादितुमिच्छा जिघत्सा पतुमिच्छा पिप स
अन्यत्प्रसिद्धमशरीरत्वादित्युपलक्षणमप्राणत्वादमनस्त्वाच्चेत्यर्थः तथा
चोक्त प्राणस्य क्षुत्पिपासे द्वे मनसः शोकमोहकौ जरामृत्यू शरा
रस्य षड्भिरहित शिव इति ४

इदानीमनुक्तसकलेन्द्रियवृत्तिप्रतिषेधोपलक्षणतया स्पर्शरसनसंब ध
प्रतिषिध्याविर्भावतिरोह वहीनतया विशुद्धचिद्रूपत्वमुक्तमुपसहरति

अ शत्व मे र ष्टिन जिह्त्वाद्रसज्ञ

नित विज्ञ नरू न ज्ञ ने न मे द ५

अस्पर्शत्वादिति स्पर्शनेन्द्रियरहितत्वादित्यर्थः ५

आत्मनो दृष्ट्यादयो न स तीत्युक्तेषु उपपत्तिमाह

या तु स्या म नसी त्तिश्च क्षु क रूपरञ्जना

नित्यमेवात् नो दृ । नित्यया दृश्यते हि सा ६

य तु स्यादिति चाक्षु का चक्षुर्द्वारजनिता रूपरञ्जना
रूपाकार कारिता या तु म नसी वृत्तिः स्यात्स च्छ दो भवतीत्यर्थे
एवंविधा वृत्तिरस्ति स त्मरूपया नित्यया नृष्ट्या चैतन्यप्रकाशलक्षणया
नित्यमेव नृश्यते प्रक श्यते हि प्रसिद्धमनुभवसिद्धमेवैत
दित्यर्थः ६

तथ च दृष्ट दयश्चिद त्मीयास्तदृश्यत्वाद्यो येन नृश्यते न स
तदीयो यथा रूपादिरिति सिद्धम त्मनो दृष्ट्यादिराहित्येन शुद्धत्व दी
त्यभिप्रेत्य चक्षुर्द्वारकवृत्तावुक्त यायं वृत्त्य तरेष्वतिदिशति

तथा येन्द्रिययु या वृत्तयो विषयाञ्जना

स्मृती रागादिरूपा च केवला तर्मनस्यपि ७

तथे ते विषयाञ्जनविषयोपाधिका विषय कारा इति यावत्
याच केवला चक्षुरादिद्वारनिरपेक्षा अ तर्मनसि शरीरा तर्वतिनि
चित्ते स्मृतिः रागादिरूपा सापि पूर्वोक्तयात्मनृष्ट्या नृश्यत इत्य वयः ७

किंच स्वप्नावस्थायां विद्यमाना मनःपरिणामरूपा विषयाकर
वृत्तयस्ततो यतिरिक्तस्यैव द्रष्टुर्दृश्या यथा संप्रतिपन्नास्तथा जाग्रदृश्या
अपि नृश्यत्वात्स यतिरिक्तस्यैव द्रष्टुर्दृश्या इत्य ह

। न स्तद्वद स्य दृश ते वृत्तय

द्रष्टृर्दृो नित्या द्ध न च केवला ८

म नस्य इति मानस्य स्वप्न तयोऽ यस्य साक्षिणो दृश्य ते

दृश्यत्वेन विपरिवर्तत इत्यर्थः तद्वज्ज ग्रन्थतय इति शेष सर्वद
- ग्रीनां कूस्थान्दृष्टिभास्यत्वे सिद्धे फलितमाह द्रष्टुरिति ८

कूटस्था चेदात्मदृष्टिरिष्टा कथं तत्रा यथा प्रथेत्य शङ्क्य वृत्तिम
द तत्करणाविवेक देवेत्याह

अनित्या ऽवि द्वेति गृ तेऽत्र विवेकत

सु गी दु गी तथा चाह दृश्ययोपाधिभूतया ९

अनित्येति अविशुद्धेति छेदः उपाधिभूतया दृश्यया दृष्ट्या
सहाविवेकतो विवेकाग्रहादत्र व्यवहारभूमौ सा नित्या शुद्ध चात्म
दृष्टिरनित्याऽविशुद्धेति च गृह्यत इति योजना तथाहं सुखी दुःखीति
च म यत इत्युत्तरश्लोकगतेना वयः ९

अविवेकनिबधना मिथ्याभिमानादेव संसारप्राप्तिरित्युक्तमेव
स्फुटयति

मूढया मूढ इत्येव शुद्धया शुद्ध इत्यपि

म यते सर्वलोकोय येन संसारमृच्छति १

मूढयेति स्पष्टम् १०

कथं तर्हि संसारनिवृत्तिरित्यपेक्षायां तदुपायं ब्रुव मुमुक्षुं शिक्ष-
यति

अचक्षु कादिशास्त्रोक्तं सबा भ्यतर त्वजम्

नित्यं क्तमिह तम न मुमुक्षुश्चेत्सदा स्मरेत् ११

अचक्षु कादीति इह प्राणिनां मध्ये कश्चि मुमुक्षुश्चेत्स तस
तर्हि स्वात्मानमुक्तरूपं सदा स्मरेत् श्रुत्याचार्ये पदिष्टमनवरतमनुसर-
धीतेति योजना ११

यदात्मनश्चक्षुरादिराहित्यं प्र क्सिद्धवदुक्तं तत्र प्रमाणमाह

अचक्षुष्कादिश स्त्र च नेन्द्रिय णि दा मम

अ णो मना इति चाथवैर्वच १२

अचक्षु दे ते अचक्षु कमश्रोत्रमव गमन इत्या
दिना बृहदार यके यथात्मरूपमुक्तं तथा मु डकेऽप्युक्तमित्याह
अप्राण इति १२

आत्मनो निर्विशेषत्वे श्रुत्यन्तरमुदाहरति

श द दीन मभावश्च श्रूयते मम ठके

अप्र णो मन यस्मादविक री दा हम् १३

श दादीनामिति अश दमस्पर्शमरूपम ययं तथाऽरसं
नित्यमग धवच्च यत् अन द्यन त महतः परं ध्रुवं निचाय्य तं
मृत्युमुखात्प्रमुच्यते इति काठके श्रूयत इत्यर्थः उक्तं प्रमाणमनूद्य
फलितमाह अप्राण इति एतदचक्षुष्कादेरप्युपलक्षणम् १३

अविकारित्वनिश्चयफलमाह

विक्षेपो नास्ति तस्मा मे न समाधि णो मम

विक्षेपो वा सम धिर्वा मनस स्याद्विकारि १४

विक्षेप इति तस्मात् अविकारित्वादित्यर्थः ततो विक्षेपा
भाव दित्यर्थः विक्षेपनिवृत्तिरूपत्वात्समाधेस्तदभावे तदभावः कस्य
त हि समाधिविक्षेपावित्यपेक्षायां विकारवत् एवेति वदन् अविकारिण
स्तदभावं दृश्यति विक्षेपो वेति १४

मनोवद्विकारित्वाद् अविकारिमनस्तादात्म्य द्वा विक्षेपसमाधी आ
त्मनि संभ व्येत म् तदुभयाभ वाचौ न स्त इत्याह

अ र थ त म

अ स्त अविकारिते विदेह य णिनो

१५

अ नस् ेति शुद्धस्य अविकारिण इत्यर्थः कथममन
स्कृतमविकारित्वं चेत्यत आह अमनस्त्वाविकारित्वे इति विदेह
श्चासौ व्यापी चेति विदेहव्यापी तस्येति विग्रह विदेहत्वादमनस्कत्व
व्यपित्वादविकारित्वं चेत्यथः १५

कथं तहि जिज्ञासावस्थायं समध्यादिकं कर्तव्यमिति ते बुद्धि
रासीदिति तत्राह

इत्येतद्यवद न त त इयं म भ त्

नित्यस्य शुद्धस्य ह्य च सद मम १६

इत्येदि सदा नित्यमुक्तबुद्धस्यपि मम यावत्पर्यं मेत
न्नित्यशुद्धत्वादिविषयमज्ञानमासीत्तावत् मम कार्यं समाधानदि
कर्तयमभवत् नेदानीं तज्ज नत कृत्यमस्तीत्यर्थः १६

इदानीं कस्मात्समाधानादि न कर्तयमित्यपेक्षायां तद्वैतवभावा
दित्याह -

अधि णि धि णि कार्यं च त तो भवेत्

हि ध्यात् च ह्य च य त त ताम् १७

समधिर्वेति कुतो भवे ममेति शेषः कुतो न भवेदित्यत्र
हेतुमाह मां हीति यस्मान्मां प्रत्यगेकरसं ब्र ध्यात्वा विचर्य
बुद्ध्या साक्षात्कृत्य कृतकृत्यतां मय ते मुमुक्षव इति शेषः तथाच
श्रुतिः एष नित्यो महिमा ब्रह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो कनीय
निति यस्वात्मरतिरेव स्य दा मत्तृप्तश्च मनव आत्मयेव च

सतुष्टस्तस्य काय न विद्यते इति स्मृतेश्च तस्मादज्ञानाभावान्ना
स्तीदानीं किमपि कर्त यमित्यर्थः १

ननु यद्यपि यथोक्तात्मविदः समयादि कर्त यं नास्ति तथा
प्यात्मनो ब्रह्मत्व सपाद्य प्रपञ्चस्य विलयः कर्तव्योऽवशि यत इत्या
शङ्क्य ब्रह्मरूपत्वस्य नित्यसिद्धत्व प्रपञ्चस्य चा ज्ञानमात्रविलसितस्य
तन्निवृत्तिसमय एव चाधिष्ठानात्मना विलीनत्वान्न तदनुष्ठेयमवशिष्यत
इत्यभिप्रेत्याह

अहं ब्रह्म सवोऽस्मि शुद्धो बुद्धोऽस्मि यतः सदा

अजं सर्वत एव अहं जरश्चाक्षयोऽस्मृतः १८

अहं इति सदेति ब्रह्मास्मीत्यदिषु सर्वेषु विशेषणेषु
योज्यम् अतस्ततो ब्रह्महीनः सर्वत इति च पदमजोऽक्षय इत्युभयत्र
योज्यम् अजं मक्षयहेतुरहित इत्यर्थः १८

ननु प्रतिदेहं चेतनभेदे भासमाने कथं ब्रह्मास्मीति प्रतीचः पूर्ण
त्वानुभव इत्यत आह

मदं य सर्वभूतेषु बोद्धा कश्चिन्न विद्यते

कर्माध्यक्षश्च साक्षी च चेता नित्योऽगुणोऽद्वयः १९

मदं य इति उक्तेऽर्थप्रमाणमाह कर्माध्यक्ष इति एको देवः
सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूत तरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूता
धिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुतावेकस्यैव सर्वभूता त
रात्मत्वोपपादन द्वेदप्रतिभानस्याकाशभेदानुवदुपाधिनिबन्धनत्वान्ना
त्म तराशङ्केति युक्तं पूर्णब्रह्मात्मानुभवनमित्यर्थः १९

अहं ब्रह्मास्मीत्यत्रोक्तमात्मनो ब्रह्मत्वमुपपादितं सवोऽस्मीत्युक्तं तु
बाधायां सामानाधिकरण्याभिप्रायमित्युपपद्यति

न ह चा नोभ १ दि
न मे ६ न र त्रि १ नाह १ १ द दशे २

न मिति सत्प्रत्यक्षयो यं पृथिव्यप्तेजोरूप भूतत्रयम्
असत्प्रत्यक्षायोग्यं त्यच्छ दनिर्दिष्ट वाग्व्याकाशात्मकं भूतद्वयम्
उभय पञ्चभूतपरिणामात्मकं शरीरसंस्थानं तत्सर्वं नाहमित्युक्ते
नेतिनेतीति म येवारो य निषिद्धत्वा मद य मयि चासत्त्वादहमे
वेद सर्वमिति युक्तमेवोक्तमित्यथः केवलः सर्वविशेषशू य शिवो
नि १ गु य सध्यादिकालविशे योगात्कथ केवलत्वमित्यत अ ह
न मे संध्येति तत्र हेतुः सर्वदा दृशेरिति अलुप्तप्रकाशात्म
त्व दित्यर्थः यद्वा संध्य दिश दै क्रमेण प्रसुषुप्तिजागरणा युज्य
ते सदैवैकरूपेण प्रकाशमानस्य स्वरूपावरणविक्षेपरूप वस्थाः कुतस्त्या
इत्यर्थः २

तस्मिन् चिदेकतानस्यात्मनो निविषयस्य युक्त ब्रह्मरूपेण पूर्णत्वमिति
सत् तम ह

मूर्तिवि था सूक्ष्मद्रुम्
स्मि विन भूत १ ह त द्रुम् २१

वमूर्तीति यथाकाशं सर्वस्मात्परिच्छिन्नाकारादिलक्षणमिति
सूक्ष्ममालक्ष्यते तथेदं ब्रह्म परिपूर्णमत्य तसूक्ष्म द्वैताभ वोपलक्षितमि
यते तस्माद्ब्रह्मणोऽद्वितीयत्व दत्तमनश्च तदन यत्वाद्ब्रह्मैवासीत्यर्थ
हि ब्रह्माक शयोरुपमानोपमेयभावेन भेदात्कथ ब्र द्वितीयमित्यत
आह तेनापीति तेनाकाशेनापि विनाभूतं सिद्ध स्मि व्यव
हारदृष्ट्योपमानादिभेदेऽपि परमार्थतस्तदभावान्नाद्वैतक्षतिरित्यर्थः
ए मद्रयपदमाकाशेन स ध्यते द्वितीयं ब्र णे पौन त्त म् २१

पूर्वम काशब्दा तेन पूर्णत्वनिरूपणात्परम र्थतः परिच्छेदाशङ्का
निराकृता इदानीं तेनैव छान्तेन भेदपरिच्छेदप्रतीतेर्गतिमाह

मात् आतेति भेदो यो तो यथा भवेत्
एकस्य सुषिभेदन था विकल्पित २२

म त्मे मम ज्ञ तुर त्मा स्वरूप ब्रह्मेति स्वतः स्वस्यात्मेति
च योऽयमात्मात्मीयभ वेन भेदप्रतिभासः स एकस्य ममा तःकरणा
द्युपाधिकृतभेदपरिच्छेदापेक्षया विकल्पित आरोपितो भवेत् यद्वदेकस्य
व्यो : सुषिभेदेन छिद्रभेदेनांशं शिभाव रूपो भेदो विकल्पितो भवति
तद्वदित्यर्थ २२

तस्मादविद्यादशायां भेद यवहारेऽपीद नीमवगत त्मतत्त्वस्य सोऽपि
ना गति सिद्धमित्य ह

भेदोऽभेद थ चै तो न न चेति विकल्पित
ज्ञेय ज्ञ ता गतिर्ग । येकस्मि कु तो भेत् २३

भेदोऽभेद ति मय्येवैकस्मि पूर्वं भेदोऽभेदश्च विकल्पितो
व्यवहृत तथा एको नाना चेति च हमेव विकल्पितः ज्ञेयं ज्ञात
गति फलं ग ता फलप्र सिकर्ता भोक्तेति चाहं विकल्पित इति योजना
एतत्सर्व कुतो भवेत् विचार्यमाणे न भवेदेवेत्यर्थः २३

ननु तथापि ससारित्वं हेयं ब्र त्वं चोपदेयमिति न निर्विशेष
त्वम त्मन इति चेत्तत्राह

न मे हेय चादेय वि री तो हम्
द था दा द्वोऽगु तोऽद्वय २४

न मे हेयमिति तत्र हेतुम ह अविक रीति यतो यस्मा

दहमधिकरी कुतोऽविकारीत्यपेक्षायां तत्र प्रमणं हि शब्देन सूच्यते
अविकार्योऽयमुच्यत इति स्मृतेरित्यर्थः फलितमाह -सदा मुक्त
इति सदैव बधसंसर्गशून्य इत्यर्थः तथा शुद्धस्तद्धेतुविद्यासंब
धरहितः यतः सदा बुद्ध तर्हि किं बोधगुणः ेत्याह अगुण
बोधरूप एवेत्यर्थः तर्हि बोध्य किंचिदयदस्ति नेत्याह अद्वय
इति २४

तदेवमुक्तलक्षणेनात्मतत्त्वं शास्त्राचार्यप्रसादाच्छ्रवणमनननिदि
ध्यासननिष्ठं प्राप्तः सन् सदा मुमुक्षुरहं ब्रह्मासीत्यनुसंदंयादिति
मुमुक्षुं प्रोत्साहयति

इत्थेव वेदत्मानं विदित्सर्वं समं हि
विदित्वा मादेहं मृषिक्तो ध्रुवो भवेत् २५

इत्येवमेति सर्वं पूर्वमुक्तं वेदनफलमाह विदित्वेति ऋषिः
सर्वदशी २५

उक्ततत्त्वविद उक्तां मुक्तिं प्रपञ्चयति

तत्तत्त्वं सिद्धश्च योगी न एव च
य एवेदत्त्वार्थमयं । त्महं भवेत् २६

कृतकृत्येति स ब्राह्मण इति श्रुतेर्मुख्यो ब्राह्मण एव च
भवेदिति सबधः एवं निष्ठाहीनस्य प्रत्यवायमाह अयथेति
उक्तं श्रीभागवते भगवता नृदेहमाद्य सुलभं सुदुर्लभं ह्यं सुकल्पं
गुरुकर्णधारम् मयानुकूलेन नभस्वतेरितं पुमाभवाद्धि न तरेत्स
आत्महेति २६

उक्तस्य प्रकरणार्थस्य प्रामाणिकत्वं दर्शय प्रतिपत्तिसौकर्यमाह

वेदार्थो निश्चितो षे समासेन मयोदित
स यासिभ्य वक्त य शा तेभ्य शि बुद्धिना २७

वेदार्थ इति अस्य ग्रहणे मुख्याधिकारिणो दर्शयति सं या
सिभ्य इति न केवलं प्राप्तसं यासाश्रममात्रेभ्यः किंतु शा तेभ्यः
शम दिसाधनसंपन्नेभ्य इत्यर्थः उपदे १२ विशिनष्टि शिष्टबुद्धिने
ति शास्त्राचार्यानुशिष्टबुद्धिनेत्यर्थः २

इति त्रयोदश चक्षुष्ट्वप्रकरणम् १३

स्व स्मृति र म् १४

पूर्वस्मि प्रकरणेऽ तः करणाविवेकादात्मनि ससारित्वप्रतीतिर्न स्वत
इति श स्त्रप्रामा याद्वा धिताज्ञानतत्कार्यो ब्रह्मरूप एवात्मेति निर्धारि
तम् इदानीम तः करणस्य परोक्षत्वात्संसारप्रतिभासस्य चापरोक्षत्वान्न
तत्प्रतिभ सो बुद्ध्याविवेककृत इत्याशङ्क्या तः करणस्यापरोक्षत्वप्रतिपा
दनपूर्वकं पूर्वे क्तशास्त्रे ये युक्तिप्रदर्शनपरं प्रकरण प्रक्रमते

स्व स्मृत्यो घट देर्हि रूप भास दृश्यते
पुरा नून तद कारा धीर्देत्य मीयते १

प्रस्मृत्योरि हि यस्मात्स्वप्ने स्मृतौ च घटादेर्विषयजातस्य
रूपाभास आक रावभासो दृश्यतेऽनुभूयते तस्मात्पुरा पूर्वं ज ग्रदव
स्थायामनुभव वस्थायामपि नूनमवश्यं तदाकारा घटाद्याक रा धीर तः
करावृत्तिर्नष्टा साक्ष दनुभूतेत्यनुमीयत इत्यर्थः स्वप्नस्मृत्योर्नष्टार्थ
विषयत्वनियम त्पूर्वदृष्टस्य बाह्यार्थस्य तत्राभावात्स्वप्नस्मृत्योरुपलभ्यम नो
विषयोऽर्थ कारवृत्तिमद तः करणमेवेति जाग्रत्पूर्वानुभवयोरप्य तः कर

णमेवार्थाकारवृत्तिमदपरोक्षमनुभूतमिति कल्प्यते तस्मात्सर्वास्व यव
स्थासुवृत्तिमद तःकरणस्य परोक्षत्व तद्वत्तच्चिदाभासाविवेकादात्मनः सं
सारिवावभासोऽपरोक्षो युक्त इति भावः १

एवम तःकरणस्यापरोक्षत्वे निरूपिते किमाय तमात्मन इत्यपेक्षायां
न्याद तःकरणादिसंघाताद्विवेकसिद्धिराय तेति सन्ध्या तमाह

भिक्षाम था ॐ देहो स्वयम्

जा दृश्या । देह द्रष्टुं त ए स २

भिक्षा इति सुषुप्तस्य यतेः स्वप्ने भिक्षामट नष्टो यो देहः
स्वयं द्रष्टुं न भवति यथ तदेहात्मत्वमभिम यमानोऽपि तदात्मको
न भवति तथ जग्रदृश्यादपि देहात्स आत्म य एव द्रष्टृत्व दित्य
र्थः देहपदमुपलक्षणमिन्द्रिया तःकरणयोरपि तथाच प्रयोग
विमतो देहादिर्नात्मा दृश्यत्व त्वमदृश्यदेहादिवदिति २

बुद्धिरेव सर्वावस्थास्वर्थकारा दृश्यत इत्युक्तमर्थं ॥ तेन
पष्टयति

मूषासिक्त य । त अ द्वि भ ज यते तथ

रूपादी यावत्ति त तद्वि भ दृश्यते ध्रुवम् ३

मूषेति मूषान्तःसुषिरा मृत्प्रतिमा यथाग्निसंपर्कद्वीभूतं त अ
मूषायां निषिक्त निक्षिप्तं सत्तन्निभ जायते तत्समानाकृति भवति तथा
चित्तमपि रूपादीविषया व्य भुवत्तन्निभं नश्यते तदाकारं जायत
इत्यर्थः ३

ननु मूष सिक्तताग्रस्य कठिनमूषाभिघातेन शैत्यापत्तौ तदाकार प
त्तिरिति युज्यते चित्तस्य त्वमूतत्वाद्विषय याप्तावपि कथं तदाकार पत्ति
संभव इत्याशङ्क्य नष्टा तान्तरमाह

यञ्जको वा यथ लो जे यञ्ज्य ाकारतामियात्
सर्वार्थ यञ्जकत्वाद्धीरर्थाक रं प्रदृश्यते ४

यञ्ज णो वेति व्यञ्जकोऽ यादिरयःपि डादेरालोको वा घटादेः
स्पष्टर्थः

बुद्धेर वयमुखेन स्वप्नस्मृत्योरित्यत्रोपपादितमपरोक्षत्वमनूद्य व्यति
रेकमुखेनोपपादयति

धीरे ाथ रूप हि स द ा पुर पि च
न चेत् कथ ज्ञेत् रतो ा ति कुत ५

धीरेवेति स्प म् ५

आलोक दिवद्यञ्जकत्वाद्बुद्धेर्यञ्जकाक रत्वमुक्तं स्पष्टयति

देवा ा रूप क रदृश ता
द्रष्टृत्व च दृशेस्तद्व सि ाद्विद्य उद्भवे ६

यञ्जकत्वमिति अस्या बुद्धेर्या रूपाद्याकारेण दृश्यता दर्शन
यो यतापत्तिस्तदेव विषयव्यञ्जकत्वमित्यर्थः चैत यं हि विषयाव
भासो विषयश्च न बुद्धेर यत्र स्वात् येण स्फुरति तथाच बुद्धेर्वि
षयाकारत्व भवे चैत यस्य विषयात्मना स्फूर्तिरनुपपन्नेति विषयाभि
व्यक्त्यर्थतया तदाकारापत्तिरेव बुद्धेर्यञ्जकत्वमित्यभिप्रायः यथा
रूप द्याकारेणावभासमानत्वमेव धियो रूपादि यञ्जकत्वं तथा दृशेरा
त्मनो धिय उद्भवे धर्माधर्मवशादुत्पत्तौ सत्यां तद्व्याप्तिस्तदात्मना
स्फुरणमेव द्रष्टृत्वं न परिणम इत्यह द्रष्टृत्वं चेति यद्यपि
धियो विषयस्य सि परिणममन्तरेण न भवति विषयदेशे तस्याः
प्रगेव सत्त्वात् तथापि चैत य त्मनो धीवृत्तिव्याप्तौ न परिणामापेक्षा

चिदात्म येव तत्प्रकाशकवलिताया एव धियः सद्योत्पत्तेरिति भावः ६

बुद्धितद्वृत्तिस क्षित्वेन चिदात्मनः परिणामाभावेऽपि न तस्य ब्रह्म रूपतयैकत्वं युक्तं प्रतिदेहं तत्तद्बुद्धिः । क्षिभेद दित्याशङ्क्य प्रमाणाभ । मैवमित्याह

चि म ञोति स । स देहेषु द्वय

म य त क ३ १८ ततो हम् ७

चि मात्रे यथैकसिञ्छरीरे बुद्ध्यवम सो विकृतचिद्भासि मात्रस्तथा सर्वशरीरगतबुद्ध्यवम स इति भास्यबुद्धिभेदेऽपि न तदवभासरूपभेदः प्रमाणपथमवतरति भेदस्यापि साक्ष्यत्वेन साक्षिधर्मत्वाभावान्न साक्षिभेद शङ्क वकाश इत्यर्थः

चैतन्यस्य सर्वत्रैकत्वेऽपि दृश्यस्य बुद्ध्य देरनेकत्वान्नाद्वयब्रह्मात्मतासिद्धिरित्य शङ्क्य सकलदृश्यस्यानाद्यनिर्वाच्य विद्याविलसबुद्धिमात्रत्वेन तस्याद्वयत्र त्वमविरुद्धमित्युपपादयति

र कम कर्ता च त्रिया १ फल च धी

ज त्येव य तो द द्र । तस्म द तोऽयथ ८

र मिति यथा क्रियाकारकफलानि स्वप्ने धीरेव बाह्यार्थस्य तदा तत्राभावादिति निश्चितं एवमेव जाग्रति जाग्रदवस्थायां च यतो धीरेव क्रियाकारकफलरू । दृष्टा तथैव बहिः पदार्थसत्त्वमवगतम् तथासति सुषुप्तावपि तदाकारविशेषस्फुरणं कदाचित्स्यात् तस्माद्विषयैः सहैवा मनि बुद्धेरध्यस्तत्त्व तस्याश्चाद्य तद्वत्त्वेन मिश्र्यात्वा द्रष्टात्मा ततो बुद्धेर यथ यादृश सत्योऽखण्डैकरस इत्यर्थः ८

अ यथेत्युक्तं स्फुटयति

बुद्ध्यादीन मनात्मत्व हेयोप देयरूपत

हानो ऽदानकर्तृत्मा न त्यज्यो न च गृते

बुद्ध्यदीनामिति बुद्ध्यादयो नात्मस्वरूपधर्मा आगमापयि
त्वाद्वस्त्रादिवदित्युक्ते चिदात्मनि यमिचारमाशङ्क्य परिहरति हा
नोपादनेति बुद्ध्यादेर्हानोपदानयोर्ल्यविक्षेपयो. कर्तात्मा तदधि
ष्ठानमात्रेण कर्तृत्युच्यते स न केनचित्त्याज्यो न विलाप्यो नच गृह्यते
न विक्षिप्यते आत्मनः सर्वाधि नत्वात्तस्य चाधिष्ठाना तराभावा
दित्यर्थ ९

अत्मनः स्वरूपेणाहेय नुपादेयत्वेऽपि तत्संबन्धित्वेन प्राप्तस्य
वा स्य वस्त्रभरणदेरा तरस्य च पापादहेयत् मा तरस्य च योगध्या
नादेरुपादेयत्व भविष्यतीति न विशुद्धिरात्मन इत्याशङ्क्याह

माभ्य रे द्वे प्रज्ञ नैकरसे घने

माभ्य र चा यत्थ हेय ८ ये १

सबा ेति वा माभ्य तरसहिते वा माभ्य तरं चात्मैव न ततः
पृथगित्यर्थः यत. शुद्धः केवलोऽतो बाह्याभ व यतश्च प्रज्ञानैकर
सोऽतो नातरमपि पृथगस्ति एकरसत्वं स्पष्टयति घन इति
सै धवघनवद्विज्ञानघन इत्यर्थः हेयमित्युपलक्षणम् एवंभूते अत्मनि
कथं हेयमुपादेय वा कल्प्यत इत्यर्थः सत्तास्फूर्त्यनालिङ्गितस्य
बाह्यस्याभ्य तरस्य चोल्लिखितुमशक्यत्वात् तयोश्चात्मस्वरूपत्वान्न ततो
बहिरतर्वा किमप्यस्ति परमार्थतो यदुपदेयं हेयं वा भवेदिति
नात्मनो विशुद्धिसकोचावकाश इति भावः ०

वस्तुस्वभावानुसारेण विचर्यमाणे नात्मनि हेय वस्तीत्युक्तम् इदानीं
विद्वदनुभवेनाप्ययमर्थोऽवग यत इत्यह

य अ त्म नेतिनेतीति पर पोहेन शेषित
स चेद्र विदात्मे णे यतेत त र कथम् ११

य आत्मेति ब्रह्मविदे ज्ञानिनः आत्मा स्वरूपम् कथं यतेत
तत्कृत्यत्व दित्यर्थः ११

एवंविधमात्मतत्त्वं न परानुभवग यमिति स्वयमेवात्मविदा शास्त्रा
च योपदेशानुसारेण विवेक्तव्यमित्याह

अ न याद्यति । त ब्र वैवास्मि निर तरम्
कार्यवा स्या कथ चाह विमृशेदेवमजसा २

अशनायादीति षड् भिरहितमित्यर्थः १२

एव विमशे प्र सप्तं प्रापणीयमितिकर्तव्यबुद्धिरेव न भवेदिति नष्टा
तेनाह

पारगस्तु यथा नद्यास्तत्स्थ पार यियासति
आत्मज्ञश्चेत्तथा कार्यं कर्तुम यदिहेच्छति १३

पारग इति नद्याः पारं परतीरं गतो यथा तत्स्थः परतीरस्थ
एव तमेव पारं यिय सति यातुं प्राप्तुमिच्छति चेदित्य वयः तथा
यथोक्त त्मनोऽ यत्कार्यं कर्तुमिह श्रेयोमार्गे इच्छतीति योजना नैव
यियासति मेवेच्छति चेत्यर्थः १३

यः पुनरात्मज्ञोऽपि कार्यवा स्यात्स न स य दर्शति तं नि दति

आत्मज्ञस्य पि यस्य स्याद्धानोपाद नता यदि
न मोक्षार्हं स विज्ञेयो वा तोऽसौ ब्रह्मणा ध्रुवम् १४

आत्मज्ञस्यापीति स्पष्टार्थः ४

अनागतां तु ये पूर्वामनक्षत्रां तु पश्चिमां संध्यां नोपासते

विप्रास्ते कथं ब्राह्मणा स्मृता इति स्मृतेष्वपि विदोऽपि विप्रस्य
संध्याव दनमस्ति कार्यमित्याशङ्क्य कैमुतिक यायेन निराकरोति

दित्य हि जगत् । हर्नैव

प्र पि स्य । ते विदोऽद्वये १५ ।

दित्यमि आदित्य सूर्यस्तत्सहितमिदं जगत्सर्वं हि
यस्य प्राणो हिर यगर्भस्तस्मात् प्र णञ्जस्यापि प्राणोऽहमस्मीति प्र णा
त्मभावमापन्नस्याप्युपासकस्येति यावत् अहर्निशैव वा न स्याताम् ।
उदयास्तमयरहितसूर्यरूपत्वात्तस्याहोरात्रे न स्यात् मित्यर्थं तथाच
श्रुतिः न ह वा अस्मा उदेति न नि लोचति सकृद्दिवा हैवासौ भव
तीति तथाच प्र णञ्जस्यापि प्राणविदोऽपि भेददर्शिनो यद्यहर्निशे
न स्यातां तदास्य ब्र विदो मुख्यं ब्र भूतस्याद्वये सर्वद्वैतभासरहिते
स्वरूपे सति ते कुतः स्य तां न कुतोपीति कलभेददर्शनाभावदेव
तन्निमित्तकर्तृयाभाव इत्यर्थः १५

ब्रह्मविदो बाह्यक्रियाभावेऽपि संधं समाधावात्म याचरेदिति
श्रुतेः स्वात्मनि विस्मृतिं परित्यज्य मोक्षाय स्मृतिः कर्तव्येत्यत
आह

न रत्यत्मनो ह्यात्मा विस्मरेद्द लुप्तचित्
मनोऽपि रीत्येत नमज्ञानहे जम् १६

न रतीति स्मरतियोगात्षष्ठी द्वितीयार्थे स्मरणविस्मरण
योरभावे हेतुः अलुप्तचिदिति यद्यशक्यत्वादात्मनः स्मरण
विधत्तुं न युक्तं तर्हि तत्त्वज्ञानादूर्ध्वमाविर्भावतिरोभावादिविकार
ज्ञा तये मन एव त्म नं स्मरेदिति विधिः स्यादित्यत आह मनो
ऽपीति मनसोऽचेतनत्वत्स्मर्तृत्वानुपपत्तेर्मनः स्मरताति ज्ञानमप्यज्ञा

नहेतुजमविवेकविलसितमित्यर्थं तथाचास य ब्र विद आत्म यति
- रेकेण मनः पश्यत संध्यं सम धाविति विधिर्न सम्यग्ब्र विद इति
भावः ६

यद्यप्यात्माऽलुप्तचिद्रूपत्वान्नात्मानं स्मरति तथापि परमात्मानं
स्मरेदेवेत्याशङ्क्याह

तुर्ज्ञेयं परो ऽ सोऽविद्य कल्पित स्मृत
अपो वि ऽ स्मिन्न व र्प इव द्वय १७

ज्ञातुरिति यदि पर आत्मा ज्ञातृज्ञेयो विषय स्यात्तदा सो
ऽविद्य कल्पितः स्वाज्ञानकल्पितो हि निश्चितं स्मृतो ज्ञातो विद्वद्भिः
ज्ञानविषयस्य रज्जुसर्पवदविद्याकल्पितत्वनियमात्स आत्मैव न भवता
त्यर्थः तथाच तस्मिन्नात्मनः परत्वज्ञेयत्वादिके विद्य ऽ आत्मविद्य
- याऽपोढे बाधिते सति ज्ञातृज्ञेयविभाग भावाद्वय एवात्मा भवती
त्यर्थः तत्र दृष्टं तो रज्ज्वां सर्प इवेति यथा रज्जुविद्यय सर्पे
बाधिते रज्जुरेवावशि यते तद्वदित्यर्थः १७

प्रत्यगात्मनो वस्तुतोऽद्वितीयत्वेऽपि तस्मिन्ममाहमित्यादिसंसार
प्रतिभासात्तन्निवृत्तये किमपि कर्त यं भविष्यतीत्यत आह

कर्तृकर्मफलाभावात् व भ्य र जम्
मम ह वेत्ति यो भ वि कस्य कु तो भवेत् १८

कर्तृकर्मते कर्तृकर्मफलभेदाभावात्सबाह्याभ्य तरमजमेव तम
स्वरूपं हि यतः तस्मिन्नात्मनि ममाहमित्यदिरूपो यो भावः प्रति
भासः स कस्य भवेत्कुतो वा हेतोर्भवेत् न भवेदेवेति योजना
तस्मात्तज्ज्ञानोत्पत्तेः प्रागेव सर्वकृत्यता नोर्ध्वमिति भवः । १८

अ त्मविदो देहादावहंकारममक राभावे हेतुमाह

आत्मा त्मीय इत्येष भावोऽविद्याप्रकल्पित

आत्मैकत्वे ह्यसौ न स्ति बीजाभावे कुत फलम् १९

आत्मा ह्यात्मीय इति आत्मैकत्वे ज्ञाते सतीति शेषः १९

कन प्रमाणेन तदात्मकत्वं ज्ञातुं शक्यमित्यपेक्ष यां वेदा तव क्य
प्रमाणबलादित्याह

द्रष्टृ श्रोतृ तथा म तृ विज्ञ त्रेव तदक्षरम्

द्रष्टाद्य यन्न तद्यस्म तस्माद्द्राहमक्षरम् २

द्रष्टृश्रोत्रिति द्वाभ्याम् यद्द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञातृ प्रसिद्धं
प्रत्यग्रूपं तदक्षरमेव सर्वधिष्ठानं ब्रह्मैवेति योजना तथाच श्रुतिरक्षरं
प्रकृत्य अन्ष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्रविज्ञातं विज्ञात्रिति तथा
ना यदतोऽस्ति द्रष्टृ ना यदतोऽस्ति श्रोतृ न यदतोऽस्ति विज्ञात्रि
त्युत्तरवाक्यार्थमाह- द्रष्टादीति तत् द्रष्टादिप्रत्यक्स्वरूपं तस्माद्
क्षराद् यन्न भवतीत्यर्थः यस्मादेवमविषयभूतमेवाद्वयमात्मतत्त्वं
श्रुतिसिद्धं तस्म द्रष्टाहमक्षरमित्युपसंहारः २

प्रत्यगात्मनोऽक्षरब्रह्मात्मत्वेऽपि कथमद्वयात्मत्वसिद्धिरित्याशङ्क्य
एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति श्रुत्यर्थं वदन्न
द्वयात्मत्वं साधयति

।वर जगम चैव द्रष्टृत्वादिक्रिय युतम्

सर्वमक्षरमेवात सर्वस्यात्माक्षर त्वहम् २१

स्थावरमिति उपाधिरुपहितमुपाध्य धारश्चेति सर्वमक्षरमेवा
तोऽहमक्षर सर्वस्यात्मा स्वरूपं न मद यत्किमप्यस्तीत्यर्थः २१

स्थावरादिसर्वमक्षरमित्युक्ते सप्रपञ्चपेवाक्षरमात्मेति प्रतिभासशङ्कं
वारयन्नागमिकमात्मज्ञानं स्फुटयति

अकार्यशे म त्म नमत्रि य त्म त्रि फलम्

निर्मम निरहंकर य पश्यति स इति २२

अकार्यशेषमिति अकार्यशेषत्वमकर्तृत्वम् तत्र हेतुः अक्रिया
त्मेति क्रियास्वरूपतत्फलविलक्षणमित्यर्थः क्रियातत्फलसंसर्गशू-
यमिति वा कुतः यतो निर्ममम् तदपि कुतः यतो निरहंकारम्
एवंविधमात्मानं यः स यक्पश्यति स एव तत्त्वदर्शित्यर्थः २२

अत्मविदोऽहंकाराद्यभावदकर्मशेषत्वमुक्तं प्रपञ्चयंस्तस्य कृत-
कृत्यतामाह

ममाहंकारयत्नेच्छ शूय एव स्वभावत

आत्मनीति यदि ज्ञातमा व स्वस्था किमीहितै २३

ममाहंकरेति आत्मनि स्वभावतः शूया एवाविद्याप्रयुक्तदे-
हाद्यभिमानं विना न स तीत्यर्थः हे मुमुक्षव. यद्येवं ज्ञात तर्हि
स्वस्था निर्यत्राः स तः आध्वति त किमीहितैः कर्मभिः कृत्यं,
ज्ञानेनैव कृतकृत्यत्वात्कर्मणां चानधिकृतकृतानां विफलत्वाच्चे-
त्यर्थः २३

देहाद्यतिरेक्तात्मज्ञानवतः सर्वेषु पारलौकिककर्मस्वधिकाराभ्युप-
गमादस्यात्मविदोऽपि सफलं कर्मेत्याशङ्क्य तस्यात्मतत्त्ववित्त्वमेव
नास्तीत्यह

योऽहंकारमात्मानं तथ वेत्ति रमेव च

वेत्ति न त्मज्ञ एवासौ योऽयथ ज्ञ स आत्मवित् २४

योऽहंकारमिति कस्तर्ह्यात्मविदित्यत आह योऽयथाज्ञ-
इति योऽहंकारमज्ञातारमभोक्तं च त्मानं जानाति स आत्मतत्त्व-
विदित्यर्थः २

किमिति कर्तात्मेति जानतो नात्मवित्त्वमात्म येव कर्तृत्वादिप्रति
भासादित्याशङ्क्य कर्त्रविवेकनिबन्धनोऽयं भ्रम इत्यभिप्रेत्याह

यथ यत्वेऽपि तादात य देह दि वात्मनो मतम्
तथाकर्तुरविज्ञानात्फलकर्मात्मतात्मन २५

यथा यत्वेऽपीति यथा परमार्थतो देहादिभ्योऽन्यत्वेऽप्यात्म
नस्तेषु तादात्म्यमाध्यासिकं मतमिष्टं तथाऽकर्तुरभोक्तुरविज्ञानादा
त्मनः फलकर्मता मता यथा स्थूलदेहात्मनोरभेदाध्यासान्मनुष्य
त्वाद्यभिमानस्तथाहंकारप्रधानलिङ्गदेहाविवेकात्कर्तृत्वाद्यभिमानो मि
थ्य बुद्धिरित्यर्थः २५

न वहंकारस्यैवात्मत्वात्कथमहंकारात्मनोरविवेक इत्युच्यत इत्यत
आह

दृष्टि श्रुतिर्मतिर्ज्ञाति स्वो ह । जनै सदा

तासामात्मस्वरूपत्वादत प्रत्यक्षतात्मन २६

दृष्टिरिति दृष्ट्यादिश दैर्श्रक्षुरादिद्वारका तःकरणवृत्तयो निर्दि
श्यन्ते तास्तु सदैव स्वप्ने जनैर्दृष्टाः सवृत्तिकस्या तःकरणस्य स्वप्ने
वेद्याकारत्व च्छेदितायः साक्षी सिद्ध इत्यभिप्रायः किंच तासां दृष्ट्या
दीनामात्मस्वरूपत्वादिति अयमर्थः सुषुप्ते सवृत्तिकस्या तःकरणस्या
विद्यामात्रतय त्म यस्तमयाद त्मनश्चानस्तमय त्वतस्तस्य द्वितीय परोक्ष
चि मात्रतयावभासमानत्वाद्युक्ता तःकरणादहंकार विरूपादात्मनो व्य
तिरेकसिद्धिरिति यत एवमत आत्मनः प्रत्यक्षत साक्षिमात्रेण स्वयं
प्रकाशमानतया नित्यापरोक्षब्रह्मरूपता सिद्धेत्यर्थः २६

एवमशेषप्रम तृसाक्षि तूततया प्रत्यगात्मनो ब्रह्मत्वापादने लाभं
दर्शयन्त्योऽ यथा ज्ञः स आत्मविदित्यत्रोक्तमात्मवित्त्वं स्पष्टीकरोति

रलोकभयं स न स्ति मृत्युभयं त

स्यात् ज्ञं शो या स्यु स े द्रा अश्वरा २७

परलोकभयं ेति यस्य परलोकभयं परलोकनिमित्तं भयं किमहं साधु नाकरवं किमहं पापमकरव मित्यदिरूप नास्ति नैन कृताकृते तपत इति श्रुतेः तथा यस्य मृत्युभयं मरणभयं नास्ति न जावो म्रियत इति श्रुतेः आत्मयतिरिक्तस्य द्वितीयस्यादर्शनात् द्वितीयदर्शननिमित्तं हि भयं द्वितीयाद्वै भयं भवतीति श्रुतेः तस्य त्मज्ञस्य ब्रह्मे द्राद्या अपि ज्ञानैश्वर्यसंपन्नतया ईश्वरा अपि शोच्या शोचनीयाः स्युरहो एते ऐश्वर्यासक्ततया यत्रा कथं स्वस्थाः स्युरिति तस्माद्य परलोकमरणनिमित्तं यत्रत हेत्वहंकारादिशून्यतया ब्रह्मनिष्ठः स एवात्मविन्न विपरीत इति सिद्धम् २७

ब्रह्मे द्रादिभावस्य सर्वैः प्रार्थ्यमानत्वात्कथं शोच्यतेत्याशङ्क्य ब्रह्मा त्मज्ञानादूर्ध्वं न किमपि प्रार्थ्यमस्तीत्याशयेनाह

ईश्वरत्वेन किं तस्य ब्र े द्रत्वेन । न

तृ णा चेत्सर्वतश्छि । सर्वदै योद्भवाऽशुभा २८

ईश्वरत्वेनेति सर्वत्र दै यस्योद्भवो यस्याः सा तथा अतएवा शुभा पपप्रवृत्तिद्वारत्वात्सा तृष्णा चेत्सर्वतः सर्वात्मना सहमूलेन छिन्नेत्यर्थः तथाच श्रुतिः यदा सर्वे प्रमुच्य ते काम येऽस्य हृदि श्रिताः अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति २८

निर्ममं निरहंकारं यः पश्यति स पश्यतीत्युक्तं स्पष्टयन्नात्मज्ञस्य लक्षणमाह

अहमित्यात्मधीर्या च ममेत्यात्मीयधीरपि

अर्थशूये यदा यस्य स आत्म े भे दा २९

अहमितीति यस्य शास्त्राचार्यानुगृहीतस्य पदार्थद्वयविवेकवतो ऽहंमेति चात्मत्मीयविषयधियावर्थशून्ये प्रयोजनशून्ये यदा स ताम् तत्प्रयुक्तव्यवहारहीनं पुमान्यदा स्यादित्यर्थः तदा स आत्मविद्ध वेत् देहादौ तदनुबधे च व्यवहारकल्लेऽपि पूर्ववद्वस्तुत्वोल्लेखरहिततया आत्ममात्रदर्शी स यगात्मविदित्यर्थः २९

यदैवमात्मज्ञानं वाक्याद्भवति तद कृतकृत्यत्वान्न तस्य कर्तृशेष ता संभवताति प्रागुक्तमकार्यशेषत्वं प्रपञ्चयति

बुद्ध्यदौ सत्युप धौ च तथासत्यविशेषता

स्य चेदात्मनो ज्ञाता तस्य कार्यं कथं भवेत् ३

बुद्ध्यदावेति जाग्रत्स्वप्नयोर्बुद्ध्यादावुप धौ सति तथा सुषुप्ता वसति च यस्यात्मनोऽविशेषता चेज्ज्ञतं चेच्छदोऽसंदेहेऽपि संदेहवचनो वेदाश्चेत्प्रमाणमिति वत् तस्याविशेषात्मज्ञस्य कार्यं कथं भवेत् न कथंचिदित्यर्थः ३

आत्मविदो नास्ति कार्यमित्यत्र हेत्वंतरमाह

प्रसं विमले योस्मि प्रज्ञानैकरसेऽद्वये

उत्पन्नात्मधियो ब्रूत किमयत्कार्यमि यते ३१

प्रसन्न इति योस्मि व्योमसन्शे प्रसन्ने स्वतो दोषरहिते विमले आगतुकमलवर्जिते उक्तविशेषणद्वयसाधकं क्रमेण विशेषणद्वयं प्रज्ञानैकरसेऽद्वय इति एतस्मि ब्रह्म युत्पन्ना आत्मधीरत्मे ति मतिरेवंविधं ब्रह्मैवात्मेति बुद्धिर्यस्य तस्यात्मस्वरूपज्ञानं यत्किं कार्यमिष्यते तद्ब्रूत न किमपीत्यर्थः ३१

ननु शास्त्राचार्यप्रसाददेवं तत्त्वेऽवगमयमानेऽपि श्रेयोमार्गप्राप्ति

प्रतिबधकस्य शत्रो संभवात्तत्परिहारार्थं किमप्यनुये स्यादिति चेन्नेत्याह

अ त्म न सवभूतस्थममित्र च त्मनोऽपि य

श्यद्भि छत् सौ नून शीतीकर्तु विभावसुम् ३२

अ त्मानमिति यथो णस्वभावस्य विभावसो शीतस्वभावता पादने न सभाव्यते तथा सर्वभूत त्मभूतस्य शत्रुमित्र दिसंभावना दुःसंपाद्येति नानुष्ठेयकल्पनावसर इत्यर्थः ३२

आत्मनः कर्मशेषत्व किं सोपाधिकस्ये यते निरुपधिकस्य वेति विकल्प्याद्यमङ्गीकृत्य द्वितीय दूषयति

ज्ञा । अनुकार्यात्मा छायेव क्षादिगोचर

ध्य यतीवेति चो हो हि शुद्धो क्त स्वो हि स

प्रज्ञेति प्रज्ञा बुद्धिः प्रज्ञाप्राणावनुकर्तु शीलमस्तीति प्रज्ञाप्राणानुकारी प्रज्ञाप्राणोपाधिक इत्यर्थः छयेव सूर्यादिप्रतिबिम्बमिव जलेष्वक्षादिगोचरः इन्द्रियतद्धारकवृत्तिषु प्रतिबिम्बित अत्मा तद्विवेकात्करोतीवेति ध्यायतीव लेलायतीवेति श्रुत्योक्तस्तस्यां दशायं कर्मशेषत्वमश्रुवानोऽपि स्वतः शुद्धो मुक्तश्च हि स आत्मा भवति उदकानुगतत्वेन सूर्यस्य कम्पादिमत्तया भसमानत्वेऽपि न परमर्थतः सूर्यः कम्पादिमा भवति तथाचोपधिविगमे भेदविपर्यसादिविगमा द्वरहीन कर्मत्मतत्त्वविदं न ढौकत इत्यर्थः ३३

निरुपधिकस्यात्मनो न कर्मशेषत्वमित्युक्तमुपपादयन् प्राणायामा षडाचरे दित्यादियतिधर्मविधिशेषतापि नास्यास्तीत्याह

अ । स्य मनस्स थाऽससर्गिणो शे

योम ापिनो स्य

१५४
३४

ग्रंथः कर्तव्य उच्यते इति

अग्र णस्येति क्रियाशक्तिप्राणहीनस्य ज्ञानशक्तिमनोहानस्य
स्वभावतोऽसंसर्गिणोऽसङ्गस्य व्योमवदपरिच्छिन्नस्य स्वतश्चलनशक्ति
रहितस्येति य वत् दृशेऽश्विदेकरसस्यास्यैवंविधस्य मम कथं कार्यं भवेत्
न कथमपीत्यर्थः ३४

तत्रैकाग्रं मनः कृत्वा यतचित्तेन्द्रियक्रियः उपविश्यासने
युञ्ज्य द्योगमात्मविशुद्ध्य' इत्यादिभगवद्वचना मनःसमाधानानुष्ठाने
नात्मशुद्धिः संपाद्यावशिष्यत इत्याशङ्क्य तस्याः प्रागेव सिद्धत्वा
ज्ञेदानीमस्त्यवसर इत्यभिप्रेत्याह

असमाधिं न पश्यामि निर्विकारस्य सर्वदा

ब्र मे विशुद्धस्य शोध्य न यद्विप मन ३५

असमाधिमेति विकारो ह्यसमाधिर्नम तद्धेतूप विशूयतया
सदा निर्विकारस्य तन्न पश्यामि ब्रह्मभूतस्यातएव सर्वदा विशुद्धस्य
प्रागेव विपाप्मनो नित्यनिवृत्तकल्मसस्य शोध्यं चा यन्न पश्यामा
त्यर्थः ३५

न व यन्न पश्यामात्ययुक्तं ग तव्यब्रह्मलोकादे'मनसाधनस्यार्चिरा
दिमार्गस्य च ब्रह्मविदोऽपि ज्ञातव्यत्वं दित्याशङ्क्य सगुणब्रह्मविदस्त
त्सत्त्वेऽपि न निर्गुणब्रह्मविदस्तथान्वमिति सहेतुकम ह

ग च तथा नैव सर्वगयाचलस्य च

नोर्ध्व नाधस्तिरो वापि नि कलस्यागु त्वैत ३६

ग त यमिति ग तव्यमिति भ वकर्मणोस्तत्रेण ग्रहणम् तथाच
सर्वगत्वेन चलनासामर्थ्याद्ग तव्यं नैव पश्यामि गमनध त्वर्थं नैव
पश्यामीत्यर्थः तथा ग त यं गत्या प्रप्यं देशं स्थानविशेषं न
पश्यामि कुत इत्यत आह नोर्ध्वमिति तिर इति पुरस्तात्पश्चादक्षिण

चोत्तरं च नैव पश्यामीत्यनुषङ्गः कुतो देशभेदाभाव इत्यत आह
निष्कलस्येति पूर्णस्येत्यर्थः कुतो निष्कलत्वं ज्ञानसुखादिगुणत्वं
कावयवयोगादित्यत आह अगुणत्वत इति ज्ञानसुखयोः स्वरूपत्वा
त्सर्गगुणस्य चासङ्गमय्यासंभवाद्गुणतोऽपि विभागशून्यस्य न ग त यं
प्राप्यं गतिः प्राप्तिर्वा विद्यत इति न तत्साधननिष्पादनविधानावकाश
इत्यर्थः ३६

किंचाज्ञानोपाधिं विनात्मनि नित्यमुक्ते कस्य पि विशेषस्योत्प्रेक्षि
तुमशक्यत्वादज्ञानस्य च ज्ञानस्वभावे व तुतोऽसमा यमानत्वान्न कदा
प्यात्मनः क्रियायो यतेति स्थिते कुत इदानीमज्ञानप्रतिभासस्याप्यभावे
कर्मविधिशेषता स्यादित्यभिप्रेत्याह

**चि मात्रज्योतिषो नित्य तमस्तस्मि विद्यते
कथ कार्य ममैवाद्य नित्यमुक्तस्य शि यते ३७**

चि म त्रेति तस्मिन्नात्मनि तमः स्वरूपतः प्रतिभासतोऽपि न
विद्यते कुत चिन्मात्रज्योतिषः ज्योतिष्वत इति भावप्रधानो निर्देशः
सुगमम यत् ३७

किंचाज्ञानाभावे बाह्या तःकरण एतत्ससर्गाभावात् विना प्रवृत्त्य
भावान्न मे कर्मावसर इत्याह

**अमन कस्य का चि त त्रि य वानिन्द्रियस्य का
अप्रा णो मना शुभ्र इति सत्य श्रुतेर्वच ३८**

अमनस्कस्येति प्राणमनोविहीनत्वे प्रमाणमाह अप्राणो हीति
श्रुतेर्वच सत्यं सत्यार्थं निर्दोषतया स्वतःप्रमाणत्वादित्यर्थः ३८

अपरात्रादिकालस्य विविक्तपूतादिदेशस्य प्राच्यादिदिग्विशेषस्य

मनोविक्षेपराहित्यराहूपरागादिनिमित्तस्य च प्रतीक्षया आत्मचि तने कर्त यत्वात्कथं कार्याभाव इत्याशङ्क्याह

अकालत्वाददेशत्वादिकत्व दनिमित्तत

आत्मनो नैव कालादेरपेक्षा ग्रायत सद ३९

अकालत्वादिति सदात्मानं ध्यायतो यतेनैव कालादेरपेक्षा स्ताति योजना तत्र हेतुरात्मनोऽकालत्वादित्य दिः आत्मस्वरूपस्य कालाद्यनिब धनत्वान्न तच्च ने तदपेक्षेत्यर्थः तथाचाह भगवा सूत्र कारः यत्रैकाग्रता तत्राविशेषात् इति ३९

ब्रह्मविदो देशकालादिसव्यपेक्षे कर्मण्यपेक्षाभावेऽपि प्रयागादितीर्थे स्यादपेक्षा गङ्गातीरे वसेन्नित्यं मिश्रुमोक्षपरायण इत्य दिस्मृतिविहि तत्वादित्य शङ्क्य ब्रह्मात्मज्ञानरूपे तीथे स क्षा मुक्तिहेतौ स्नातस्या त्मविदो न तार्थ तरापेक्ष स्तीत्याह

यस्मि देवाश्च वेदाश्च पवित्र कृत्स्नमेकताम्

व्रजेत्त मानस तीर्थं यस्मि स्नात्वाऽमृतो भवेत् ४

यस्मिन्निति यस्मि ब्रह्मात्मस्फूर्तिरूपे देवास्तत्तत्तीर्थस्थानविशेषा धिष्ठातारो माधवविश्वेश्वररामेश्वरत्रिविक्रमादयः पूजादर्शनस्पर्शनस्मर णादिभिर्भक्तपावनाः प्रसिद्धास्तथा वेदाश्च ऋ यजुःसामाथर्वाख्या अव्ययनब्रह्मयज्ञपाठानुष्ठानादिभिः पावयन्ति तथ कृत्स्नं पवित्रं पावनं तीर्थविशेषं हरिहरनामोच्चारणादि एतत्सर्वमेकत्वं व्रजेत् यस्मि सरित इव सागरेऽ तर्भव तीत्यर्थः सर्वात्मकब्रह्माविर्भावरूपत्वादिति परमो हेतुरत्रानुसंधेयः त मानसं मनसि वेदा तमहावाक्यजनि ता त करणवृत्तिरूपे समुल्लसितं मानसं तीर्थं संसारपापमूलाविद्याता रकम् तीर्थत्वं स्पष्टयति यस्मिन्निति यस्मि स्नात्वं निमज्ज्योद

कराशौ निक्षिप्तोदकवि दुवत्तदेकता प्राप्य इत्येतत् अमृतो भवेन्निवे
शेषनित्यात्मस्वरूप एव भवेत् तस्मिंस्तीर्थे नित्यं निमग्नस्य न तीर्था त
रापेक्षेति भवः तथ च श्रुतिः शतं शुक्राणि यत्रैकं भवन्ति सर्वे वेद
यत्रैकं भवन्ति सर्वे होतरो यत्रैकं भवन्ति स मानसीन आत्मा
जनानां इति यथोदकं शुद्धे शुद्धमसिक्तं तात्गेव भवति एव
मुनेर्वैजानत आत्मा भति गौतमेति च ४

एवं कृतार्थत्वापादकं ज्ञानतीर्थं केनोपायेन प्राप्यमित्यपेक्षायां
पूर्वोक्तः पदार्थविवेक एव तल्लभोपाय इति वक्तुं प्रथमं स्थूलदेहा
यत्वमात्मनो विशदयति

**न चास्ति शब्दादिरनयवेदनं परस्पररेणापि न
चैव दृश्यते परेण दृश्यते यथा रसादयस्तथैव
दृश्यते त एव दैहिका ४१**

न चास्तीति शब्दादिर्गन्धातो विषयोऽनयवेदनो न च स्ति
स्वयंप्रकाशस्तावन्नास्तीत्यर्थः तथा परस्पररेणापि शब्देन स्पर्श
स्पर्शेन शब्द इत्येवं परस्पररेणापि न चैव दृश्यते प्रकाशयते जडत्वा
देवेत्यर्थः दर्शनमत्रेण यवहारानुपपत्तेर्दर्शनस्य स्वतः परस्परत
श्चाभावे परिशेषात्परेण स्वविलक्षणेनाजडेन प्रकाश्या एव तुल्यो
ऽवधारणार्थः तथाच दैहिका अपि रसादयः परेण दृश्याः दृश्यत्वा
द्यथा बाह्यरसादयस्तथैवेमे तस्मात्तथेत्यक्षरार्थः ४१

तदेवं पञ्चभूतात्मकास्थूलोद्देहात्तद्गुणारमात्मानं विविच्य सूक्ष्मा
दपि देहात् विविनक्ति

अहं मेत्येष विस्मि १ । । द दिह द

इयत् दृश्यत्वयोगाच्च परस्परेण ते न दृश्यता
याति तत् परो भवान् ४२

अममेति अहमहकारः एणयलविक्रियासुखादयः क मप्र
यत्कर्तृत्वभोक्तृत्वसुखदुःखमोहद्वेषादयो ममेति निर्दिश्यमाना मनो
वृत्तयस्तद्वच्छन्दादिवन्ना यवेदनाः कुतः इह व्यवहारभूमौ प्रदृश्यतो
दर्शनकर्मत्व ते परस्परेणापि नश्यतां न यान्ति न प्राप्नुवन्ति दृश्यत्व
योगादेव परिशेषात्तेषां द्रष्टा ततस्तेभ्योऽहंकारादिभ्यस्तत्सघातरूपा
लिङ्गदेहादिति यावत् भवानात्मा परोऽय इति योजना ४२

यद्यप्येवं देहद्वयग्राहकत्वात्तदतिरिक्त एवात्मा तथापि तत्संबध
प्रतीतेस्तस्य न नित्यमुक्तरूपतेत्याशङ्क्य ह

अहक्रियाद्य हि सम विक्रिया सकर्तृका कर्म
फलेन सह । चिति रूपेण स ततोऽर्कवत्प्र
कश्यमानाऽसितत मनो ह्यत ४३

अहक्रियेति अहंक्रियाहंकरणमहंममेत्येवमाद्या समस्तविक्रिय
चितिस्वरूपेण चैत यप्रकाशात्मनाऽर्कवदर्केणैव समततः प्रकाश्यमाना
हि यतोऽत अत्मनोऽसिततऽबद्धता सिद्धा विक्रियासंबधस्य पि
नश्यत्वाद्द्रष्टृधर्मत्वानुपपत्तेर्न मुक्तिविरोध इत्यर्थ ४३

एवं देहद्वयविविक्तस्याप्यात्मनः प्रतिदेहं परिच्छिन्नत्वान्न
ब्रह्मात्मना पूर्णता सिद्ध्येदित्याशङ्क्याह

शि रू हि सर्वदेहिना वियद्यथा यप्यम
नास्यवस्थित अतो न स्र द रोऽस्ति वेदि ।
परोऽपि तस्मादत एक ईश्वर ४४

दृशेस्वरूपेण हीति हि यतः आत्मा सर्वदेहिनां मनांसि

दृशिस्वरूपेणैव व्या य घटादीनि वियदिवावस्थितो न परिच्छिन्नरूपेण अतस्तस्मादात्मनश्चित्तिस्वरूपादपरो जावो वेदिता नास्ति तथा पर ईश्वरोऽपि तस्माद् यो वेदिता नास्ति चित्तिस्वभा त्वविशेषत्वात् तस्मादेकैवात्मेत्यर्थः आत्मा न स्वरूपभेदवानुपाधिपरामर्शम तरेणाविभा यमानभेदत्वादाकाशवदिति भावः ४

देहद्वयसाक्षी ब्र स्वभावश्चेदात्मा कथं तर्हि तस्य नास्तिताशङ्का केपांचिदित्याशङ्क्य स्वदोषवशादेवेत्यभिप्रेत्याह

शरीरं द्रव्येति च दृश्यता निराकृता व दा सु
निरकृता म । परश्च शुद्धो विशुद्धिकमत
सुनिर्मल सर्वगतोऽसितोऽद्वय ४५

रीरेति शरीरबुद्धो स्थूलसूक्ष्मदेहयोर्यद्य येन नित्यसद्रूपेण दृश्यता पूर्वेक्त यायेन सिद्धा तदा निरात्मव दाः शून्यक्षणाकाद्यात्म वादा मया निराकृता एवेत्यर्थः तथाच अविशुद्धिकरात्ममतो धर्माधर्मदिलक्षणात्कर्मणः परो यतिरिक्तस्तत्साक्षित्वादतश्च शुद्धोऽकर्ताऽतश्च सुनिर्मलः कर्मफलभोगमल्लेशेनापि रहितः सर्वगतोऽपरिच्छिन्नोऽत एवासितो ब धनशून्यश्चेत्यर्थः ४५

भवेदेतदेव यदि शरीरबुद्धोरात्मनश्यता सिद्ध्येत्ता तु न संप्रति पन्नेत्याशङ्क्य तयोरात्मदृश्यत्वाभावे बाधकमाह

घटादिरूप यदि तेन गृ ते न वृत्त बहुधा
स्ववृत्तिभि अ द्वयचिद्रूपविकारदो त मते
र्यथा रयि न प र्यते ४६

घटादीति यदि ते तव मते स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घट दि रूपं विषयाकार मनोऽन्येनात्मना न गृ ते न प्रकाश्यते तद त्मनो

मनो यत्वासिद्ध वशुच्छचिद्रूपविकारदोषदुष्टता यथा मतेर्बुद्धेस्तथा वारयितुं न शक्यते तस्य साक्षित्वानभ्युपगमे सति मतिदोषाणां तस्मिन्नवश्यंभावात्तथाचानिर्मोक्षप्रसङ्ग इत्यर्थः अथवा यद्यपि शरीरद्वयग्राहकतया तदयं आत्मा नित्यसद्रूपस्तथ पि नश्यसंसर्गकृत दोषो न परिहर्तुं शक्यते स्वचैतन्याभेदेन हि दृश्यमवमस्य द्रष्टा भवति अ यथा नश्यस्य परोक्षानुपपत्तेरतो विशुद्धत्वाद्यनुपपन्नमिति शङ्कते घटादिरूपमिति स्ववृत्तिभिर्बहुधा प्रवृत्तं घटाद्याकारं मनो यदि तेन चेतनात्मना गृह्यते तदा तस्य दृश्यसंबन्धादशुच्छादिदोषता वारयितुं न पार्यते यथा मतश्चेतयसंसर्गाच्चिच्छायतां वारयितुं न पार्यते तद्वदित्यर्थः ४६

स्यादेतदेवं यदि मतिवत्स वयं परिच्छिन्न परिणामि चात्मस्वरूपं स्य नैवम त्मस्वरूपमतो न स्याशुच्छादिशङ्कावकाश इति नष्टा तेनोपपदयन्नुत्तरमाह

यथा विशुद्ध गगन निरतर न सज्जते नापि च
लिप्यते तथा सम भूतेषु सदैव ते वयं सम
सदत्मा ह्यजरोऽमरोऽमय ४७

यथा विशुद्धमिति विशुद्धं परिणामविक्रियामलरहितं निरतरमपरिच्छिन्नमतएव निरवयवं चेति द्रष्टव्यम् एवंविधं यथा गगनं न सज्जते काष्ठेन जलुवन्न संलग्नं भवति नपि लिप्यते भङ्गात्करसेनेव बल्लदि तथात्मापि विशुद्धो निरतरो निरवयवश्च शास्त्रान्निश्चितो न बुद्ध्यादिषु सज्जते नापि तद्दोषेण लिप्यत इत्यर्थः अत्र शास्त्रप्रसिद्धिं हिंसा देन द्योतय हेतुमाह समस्तभूतेष्विति तत्तदभिमानिदेवतासहिते वपि समस्तभूतेषु अयमात्मा सदसमो हि

यस्मात्तस्मादजरोऽमरोऽभयो नित्यशुद्ध इत्यर्थं तथाच शास्त्रं यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठ सर्वेभ्यो भूतेभ्यो तरो यं सर्वाणि भूतानि न विदुर्यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरं य सर्वाणि भूता य तरो यमयत्येष त आत्मा तयम्यमृत इति समं सर्वेषु भूतेषु तिष्ठ तं परमेश्वरम् विनश्यत्स्वविनश्य तं य पश्यति स पश्यति न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्य'इत्यादि ४७

किंच दृश्यस्य बाधितत्वादपि न तत्कृतदोषसंबध आत्मनः संभाज्यते नहि मिथ्यार्थेन सत्यं वस्तु संसृज्यते कथं बाधितत्वमिति चेत्प्रतिपन्नोपाधौ निषिध्यमानत्वाद्जुसर्पादिवदित्यभिप्रेत्याह

**अमूर्तमूर्तानि च कर्मवासना दृशि रू स्य बहिः
प्रकल्पिता अविद्यया आत्मनि मूढदृष्टिभिरपोह्य
नेतीत्य शेषिते दृशि ४८**

अमूर्तेति अमूर्ते च मूर्तानि च अमूर्तमूर्तानि पञ्चमहाभूतात्मकानि स्थूलानि द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्ते चैवामूर्ते चेति श्रुतौ दृशिस्वरूपस्य ब्रह्मणः सबधीनि श्रुतानि च अपरं कर्मवासनाश्रयलिङ्गमिति यावत् तदपि तस्य हैतस्य पुरुषस्य रूपं यथा महारजनवास इत्यत्रोक्त एतत्सर्वं सकारणं मूढबुद्धिभिरविद्यया मोहरूपया आत्मनि नशिस्वरूपे प्रत्यगात्मनि ब्रह्मणि प्रकल्पितं वासनाप्रकल्पिताऽमूर्तमूर्तानि प्रकल्पितानीति योजना हि यस्मादविद्ययाध्यस्तमात्मनि सप्रपञ्चत्वं तस्मैनेतिनेतीति वीप्सया तत्सर्वमात्मनो बहिरपोह्यात्मविशेषणतारूपं बाधित्वा केवलं दृशिश्चिमात्र एव वशेषितं सत्यस्य सत्यम् इति श्रुत्येति योजना यदा प्रकल्पित इति विसर्गा तपाठस्तदैव योजना अविद्यया मूढदृष्टिभिरात्मनि प्रत्यग्रूपे

प्रकल्पिता आरोपिताः कर्मवासना मूर्तमूर्तानि च भूतानि नृशि
स्वरूपस्य प्रत्यक्स्वरूपस्य ब्रह्मणो बहिर्नेतिनेतीत्यपोह्य दृशिरेवावशे
पितो निषेधाबाधभूतः श्रुत्या हि यस्मात्तस्मान्नास्त्यात्मनि दोषसंसर्ग
इति ८

स्थूलसूक्ष्मप्रपञ्चस्य श्रुत्या बाधमुक्त्वा दृश्यत्वमिति युक्त्यापि
बाधमाह

बोधरूपमनसोऽर्थयोगजस्मृतौ च सुप्तस्य
च दृश्यतोऽर्थवत् थैव देहप्रतिमानतपृथग्दृशे
शरीरं च मनश्च दृश्यत ४९

प्रबोधेति अर्थयोगाद्विषयसंबन्धाज्जातं मनसः प्रबोधरूप
विषयकारवृत्तिरूपं यत्तत्स्मृतौ स्मृत्यवस्थयां सुप्तस्य पुंसः स्वप्नव
स्थायां चार्थवदर्थान् रमेव नृश्यते तद्यथा स्वप्नस्मृत्योरर्थभावेऽप्यर्था
कारं दृश्यमानमात्मनः पृथगेव नात्मविशेषणं तद्दृश्यत्वात्तथैव
दृश्यतो नृश्यत्वहेतोः शरीरमनश्च देहप्रतिमानतो देहप्रतिमानं च
तसे सार्वविभक्तिकत्वाङ्गीकारात्प्रथमार्थः स इह गृह्यते देहद्वय
वासनारूपं च नृशेरात्मनः पृथक् न नृशिविशेषणमिति योजना
अत आत्मैव दृश्यस्यात्मनि निषेधान्मिथ्यात्वं शुक्तिरूप्यादिवत्सि
द्धमिति भावः ४९

ननु श्रुत्या यद्यध्यस्तनिषेधेनात्मा प्रतिपाद्यते तदा निवृत्तसंसार
त्वविशेषयोगाद्विक्रियावत्त्वेनानित्यत्वादिदोषप्रसङ्ग इति चेन्नैत्याह

स्वप्नवशुद्धे गगने घनदिक्के मलेऽप्यतंसति
च विशेषता यथ च तद्वत्छुतिवारितद्वये दा
ऽविशेषो गगनोपमे दृशौ ५

स्वभावेति यथा स्वभावशुद्धे शुद्धस्वभावे गगने अधिष्ठाने घनादिके मले सति तस्मिन्नपयाते वाऽविशेषता न विशेषः कश्चिदस्ति अविक्रियमेव सदा गगनमित्यर्थः तद्वद्दृशावात्म यधि नो गगनोपमे स्वभावशुद्धे श्रुत्या वारितं बाधितं द्वयं यस्मिंस्तस्मि सदैवा विशेषः कूटस्थतेति योजना तथा संसारनिवृत्तेर्मर्थ्यार्थप्रतियोगिकाया अधिष्ठानदृग् तम यतिरेकेणानिरूपणान्नकोऽपि विशेषइति भावः ५

इति चतुर्दश स्व स्मृतिप्रकरणम् १४

ना यद यत् करणम् १५

ननु स्वभावशुद्ध आत्मा तथासति साधनवैयर्थ्यात्किंतु संसारि स्वभाव एव सन् ज्ञानध्यानादिसाधनानुष्ठानेन स्वभावशुद्धब्रह्मस्वरूपो भविष्यतीति केचिदेकदेशीयाः प्रतिपेदिरे तन्न श्रद्धेयं मुमुक्षुभिस्तस्य श्रुतियुक्तिबाधितत्वादित्याह

ना यद यद्भवेद्यस्मात् । यत्किंचिद्विचि येत्
अ स्या यत्स्वभावे हि नाशस्तस्य ध्रुवो भवेत् १

ना यदिति जीवब्रह्मणोरत्य तं भेद इष्यते केवा भेदाभेदौ नान्त्यौ विरुद्धस्वभावतया ब्रह्माहमित्येकरूपध्यानज्ञानयोरसमवात्तदसंभवे चासंसरिब्रह्मभावफल निष्पत्तेरिति मनसि निधायाद्ये दोषमाह ना यद यद्भवेद्यस्मादिति यस्मादयं जीवरूपं स्थितं सदयद्ब्रह्म न भवेत्तद्रूपस्थिति विरोधात् तथा तदेव ब्रह्मणोऽयं जीवरूपं वस्तु नष्टं सदन्यद्ब्रह्म न भवेन्नष्टत्वेन तस्य ब्रह्मभावं प्राप्तुरभावादिति योजना ब्रह्मैव स ब्रह्माप्येतीति श्रुतिविरोधः स्फुट एवेति नात्रोदाहृत यस्मादेवं श्रुतियुक्तिविरुद्धमिदं मतं तस्मात्किंचिदीषं मत्रमयं यद्ब्रह्म

क्षेति न विचि तये मुमुक्षुरिति शेषः किं त्वहमेव ब्रह्म ब्रह्मैवाहमिति भेदोपमर्देनैकरूपमेवात्मवस्तु चि तयेदित्यर्थः न व यस्याप्य-यात्मता दृष्टा साधनविशेषसाध्या यथैषधविशेषयोगात्तन्नादेरपि सुवर्णात्मता तद्वद्दिहापि स्यादित्याशङ्क्याह अ यस्येति जीवस्य स्वविरुद्धस्व भ वस्यान्यब्रह्म येकीभ वे तत्तायोगोलकप्रविष्टोदकवि दुवत्तस्य नाशो भ्रुवो भवेत् तथाच न ब्रह्मभवः पुरुषार्थः किंत्वनर्थार्थः स्यादित्यर्थः नष्ट तोऽसंप्रतिपन्नो वस्त्ररूप भिभावकनीत्य दिवत् रस विशेषस्य ताम्ररूप भिभावकम त्रत्वात्काला तरे सुवर्णाकारतापगम दर्शनाच्च ताम्रादेस्ततश्च भ्रमम त्रं तदित्यभिप्रायः १

ननु यद्येवम यत्र ध्येयं स्वत्मनि च ध्यान न संभवत्येकस्मिन् ध्यातृध्येयभ वायोगात्कथं तर्हि निदिध्यासनविधिरिति चेद् यथैवोपपत्तेर्न तदर्थं भेद आश्लेय इत्याह

**स्मरतो दृश्यते दृष्ट पटे चित्रमिव पिं मु
यत्र येन च तौ ज्ञेयौ सत्त्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ २**

स्मरत इति दृष्टं नीलपीतादि स्मरतः पुंसो यत्रा तःकरणे तद्वास रूपं पटेऽर्पितं चित्रमिव दृश्यते येन च चैत यात्मना दृश्यते उपलभ्यते तौ सत्त्वक्षेत्रज्ञसंज्ञकौ यत्र दृश्यते तत्सत्त्वं येन दृश्यते स क्षेत्रज्ञ इत्यर्थः तथाचात्मा निदिध्यासित य इति विधिना नैर तथेण त्वंपद र्थविवेकसंपादनमेव कर्तव्यतयोच्यते विविक्तत्वमर्थ स्यैव ब्रह्मत्वादहंब्रह्मास्मीत्यपरोक्षानुभवसंभवात्संसारनिवृत्तिफलसिद्धिः अ यभावनायां तु प्रागुक्त यायेना यस्या यात्मतायोगात्संसारानिवृत्ते निं फलो विधि स्यादिति भावः २

अ तःकरणस्याप्रत्यक्षत्वात्कथं स्मृत्यवस्थायां तस्मिन्नीलपीताद्युप-
लम्भ इत्यत आह

फलं त चानुभूतं यद्युतं कर्त्रादिकारैः

स्मर्यमाणं हि कर्त्तुं स्थं पूर्व कर्मैव तच्चित्तं ३

फला तस्मिन् फला तं सुखादिफलावसानं कर्त्रादिकारैर्कुर्युतं
यद्वैतं पूर्वमनुभूतं तदिदानीं स्मर्यमाणं कर्मस्थं दृश्यनिष्ठं दृश्यते न
द्रष्टुनिष्ठम् हि यस्मात्तस्मात्पूर्वमपि तत्स्मर्यमाणस्याधिकरणम् तत्करण-
चित्तं आत्मनः कर्मैव दृश्यमेवेत्यर्थं अयंभावः पूर्वानुभूतविष-
यकारा हि वृत्तिरतःकरणपरिणामात्मिका स्मृतिरित्युच्यते तस्यां हि
विषयो भासमानः साश्रयो भासते नहि तद् स क्षिणानुभूय-
मानस्य विषयस्य बहिराश्रयेऽवस्थानमस्ति तथाचेदं स्मरामीति परा-
मर्शयो यतया दृश्यस्थतयानुभवस्यावश्यंभावस्तदा चित्तमेव स्मर्य-
माणाधिकरणतया दृश्यत इति सिद्धम् तत्करणस्य साक्षिप्रत्यक्षत्व-
मिति ३

अ त्वैव द्रष्टा दृश्यं चेति भाट्टा मेनिरेऽतः स्वगतमेव वासन रूप-
मत्मा पश्यतीतीदं स्मरामीत्यनुभवस्या यथासिद्धत्वान्ना तत्करणस्य
साक्षिप्रत्यक्षतेत्याशङ्क्याह

द्रष्टा यद्वेददृश्यं श्यत द्रष्टा

३ द्रष्टा सजातीयो न धीः क्षिप्रः ४

द्रष्टुश्चेति विमतं दृश्यं द्रष्टुरत्यन्तं भिन्नं दृश्यत्वाद्धटवदित्युक्ते
दृश्ययोर्भेदेऽपि परिणमत्वेन स जात्यसंभवो द्रष्टुः सजतायमेतद्वदृश्य-
मित्यशङ्क्याह दृश्यादिति द्रष्टा सदैव दृश्यासजातीयो दृश्यांश-
स्य चेतनत्वदात्मत्वानुपपत्तेरित्यर्थः विपक्षे दोषमहं न धीवदिति

अ यथा द्रष्टृदृश्ययोरसजातीयत्वानङ्गीकारे द्रष्टुः परिणामित्वाद्धीव
त्साक्षिता अत्मनो न स्यादित्यर्थः ४

ननु भवत्येवात्मा साक्षी तस्य ब्राह्मण्यादिजातिमत्तया सविशेष-
त्वात्कर्माधिकारित्वेन परिणामित्वोपपत्तेरित्याशङ्क्य ह

स्व त्म द्विमपेक्ष्यासौ विधीना स्य त्रयोजक

जात्य दि शव तेन तद्व नात्म । यथ ५

स्वात्मे ते असौ जात्यादिर्ब्राह्मणत्वादिः अ दिश द द्वयोव
स्य दि गृह्यते स्वात्मबुद्धिं स्वस्मिन्नात्मीयाभिमानलक्षणां मिथ्यादृष्टि
मपेक्ष्य विधीनां प्रयोजकः प्रवर्तकः स्यान्नान्यथा यथा शव उत्क्रान्त
प्राणो देहो मम माता मम पित वेत्यध्यासानुसारेण संस्कारप्रयो
जको दृश्यते तदभावे न दृश्यत इति योजना तेन हेतुना तद्वच्छ
ववदेव जात्य दिरात्मधर्मो न भवतात्यर्थः अ यथा जात्यादिमत्त्वे
त्वात्मनो घटादिवदनात्मता प्रसज्येतेति योजनीयम् तस्मात्साक्ष्ये
व त्म न कर्माधिकारितया परिणामीति भावः ५

ननु नाध्यासनिबन्धन कर्तृत्वं विदुषोऽपि मोक्षाय क्रियानष्टा
नादिति चेन्नेत्याह

न प्रि । प्रिय इत्युक्तेर्नादेहत्व क्रिय फलम्

देहयोग क्रिय हे स्तस्म द्विद्वानि यास्त्यजेत् ६

न प्रियेति अदेहत्वमशरीरत्वं हि मोक्षस्तत्र क्रियाफल तु
सुखदुःखे प्रसिद्धे ते तु नाशरीरस्य दृष्टे श्रुते वा अशरीर व व
सन्तं न प्रियाप्रिये स्पृशत इत्युक्ते श्रुत्यैवमुक्तत्वादित्यर्थः क्रिया
हेतुर्यस्य स क्रियाहेतुर्देहयोगः क्रियया देहसंबन्ध एव साध्यो न
मोक्षः त्यर्थः सादेव तस्माद्विद्वान्न कर्मसाध्या मुक्ति किंतु

ज्ञानैकसाध्येति जानन् क्रिया. सर्वणि स हकाराणि कर्माणि त्यजेत्
सं यस्य श्रवणादिनिष्ठो भवेदित्यथः ६

ननु संवेषां 'कर्मणामात्मकर्तव्यत्वप्रतीतेर्न विद्वन्क्रियास्त्यक्तु
शक्त्यादिति चेन्नैतत् ह

कर्म त्म त्रश्चेन्नित्युक्तं च तथे य म्
अदेहत्वे फलेऽकार्ये ज्ञाते कुर्यात्कथं त्रि य ७

कर्म स्विते आत्मा चेत्कर्मसु स्वतन्त्रः कर्ता तर्हि नित्युक्तं च
कर्मत्यागरूपं च तथे यताम् यथा रागादिमान् प्रवृत्तिलक्षणे
कर्मणि स्वतन्त्रस्तथा विशुद्धसत्त्वो वीतरागस्तत्यागेऽपि स्वतन्त्र इ यतां
कर्मसाध्यफलाभिलाषाभावे कर्मत्यागस्यार्थप्राप्तवादित्यर्थः. एतदेव
स्पष्टयति अदेहत्वं इति देहसंबन्धशून्ये फले मोक्षलक्षणे
अकार्ये केनापि कर्मणाऽसाध्ये शास्त्रादिना ज्ञाते सति क्रियाः कथं
कुर्यान्न कुर्यादेव ताभिः प्रयोजनभावादित्यर्थः ७

किं क्रियापरित्यागमात्रेणाकार्यं विदेहकैवल्यं प्राप्यते नेत्यहं

जात्यादीन् परित्यज्य निरि मणा ध
कर्म हेतुविरुद्धं यत्स्वरूपं तत्तत् सरेत् ८

जात्यदीनिति बुधः पण्डितो बुद्धिमन् कर्मणां निमित्तभू-
ताज्ञा आदी संपरित्यज्य जत्याद्यभिमानं परित्यज्य यत्स्वरूपं कर्म
हेतुविरुद्धं कर्म निमित्तोपमर्दकं शुद्धात्मस्वरूपं तच्छास्त्रतो यथा
शास्त्रोक्तं तथा सरेत् अनुचिन्तयेदित्यर्थः ८

शास्त्रमेवोदाहरं सर्वव्यमात्मरूपं विशदयति

आत्मै भूतेषु तानि सिंश्च खे था
पयगाद्योमव शुक्र दीप्ति दिष्यते ९

आत्मैक इत्यादिना यस्तु सर्वाणि भूता यात्मन्येवानुप
 श्यति सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सत इति मन्त्रार्थं
 पूर्वार्धेनोच्यते स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्त्राविर शुद्धमप पविद्ध
 मिति मन्त्रार्थं सार्धश्लोकेनाह पर्यगादिति एपाक्षरयोजना सर्व
 भूतेष्वहमेक एवात्मा न चेतनभेदोऽस्ति तर्हि किं भूता यधिकरण
 मात्मनो नेत्याह तानीति तानि च भूतानि तस्मिन्नात्मन्येवा
 ध्यस्तानि न ततः पृथग्वर्तन्ते तथाच स्वाध्यस्तसकलविकारानुस्यू
 तसत्तास्फूर्तिरूपो विकारोपमदेनानुसंधेय इत्यर्थः खे यथेति
 अतः सुषिररूपेण बहिरवकाशरूपेण वर्तमाने आकाशे यथा भूतस
 बधस्तथेत्यर्थः पर्यगादात्म व्योमबत्स्वसत्तामात्रेण परि सम ताद
 गाद्गतवान् सर्वमशेषमात्मना न किंचिदव्याप्तमस्तीत्यर्थः तथाच
 ब्रह्मणं नैनेन किंचनानावृतं नैनेन किंचनासंवृतमिति शुक्रमिति
 मन्त्रपदं तस्य व्याख्यानं दीक्षिमदिति प्रकाशस्वभावं शुद्धं तदात्म
 स्वरूपमिदं यत इत्यर्थः ९

अव्रणमस्त्राविरं इति पदयोरर्थमाह

व्रणस्त वोरभावेन स्थूल देह निवारयेत्

शुद्धापापतयालेप लिङ्गं च क यमिति युत १

व्रणेति क्षतशिराजालनिरासेन स्थूलदेहात्मत्वमात्मनोपोह्यमि
 त्यर्थः शुद्धमपापपविद्धमित्यनयोरर्थमह—शुद्धेति शुद्ध रागा
 दिदोषहीनमत एवापापं पु यपापहीन तस्मात्कारणाभावादेव सुखदु
 ख दितदनुभवसंस्कारलेपहीनमित्यर्थः अक यमिति मन्त्रपदेन
 सूक्ष्मदेहात्मता निरसनीयेत्याह लिङ्गमिति निवारयेदिति सर्व
 त्रानुषङ्गः स्थूलसूक्ष्मदेहतत्कार्यतद्वासनाभ्यो यावत्तं सम एको
 ऽपरिच्छिन्न आत्मेति सदा चित्तयेदित्यर्थः १

य एवं यथोक्तमात्मानं वेत्ति स ब्रह्मविदामुत्तम इत्याह-

वासुदेवो यथाश्वत्थे देहे चा वीत् मम्

तद्वद्वेत्ति य अत्मानं म स ब्र वित्तम ११

वासुदेव इति वासुदेवो भगवा कृ णोऽश्वत्थे निकृ णोपाधौ
स्वदेहे च विभूतविज्ञानैश्वर्यशक्तिमदात्माधिति ते उत्कृ णोपाधौ च
यथा सममविशिष्टमात्मानमब्रवात् अश्वत्थः सर्ववृक्षाणा मिति
वृ णीनां वासुदेवोऽस्मी तिच तद्वद्य आत्मानं सममुपाधिकृतवैष या
पोहेनैकरूप वेत्ति सोऽतिशयेन ब्रह्मविदित्यर्थः ११

वासुदेवस्य युक्तं सर्वत्र समात्मदर्शनं तस्योपाधिषु ममाहकारर
हितत्वाच्चतु मुमुक्षोस्तस्य तद्वैपरीत्य दित्यत आह

यथा यशरीरेषु मम ह ता न चे यते

अि श्व पि तथा देहे धीसाक्षित्वाविशेषत १२

यथा ही ते अ यशरीरेषु बहिर्दृश्यमानेषु देहेषु यथा ममाह ता
ममाहमोभावो न चे यते तस्य दृश्यत्वेनानात्मत्वनिश्चयात्तथाऽस्मिं
श्चापि स्वत्वाभिमते देहे ममाह ता ने यते कुतः धीसाक्षित्व वि
शेषतः उभयत्र देहाकारपरिणतबुद्धिसाक्षित्वाविशेषादित्यर्थः
तथाच तत्तत्त्वालोचनायामहंकारादेरनवसरत्वाद्वासुदेववत्समात्मदर्शन
युक्तमेवेति भावः १२

रागद्वेषभयोपल भान्नास्ति मुमुक्षोरभिमानाभाव इतिचेन्नैत्य ह

रूपस र ल्याधी र गद्वेषौ भय च यत्

गृह्यते धीश्रय स्माज्ज्ञाता शुद्धोऽभय दा १३

रूपेति नीलादिरूपसंस्कारेण तुल्यः समान आधि आश्रयो
ययोस्तौ रागद्वेषौ रूपसंस्कारतुल्याधी यच्च भय तदपि तत्समाना

श्रयमिति संस्कारो नाम स्वाश्रयस्य प्रागुद्धूतावस्थासमानावस्थान्त
 रापादकोऽतीन्द्रियो धर्मः ततश्चायमर्थः रूपाद्य कारपरिणतान्त.
 करणे हि रूपादिसंस्कार पुनरपि रूपाद्याकारपरिणामहेतुर्विद्यते
 तत्रैव च रागद्वेषौ रूपादिदर्शननिमित्तौ तन्निमित्तकं च भयं तत्रैव
 कामः सकल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्हं धीर्भरित्येतत्सर्वं
 मन एवेति श्रुते यस्माद्धीश्रय बुद्धिसंश्रयमेव रागद्वेषौ भयं चेति
 त्रयमात्मना गृते नात्मसंश्रयं तस्माज्ज्ञाता शुद्धो रागादिरहितो
 ऽभयश्च सदेति १३

ननु सदा शुद्ध आत्मा किंतु यथाकतुरसिल्लोके पुरुषो भवति
 तथेतः प्रेत्य भवति इति श्रुतेः यं यं वापि स्मर भवं त्यजत्य ते
 कलेवरम् तं तमेवैति कौ तेय सदा तद्भावभावित इति स्मृतेश्च
 पूर्वमशुद्धोऽपि पुरुषो ब्रह्मभावनया शुद्धः पश्चाद्ब्रह्म भवि यतीत्याश-
 ङ्क्याह

य मनस्तन्म ॥०॥ यत्वे त्मत् सौ क्रिय त नि

आत्मत्वे चानपेक्षत्व त पेक्ष हि न तत्स्वयम् १४

य मना इति यस्मिं ध्येये देवादौ मनो यस्य स य मन
 ध्यायी पुरुषः स त मयो ध्येयदेवादिमयो भवति ध्यातृध्येययोर
 यत्वे सति ध्य नक्रियायास्तत्रार्थवत्त्वसंभवादित्यर्थं न पुनरात्म
 त्वाप्तौ अ त्मस्वरूपवस्थानप्राप्त्यर्थम त्मनि क्रिया ध्यानादिरूपापेक्ष्यत
 इत्यर्थः तत्र हेतुः आत्मत्वेति मोक्षरूपस्य ब्रह्मण आत्मत्वे सति
 तस्य चतुर्विधक्रियाफलविलक्षणत्व त्क्रिय या अनपेक्षत्वादित्यर्थं
 मोहमात्रव्यवधानं चात्र न क्रियापेक्षेति चकारार्थः विपक्षे दोषमाह
 सापेक्ष हीति यदि क्रियासापेक्षं कैवल्यं भवेत्तर्हि तत्स्वयमात्मरूप

न स्यात् क्रियासाध्यस्य नात्मत्वादनित्यत्व चेत्यर्थं तस्मात्सदा
शुद्ध एवात्मा तस्मिन्नशुद्धाभासो मिथ्याध्यास इति भावः १४
विभागादिमलाभाव चिदेकरसत्वाच्चात्मा सदाशुद्ध ए अभ्युपे
इत्याह

मिवैकर । हिरविभ जराऽमल

च रा पध नात् । वि री । विभ व्यते १५

स्वमि^१ति यद्येवस्वभावैषा ज्ञप्ति हि तस्य जन्मविनाशभेद
प्रतिभासा कथमित्याशङ्क्य चक्षुराद्युपाधिसंसर्गदोष दित्याह चक्षु
रादीति ५

अत्मनः प्रतिपादितममलत्व विशदयति

त्व दहमित्येषो न त्मधर्मो घटादिवत्

तथा ये त्यया^२ । दो । आत्माऽमलो त १६

दृश्यत्वादिति अहमित्येषोऽहमिति प्रत्ययो नात्मधर्मे^३ नात्म
निष्ठो दृश्यत्वाद्वटादिवत्तथा येऽपि प्रत्यया परिणामादोषा दोषरूपा
रागद्वेषादयोऽन त्मधर्मा ज्ञेया^४ हि यस्मादत आत्माऽमलो हि निर्मल
एवेत्यर्थः १६

अहंकरादीनामात्मधर्मत्वाभवेऽपि नात्मनो विशुद्धि सिध्यति
विकारित्वात्परिच्छिन्नत्वाच्चेत्याशङ्क्य ९

व त्य । क्षित् । द विकारी च वैग

वित्रि^५ यदि द्र । दीवाल्पविद्धे^६त् १

^१त्ययेति विपक्षे दोषमाह विक्रियेतेति विक्रियेत
परिच्छिन्नो वा यद्यात्मा तदाल्पविद्विषयमात्रावभासको भवेद्बुद्ध्या
दिवद्बुद्धिचित्तमनोवदित्यक्षरार्थः बुद्ध्य दिश देन तद्गताभासो

क्ष्यते अ यथा स्वरूपतो चेतनत्वाद्वेदनयोगवत्त्वेनाल्पवित्त्ववचन
मनुपपन्न स्यात्तत्र बुद्धेः साभास या विषयावभासनमात्रे उपक्षीणपरि
णामाया यथापूर्वापरानुभूतितदवस्था तत्प्रचार नुसंधानाभावो विक्रि
यावत्त्व तथा द्रष्टुरपि विक्रियावत्त्वेऽनुसंधानाभावप्रसङ्गः सर्वव्यवहार
विलोपप्रसङ्ग इति भावः १७

द्रष्टुरात्मनोऽपि बुद्धिवदल्पवित्त्वमेव ज्ञानस्य साधनाधीनस्योत्पत्ति
विनाशवत्त्वादिति चेन्नैत्याह

न दृष्टिर्लुं यं द्रष्टुश्चक्षुरादेयथैव त्
नहि द्रु रिति ह्युक्त तस्माद् । सदैकदृक् १८

न दृष्टिरिति यथैव चक्षुरादिद्वारकदृष्टिर्लुप्यते परिणामित्वात्
य द्रष्टुरात्मनो दृष्टिर्लुप्यते अपरिण यत्स्वरूपत्वात्तस्या इत्यर्थः
तद्दृष्टेर्नित्यत्व नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वा दिति हि
त्युक्तमित्यर्थः यस्मात्प्रमाणसिद्धमिदं तस्मादित्यर्थः सदैकदृक्
एकरूपदृष्टिस्वभाव इत्यर्थः सदैकभुगिति पठे भुङ्क्ते पश्यतीति
भुक् साक्षीत्यर्थः १८

यस्मादेवमात्मा शुद्धस्वभावोऽपि सन्नुपाधिसंब धाद यथा प्रतीयते
तस्मादात्मानं ब्र त्वेन प्रतिपत्तुं पदार्थविवेकं कुर्यात्मुमुक्षुरित्याह

घातो वारि भूत ना कर ना तथैव च
स्त । य मो वारि को व स्मीति विचारयेत् १९

सघातो वेति अयमर्थः अहमिति तावदात्मावभासते
स भ मानोऽहं मनु यः कृशः स्थूल इत्यादौ भूतसंघात त्मकदेहरूपः
स्फुरति तदिदमुच्यते सघातो व स्मि भूतान मिति तथाह
द्रष्टा श्रोता रसयिता काणो बधिर इति करणेष्वयहमुल्लेखो

दृश्यते अतःकरणसंघतो वाहमिति तत्रापि पृथक्पृथगेव ह
 रदर्शनाद्यस्तमेकैकं चेन्द्रियमहमस्मि अथवैकस्मि देहेऽनेकस्मत्वे
 कदाचिद्वैमत्यसम्भवाद्वोगव्यवस्थानुपपत्तेरयतमो वासीन्द्रियसंघातद
 यो वा तदधि तास्मि यद्ययतमस्तस्मि स को वा तःकरणप्रणाद्यय
 तमः किं वा तत्साक्षी तद्विलक्षणस्वभाव इति विचारयेत् १९
 विचारफलं पदार्थविवेकं कथयति

यस्त नाह समस्त वा भूः मिन्द्रियमेव वा

ज्ञेयत्वात् र त्वच्च ज्ञा योऽस्माद्धटदिवत् २

यस्त नाहमिति भूतं चेन्द्रियं वा समस्तं व्यस्तं वा नाहमस्मि
 ज्ञेयत्वादचेतनत्वाद्धटादिवत् करणत्वात्कुठारादिवदिति यथायोग
 योज्यम् तस्माज्ज्ञाता चेतनोऽयोऽतःकरणप्राणादिभ्योऽप्यचेतनेभ्य
 इति द्रष्टृदृश्यन्वयव्यतिरेकालोचनेन विवेकः कार्यव्यत्यर्थः २

इदानीं साक्षिसाक्ष्यावयवव्यतिरेकालोचननावस्थात्रयविवेकद्वारा
 तत्साक्षिणस्तुरीयस्याधिगमप्रकारमाह

आत्मेरिन्धनबुद्धिरविद्याकमकमभि

दीपि ज्वलत्येषा द्वारैश्चोत्रदिभिः सदा २१

आत्मेरेत्यदिना तत्रैव सतीत्यतः प्रक्तनैः श्लोकैः अतै
 वाग्निस्तस्ये धना र्ध्यते प्रकाश्यते व्यवहारयोग्य क्रियते अनयेती
 धना बुद्धिः अत्मचैत यस्य विशेषाकारतयाभिव्यक्तिकारणभूतैत्यर्थः
 साविद्याकामकर्मभिर्दीपिता उत्तेजिता वायुनेवाग्निस्थमि धनमाध्मा ।
 सती प्रज्वलति चैत यग्रस्ततया प्रकाशमाना जायतेऽभि यक्ताग्निना
 दह्यमानमि धनमिवेत्यर्थः गवाक्षेभ्यो निःसृतदीर्घप्रभान्यायेन
 श्रोत्रादिभिर्द्वारैर्निःसृता सती सदा प्रज्वलत्येषेति योजना अत्राग्नी

धनादिरूपकनिर्देशप्रयोजनं यवहारकाले विषयग्रहणस्य होमत्वभा
ना तत्फलं च विषये सक्तिनिवृत्तिरिति द्र व्यम् २१

एवंविधबुद्ध्यवस्था जागरणं तस्यामात्मा स्थूलपदार्थेषु भव
तीत्याह

दक्षिण क्षि ध नेषु यदा द्विविधे ते

विषयैहविषा दी । त्माग्नि स्थूलभु द २२

दक्षिणाक्षीति दक्षिणस्य ज्ञस्य पुरुषे श्रेष्ठत्वप्रसिद्धेरिदं
विशेषणम् दक्षिणमक्षि प्रधान मुख्यं येषामिन्द्रियाणां तेषु बुद्धिर्यदा
विचेष्टते व्यापारवती भवति हविःस्थ नीयैर्विषयैर्दीप्ता विषयं व्यप्य
तदाक रेण दीप्यमाना सतीति यावत् तदा माग्नि स्थूलभुक् स्थूलवि
षयाणां भोक्ता जागर्तीत्युच्यत इत्यर्थ २२

रूपकनिरूपणफलं स्पष्टयति

हूयन्ते तु ह रीति रूप दिग्रहणे स्मरन्

अरागद्वेष आत्माग्नौ ज ग्रहोषैर्न लि यते २३

हूय त इति रूपादिग्रहणे विषयग्रहणसमये अर गद्वेष शोभ
नाशोभनाध्यासेन रागद्वेषावकु न् हवींषीम यात्माग्नौ हूय त इति
स्मर ध्यायन्नात्मा जाग्रहोषैर्विषयोपलब्धिनिबन्धनै पुण्यापु यलक्षणैर्न
लिप्यते न संश्लि यत इत्यर्थ २३

इदानीं स्वप्नावस्थामाह

म नसे गृहे यत्त सोऽविद्याकर्मवासनाम्

पश्यस्तेजस अ त्मो य योति क शि । २४

मानसे त्विति मनस परिण मोपाधिर्मानस गृहं स तत्राभि
व्यक्त आत्माऽविद्याप्रयुक्तकर्मैर्ह्रुद्धा वासनाऽविद्याकर्मवासनेत्युच्यते

ता विषयाकारा पश्यस्तैजस इत्युक्तो विद्वद्भिः तेजसि वासनामये विषयेऽभिव्यक्त इति व्युत्पत्तेरित्यर्थः तत्र भासमानकर्मसुखदुःखादीनां मनोमात्रत्वत्तस्य च दृश्यत्वेनैव तदवस्थानादात्मन उपाध्यन्तराभावे सति वा स्य चादित्य दिज्योतिषस्तदानीमुपरमाद तैव स्वयंज्योतिः स प्रकाशिता साक्षी भवतीत्यर्थः तथ च श्रुतिः दृष्टैव पुण्यं च प प चेति अत्राय पुरुष स्वयंज्योतिर्भवतीति च २४

सुषुप्तिमाह—

विषयः । स । पि चो नैव कर्मभिः

यदा द्वौ तद ज्ञेयं । ज्ञ अत्मा ह्यन यद्वक् २५

विषया इति यदा बुद्ध्यावतःकरणे विषया स्थूलाः वासनाश्च सूक्ष्माः स्वप्नदृश्यश्च कर्मभिर्न चोद्यते नोद्भूताः क्रियन्ते तदात्मा प्राज्ञो ज्ञेयस्तत्संज्ञकस्तदा भवतात्यर्थः प्रज्ञातिशयात्तदा प्राज्ञ इति व्युत्पत्तिमभिप्रेत्य विशिनष्टि अनयद्वगिति अयदात्मव्यतिरिक्तं विषयं वासनां वा न पश्यतीत्यनयद्वक् अपरिच्छिन्नप्राज्ञ इत्यर्थः २५

एवमवस्थात्रयं तदवस्थं चात्मानं द्रष्टृदृश्यभावेन विविच्येदानीमभिमानिसहितवस्थात्रयसाक्षितया विश्वादित्रयापेक्षया तुरीयं प्रत्यञ्चमात्मानं नित्यविज्ञप्तिस्वभावमुपलम्भयति

मनो द्वीन्द्रियं । या अ । कर्मचोदिता

चैत येनैव भास्यन्ते रविणे घटादयः २६

मनोबुद्धीति इन्द्रियाणामवस्था जागरणं मनोवस्था स्वप्नबुद्ध्यवस्था कारणावस्था सा सुषुप्तिरिति विभागः स्पष्टमन्यत् २६

ननु यद्यात्मा निर्विकार एव साक्षी कथं तर्हि बुद्ध्यादीनां कर्तो
च्यते तत्राह

**तत्रैवसति बुद्धीर्ज्ञा आत्मभासावभासयन्
कर्ता ता । यदर्थः । मूढैरेवाभिधीयते २७**

तत्रैवसतीति तत्र तस्मिन्नात्मनि एवंसति अवस्थान्नयेऽन्य
स्ते सावस्थाः बुद्धीः आत्मभासा स्वचैत याभासेनावभासयन् ज्ञा आत्मा
तासं कतेति मूढैः शास्त्राचार्ये पदेशरहितैरभिधीयते यपदिश्यते इति
योजना तथ व्यवहरप्रवृत्तौ निमित्तं सूचयन्बुद्धीर्विशिनष्टि
यदर्थास्ता इति यस्यात्मनः सुखदुःखप्रतिभासार्थस्ता भासयन्निति
कर्मेद्भासितबुद्ध्यवस्थानुगतः चिदाभासाविवेकादात्मा दर्शनकर्तृत्यु
च्यते मूढैरित्यर्थः २७

एवमज्ञाने तत्कार्ये च प्रतिबिम्बितस्य चिदात्मनो ज्ञातृत्वमुप
धिनिन्न धन व्युत्पाद्य सर्वज्ञत्वं सर्वकर्तृत्वं च तस्यैव मायोपाधिप्रति
बिम्बवशादिति व्युत्पद्यति

**सर्वज्ञोऽतएव स त्वेन भासावभासयन्
सर्वं सर्वक्रियाहेतो सर्वकृत्त्व तथात्मन २८**

सर्वज्ञोऽपीति अतएवेत्युक्तमेव विशदयति त्वेनेति स्वात्मा
श्रयविषयकमायाविवर्तं सर्वं स्वचैत येनादित्यप्रकाशवदविकृतेन भास
य सर्वज्ञ उच्यते न पुनः सर्वविषयज्ञानकर्तृत्वेनेत्यर्थः तथा तद्भा
याग्निब धनमेवात्मनः सर्वकृत्त्वं सर्वकर्तृत्वम् तदेवाह सर्वक्रिया
हेतोरिति संनिधिसत्तामात्रेण आमकवत्सर्वकारकप्रवृत्तिहेतुत्वादि
दिर्थः २८

तदेवमवस्थात्रयसाक्षितया विविक्तशुद्धचिद्रूपस्यात्मन कार्यकारणा-
त्मकम् योपाधिवशं तृत्वकर्तृत्वसर्वज्ञत्वादि यवहारास्पदत्वं न स्व
भावत इत्युक्तमर्थमनूय किं तत्त्वाभाविकं वि वतुल्यमात्मस्वरूपमि
त्यपेक्षायां तदाह

सोपाधिश्चैवम त्मोक्तो निरुपाख्योऽनुप धिक

नि कलो निर्गुण शुद्धस्त मनो वाक् नानु त २९

सोपा धिश्चेति यस्तु निरुपाख्यो विषयतयोल्लेखयो यो न

भवति सोऽनुपाधिकः सर्व यवहारातीत इत्यर्थः गुणावयवशून्यत्वा

च्छुद्धः कूटस्थ इत्यर्थः निरुपाख्यत्वमुक्तं यनक्ति तमिति २९

मनोवागग यत्वं साधयति

चेतनोऽचेतनो वापि कर्ताकर्ता गतोऽग

बद्धो मुक्तस्तथा चैकोऽनेक शुद्धोऽयथेति वा ३

चेतन इति अयमर्थः अहमिति शब्दप्रत्ययौ तावत्परा या
वृत्ततयात्मानं प्रत्यञ्चमवगाहेते इत्यविवादम् तौ चेच्छुद्धमेवात्मान
गोचरयेतां तदा प्रत्यक्षोपल धे घटादाविव विवादिनां विप्रतिपत्त्यभाव
एव स्य त् विप्रतिपद्य ते तु ते देहेन्द्रियमनोबुद्धीनाम यतमोऽचेतन
एव चेतनो वा नात्मेति वेदबाह्याः तदन्यश्चेतन इति वेदव दिनस्ते
ष्वपि केचित्कतेति केचिदकर्तेति गतो यापकोऽगतोऽयापको
ऽणुपरिमाणो देहपरिमाणो वेति केचिद्बद्धो जीवो मुक्तोऽय
ईश्वरस्तथा सर्वशरीरे वेकोऽनेको वा शुद्धो रागादिगुणरहितोऽन्यथा
तद्युक्तश्चेति ३

अतो विप्रतिपत्तेरयथाभूतात्ममात्रगोचरत्वादसमर्थौ श दप्रत्ययौ
शुद्धात्मनीत्याह

अ । यैव निवर्त ते चोधीभि सहैव तु
निर्गुणत्वात्क्रियाभ । विशेषाणामभावत ३१

अप्रा यैवेति कथमात्मप्राप्तिर्वाचां धिय मिति चेत्परमार्थतः
प्रवृत्तिबीजाभावादित्याह निर्गुणत्वादिति रूपादिगुणहीनत्व द्वा
ेन्द्रियद्वारकधीभिस्त वदात्मा न प्रप्यते मनसश्च बाह्येन्द्रियद्वारो
पल धविषयातिरेकेण स्वतन्त्रस्य विषयानिरूपणात्तदगोचरमात्मान
तत्र प्रप्नोति क्रियाभावाद्वात्मनो गोचरत्वाभ वः नहि क्रियाहीने
ऽनवच्छिन्ने वस्तुनि क्रियावदनुगतिमात्रेणापूर्वधर्मोपजनि संभवति
घटादिनानुगते गगने तददर्शनात् तस्म मन संयोगजज्ञानासंभव न्न
मनसापि प्रप्य आत्मेत्यर्थः तथा विशेषाणा गोधनरूपाणां बाह्यानां
स्वगतानां वा जात्य दीनां प्रवृत्तिनिमित्तानामभावान्न श दोऽपि
प्रप्नोत्य त्मानमित्यर्थः तथाच श्रुतिः यतो वाचो निवर्तन्ते
अप्रप्य मनसा सहे ति न चक्षुषा गृह्यते नापि व चा नान्यैर्दे
वैस्तपसा कर्मणा वेति च ३१

अविषयस्यात्मनः कथं वेदा तवेदनीयत्वमित्याशङ्क्य लक्षणावर्त्म
नैत्यभिप्रेत्याह

पक वतो योम मूर्तै सर्वैर्वियोजितम्
यथा द्वदिह त्मान वि द्याच्छुद्ध पर दम् ३२

य पकमिति सर्वै मूर्तैः सर्वतो वियोजित परिच्छेदप्रति
भासहेतूपाधिवर्जित यापक स्वरूपतोऽपरिच्छिन्नं च योम य ।
तद्वदेव शुद्धमवस्थ त्रयोपाधिवियोजितमवस्थात्रयसाक्षितया लक्षितं
शुद्धमात्म नमिह वेद तसमये पर पदं परमात्मानं ब्रह्म वि द्यादिति
योजन ३२

एवमात्मतत्त्वेऽवधारिते पुनरवस्थ त्रयाभिः न न कुर्यादित्याह

हि ॥ स्मृते स्मि स^१ श्व मस्त्यजेत्

सवद योतिष को दि कुच र्वर यथा ३३

ह मिति नष्ट ज गरित तद्धित्व द्रष्टा श्रोता म तेत्येवमेकै
कक्रियोपरक्ततयात्माभिमानं त्यक्त्वेत्यर्थः दशनाद्यवस्थ यामपि नि
र्विशेषमेवात्मानं म वीतेति भावः तस्मिन् दृष्टेऽर्थे स्मृते स्वप्नं हि
त्वा सस्कारद्वारकत्वात्स्वप्न एवेह स्मृतिरुच्यते अहं स्वप्ने देवोऽभूव
याघ्रो बाभूवमिति तदभिमानं हित्वेत्यर्थः दृश्यस्य सवासनस्य मनसो
विकारोऽसौ नात्मन इत्यसंगतामात्मनोऽनुसदधीतेति भवः तथा
तमः सुषुप्तिं त्यजेत् तमसो विशेषणं सर्वम् इति सर्वं प्रसतीति सर्वम्
सा तमिदं पदम् सुषुप्तेरप्यवभासकतयाऽल्लसप्रकाशस्वभाव एवात्मा
ननु भूदो ज्ञानवा वेति म वीतेत्यर्थः कोऽसाववस्थात्रयत्यक्तेति
तमाह सर्वदृगिति सर्वदृक्सर्वसाक्षी प्रत्यगात्मा ज्योतिषा युक्तः
ज्योतिषां ज्योति रित्युक्तेन ब्रह्मणैकाभूत इत्यर्थः यथा दिनकृत्सवित
शर्वर्या भव शर्वर तमः स्वतेजसा प्रसित्वा निस्तमस्क एवावतिष्ठते
तथाऽवस्थाविकारहेत्वज्ञानं ब्राह्मणज्योतिषाऽभिभूयाद्वयानन्दस्वभाव
एवावतिष्ठतेत्यर्थः २३

उक्तमेव त्यागप्रकरणं प्रकटयति

रूपस्य त्यन्धकार्था या य गोचरा

ए ॥ ॥ मो द्र ॥ र्वभूते सर्वग ३४

रूपस्मृतिरिति रूपस्य त्यन्धकारा जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तयोऽर्था विषया
येषां प्रत्ययानां ते तथोक्ता ते यस्य साक्षिणो गोचराः प्रतिभस्या
स एवात्मा सर्वभूतेषु द्रष्टा तथापि समो निर्विशेषः यतः सर्वग
परिच्छेदकरहित इत्यर्थः ३

यद्येवमुक्तस्वभाव एवात्मा कुतस्तस्मिन्विचित्र. ससारप्रत्ययोदय
स्तत्राह

आत्मबुद्धिमनश्च विषयालोकसगम त्
विचित्रो जायते द्वे त्ययोऽज्ञानलक्षण ३५

आत् बुद्धीति अज्ञ नलक्षणोऽज्ञानोपाधिनिब धन इत्यर्थः ३५
अविद्यातत्कार्योपाधीनामात्मनश्च विवेकानुपलम्भादेव संसारप्रति
भास इति स्थिते मुमुक्षोः कर्तव्यमुपदिशति

विवि य स्मात्स्वमात्मान वि द्या बुद्ध पर पदम्
द्रष्टार सर्वभूतस्थ सम सर्वभय तिगम् ३६

विविच्येति अस्माद्बुद्ध्यादिसंघाताद्विविच्य स्वमात्मानं वि द्या
दिति संबन्धः स्पष्टमन्यत् ३६

वेद्यमेवात्मरूपं पुनर्विशिनष्टि

मस्त सर्वग शा त विमल योमवत्स्थितम्
निष्कल निष्क्रिय सर्व नित्य द्वैर्विवर्जितम् ३७

समस्तमिति समस्तमात्मानं सर्वं परं पदं ब्रह्मेति पृथक्
योज्यमपुनरुक्ततायै अत्र विधिमुखेन प्रतिषेधमुखेन च ये विशेष
निर्दिष्टास्तानशेषा साक्षिणि त्वंपदार्थे तत्पदार्थे च ब्रह्मा यनुसंधाया
नयोस्तुल्यलक्षणत्व निश्चित्य तत्त्वमसिवाक्यादहंब्रह्मेति निश्चिन्या
दिति तात्पर्या ३७

एवं ब्रह्मात्मरूपेणैव ज्ञातव्यमित्युक्ते पुनर्मुमुक्षु शिक्षयति

वैप्रत्ययसाक्षी ज्ञ कथ ज्ञेयो भयेत्युत
वि श्यैव विजानीय ज्ञानकम ेति ३८

र्वे सर्वप्रत्ययसक्षी ज्ञनैकस्वभावो य उक्तः स कथ
काद्वक्स्वभाव इति विमृशेदिति योजनीयम् कथशब्दसूचित विमर्शमेव
विभजते ज्ञेय इति मया ज्ञेय उत न ज्ञेय इति शेषः यदि
ज्ञेयस्तदापि ज्ञान प्रति कर्म वा न वेत्येव विमृश्य विजानीयात्तत्त्व
मा मन इत्यर्थः ३८

एवंविमर्शे ज्ञेय वपक्षस्ता न सगच्छत इत्याह

अह द्रष्टृविज्ञ त दृष्टि त्यादि श नात्
नै ेय मया यै र्पर कथचन ३९

अह मि ति यदि म यसे सुवेदेति दभ्रमेवापि नून त्व वेत्थ
ब्रह्मणो रूप मि ति ज्ञेयस्यारूपत्वोपदेशादत्र त्वापत्तेरदृष्टमविज्ञातमिति
च श्रुतिशासनान्न ब्र त्मतत्त्वं ज्ञानकर्मत्वेन मया अ यैर्वा कथंचन
ज्ञेयमित्यर्थः ३९

यद्येवं ज्ञेयत्वं न संभवति कथ त गीत्म येवात्म नं पश्येदित्याद्यु
देश रत्याशङ्क्य विषयत्वेनाविर्भावमात्रमेवात्मतत्त्वज्ञान न वि यत्वेन
यस्य मत तस्य मतं मत यस्य न वेद स इति श्रुतिरिति म वानो
ऽज्ञेयत्वं पक्षमपि प्रतिक्षिपति

स्वरूपा धानाः । नालो

अन्यज्ञानानपेक्षत ७ चै दा ४

रूपेति यज्ज्ञ नस्वरूपादन्यज्जड च व्यवहित ज्ञानदेशा
तदागन्तुकज्ञानसापेक्षसिद्धिकत्व ७ज्ञानविषयतय ज्ञेय भवति न
तथेदमात्मतत्त्वम् कथ तर्हि शृणु ज्ञ नालोकस्वभावतो ज्ञानप्र श
स्वरूपत्व त्वरूपाव्यवधान भ्या हेतुभ्याम यज्ञानानपेक्षत्व दविषयत्वेन

विज्ञात भवत्यात्मतत्त्वमिति योजना ज्ञतुरेव ब्रह्मत्वोपदेशाज्ज्ञातुश्च
ज्ञेयत्वानुपपत्तेरविज्ञातत्वाभावाच्च सदा मया ज्ञात च ब्रह्मात्मतत्त्व
मित्यर्थः

ज्ञानस्वरूपस्य नान्यज्ञानापेक्षेत्येतद्वृष्टान्तेन साधयति

ना येन ज्योतिषा क र्थं रवेरात्मप्रकाशने

तोधा न्यबोधेच्छा बोधस्यात्मप्रकाशने १

न न्येनेति स्पष्टार्थः ४१

दृष्टा तस्य दार्ष्टान्तिकस्य च नैरपेक्ष्यमुक्तं साधयति

न तस्यै न्यतोपेक्षा स्वरूप यस्य यद्ध्ये १

काशान् रदृश्यो न काशो ह्यसि कश्चन ४२

न तस्येति आत्मा नान्यतो ज्ञानमपेक्षते तत्स्वरूपत्वात् यद्यस्य
स्वरूप तन्नान्यतस्तदपेक्षते यथा प्रकाशरूप सविता न प्रकाशम-
न्यतोऽपेक्षते तथा चायं तस्मै देवमित्यर्थः किंच नात्मा प्रकाशान्त-
रदृश्यः प्रकाशरूपत्वादादित्यवदित्याह प्रकाशान्तरेति ४२

ननु प्रकाशा तरदृश्यत्वाभावेऽपि स्वरूपप्रकाशदृश्य एव किं न
स्याद्यथा सवित घटादि प्रकाशयन्स्वत्मानमपि प्रकाशयत्येव तथा
त्मापि दृश्यमवभासय स्वात्मानमपि भासयेदिति चेन्नेत्याह

क्ति दप्रकाशस्य प्रकाश त्समागमात्

का स्त्वर्ककार्यं स्य दिति मिथ्या वचो त ४३

व्यक्ति दिति अप्रकाशस्वरूपतः प्रकाशहीनस्य प्रकाशा
मसमागमात्प्रकाशस्वभावससर्गमात्राद्व्यक्तिरभिव्यक्तिस्तमोनिवृत्तिलक्ष-
ण स्यत् न तत्र प्रकाशगुणोदय इत्यर्थः अतः प्रकाशोऽर्ककार्यं
इति मृषा व्यपदेशः प्रकाशावगुण्ठिते वस्तुनि प्रकाशोदयाभावेऽपि

व्यक्त्यभावाददर्शनं दित्यर्थं तस्माद्भासमानं रूपसंसर्ग एव भासस्या
भिव्यक्तिरिति प्रकाशस्वभावस्य सवितुर्नान्यप्रकाशयता स्वप्रकाशयता
वास्तीति न दृष्टान्तत्वसिद्धिरतो न दार्ष्टान्तिकसिद्धिस्त्वत्पक्ष इति
भावः ४३

घटादिप्रकाशः कस्मादर्ककार्यो न भवतीति चेत्तत्राह

तोऽभूत्वं भवेत् तस्य तत्कार्यमिदं यत्

रूपत्वादभूत् । कः तो जय रवे ४

तोऽभूत्वेति यत्तु प्रागभूत्वा यतो भवेत्तत्तस्य कार्यमिष्यत
इति सबोधः स्पष्टमन्यत् ४

कथं तर्हि प्रकाशस्वरूपस्यादित्यस्य प्रकाशयितृत्वमात्मनश्च बोधः
मत्र स्वभावस्य बोधत्वं व्यपदिश्यते तत्राह

।मात्रे काशः कर्तादित्यादिरिति यत्

घटादिः क्तितो यद्वत्तद्वद्बोधात्मनी यः । ४५

तामात्र इति प्रकाशस्य संधिसत्तमत्रे सति घटादि यः
क्तितो घटाद्यभिव्यक्तेर्दर्शनादादित्यदि प्रकाशस्य कर्ते यते यद्वत्तद्वद्
बोधरूपेऽयात्मनि स्वाध्यस्तवस्तुसंधिसत्तामत्रे सति बोद्धृत्वमिदं यत्ता
मधिक्रियतामिति योजना ५

स्वगतविकारमत्रेणैवात्मनोऽर्थप्रकाशकत्वमित्येतदपि रविदृष्ट्या
न्तेन स्पष्टयति

बिलात्सपस्य नियामे सूर्यो द्रव्यप्रकाशकः

यत्नेन विना तद्वज्ज्ञात्मा बोधरूपः ४६

बिल इति सर्पस्य बिलद्वारान्निर्गमे ज्ञायमाने यद्वत्सूर्य
प्रयत्नेन विना पूर्वसिद्धेनैव स्वज्योतिषा तं भासय प्रकाशको व्यपदि

श्यते तद्वदात्मा बोधरूपत्वात्प्रयत्नेन विना विकारम तरेण ज्ञाता
यपदिश्यत इत्यर्थः ६

इदानामुपाधिभावे ज्ञातृत्वव्यपदेश तदभावे तदभ वादौपाधिकमेव
ज्ञातृत्वमिति दर्शयितुं परमुदाहरणमाह

द धै ताया तद्वद्वोद्ध त्मनी यताम्
त्ये यदुपाधौ तु ज्ञ ते र्प इवोत्थिते ४

द धैवमिति यथा द ह्यसंनिधावु णस्वरूपस्य ग्रेः सत्तामात्रेण
दाहकत्वं तथा बोधस्वरूपस्य प्यात्मनो बो'यसंनिधिमित्रेण बोद्धत्वमि
प्यतं यद्यस्मादुप धौ ज्ञ ते सत्येवात्मा ज्ञातोच्यते यथा बिलादुत्थिते
सर्पे उपाधौ ज्ञाते सत्येव सविता प्रक शकः कथ्यते न तदभावे
तस्मा दौपचारिक एवात्मनो ज्ञातृत्व व्यपदेश इत्यर्थ ७

औपाधिकत्व ज्ञातृत्वमात्मनो रविदृष्ट तेन प्रतिपद्य तेनैव
दृष्टा तेन कर्तृत्वमप्यौपाधिकं प्रतिपादयति

ज्ञ ऽय तोपि तद्वज्ज्ञ कता अ मकवद्भवेत्
रूपे य नात्मा ज्ञेयोऽेयोऽथवा त ४८

ज्ञा'ति यद्वदयं ज्ञ आत्मा यत्परहितोऽपि ज्ञात याख्य तस्त
द्वत्स्वगतविशेषशून्योऽपि संनिधिमित्रेण कारकाणि प्रवर्तयन्क्रियाण'
कर्तेति व्यपदिश्यते आमकवदित्यर्थः अ मयति प्रवर्तयति प्राक्सुप्त
जनसमूहमिति आमक सूर्यः यद्वा अ मकोऽयस्कान्त स यथ
स्वयं च नादिव्यापाररहितोऽपि लोहकीलादीनां चा को दृ स्तथाय
मपीत्यर्थः देव व्यक्ति स्यादप्रकाशस्येत्य रभ्योक्त प्र सङ्गि कमा
त्मनो ज्ञातृत्व कर्तृ व चौपाधिक व्यवस्थाप्य प्रक तमा मनो ज्ञान
र्भत्वा र्भत्वाभ्यामज्ञेयज्ञेयत्वपक्षद्वयसमर्थनमुपसहरति स्वरूपेणेति

यतोऽयमात्मानिर्विशेषः स्वभावतो लुप्तप्रकाशस्वरूपश्च ततः स्वय-
स्वरूपेणासाधारणस्वभावेन न ज्ञेयो ज्ञानक्रिययः यः सो न भवति
तथा नाज्ञेयो यवहितवस्तुवन्न ज्ञानप्रकाशरहित इत्यर्थः. अथवे-
त्यनेन ज्ञाता वाग्यस्याज्ञाता वा न भवत्यात्मा निर्विकारत्वाच्चै य-
योगाच्च तथा कर्ता कारकाध्यासधिष्ठानत्वान्न कर्ता च निर्यापार-
त्वादित्यादिविरुद्धप्रतिभासव्यवस्थोपसंहार उक्तो वेदितव्यः ४८

आत्मन उक्ते ज्ञयत्वाद्यभावे प्रमाणमाह

विदि । विदितः ॥ तदयदेवेति नात्

बध्मोक्षादयो भावास्तद्वदात्मनि कल्पि । ४९

विदिताविदि । अभ्या तदिति अयदेव तद्विदितदथो

अविदितादधीति श्रुत्या विदिताविदिताभ्यां कार्यकारणाभ्यामयदा
मत्त्वं ब्रह्मेति शसनात्कार्यकारणधर्मविलक्षणस्वभाव एवायमात्मेत्यर्थः
तथाच यथात्मनि ज्ञातृत्वकारणत्वमित्यादि सर्वमविद्यावशादेव कल्पि
तथा बध्मो मोक्षश्छिन्नो भिन्नः सुखीत्यादयोऽपि भवा आत्मनि
कल्पिता एवेत्याह बध्मेति ४९

बधादीनामात्मनि कल्पितत्वे सदृष्टान्तं हेतुमाह

।होरत्रे यथा सूर्ये भरूपाविशेष

बोधरूपाविशेषान्न बोधबोधै यत्तमनि ५

नाहोरात्र इति अबोधनिबध्नो बध्मो बोधनिबन्धनो मोक्ष-
योरभावे त्रयोरप्यभाव इत्यर्थः ५

उक्तेनोपायेनोक्तस्वरूपं ब्रविजानत फलमाह

यथो यो वेद हानो । दानवर्जिम्

यथोक्तेन विधानेन तन्नैव जायते ५१

यथोक्तमिति ह नोपादानवर्जितमिति हानोपादानकर्तृत्वं कर्मत्व
च यावर्त्यते अनेन सर्वविशेषाः प्रतिषिद्धा भवन्ति परिग्रहपरित्या
गात्मकत्वात्सर्वविशेषाण मित्यर्थः यथोक्तविधानं पदार्थपरिशोधन
प्रकार स नैव जायत इति सत्यमिति संबन्धः न स भूयोऽभि
जायत इति स्मृतेरित्यर्थः ५१

यथोक्तं वेदनेन विनापि यथोक्तफलसिद्धे, कृतं ज्ञानेनेत्याशङ्क्य
नान्यं पथा विद्यतेऽयनायेति श्रुतिविरोधा मैवमित्यहं

ज ममृत्युप्रवाहेषु पतितो नैव शुभ्यत्

इत उद्धर्मत्मानं न दयेन केनचित् ५२

ज मेति इत एभ्यो ज ममृत्युप्रवाहेभ्यः केनचित्साधनं त
रेण ५२

उक्तेर्थेऽथर्वेऽपनिषद्वाक्य प्रमाणयति

भिद्ये हृदयग्रन्थिच्छिद्यते सर्वसंशया

क्षीयते चा कर्माणि तस्मिन् इति श्रुते ५३

भिद्यत इति स्पष्टम् ५३

प्रकरणार्थं संक्षिप्योपसंहरति

मम हमित्येतदपो सर्वतो विमुक्तदेह पदम्

रोपमम् सुदृशास्त्रानुमितिभ्य ईरितं वि य

स्मिन् दि निश्चितो नर ५४

मम इहमिति सर्वतः सर्वात्मना ममहमित्येतत्सविषयमपोह्य
त्यक्त्व नरो मनुष्योऽस्मि यदि निश्चितो निश्चितमतिः स्यात्तदा स
विमुच्यत इति योजना अस्मि कस्मिन् विनिश्चित इति तदाह—विमु
क्तदेहमिति देहद्वयसंबन्धशून्यं प्रत्यक्तत्त्वं पदं ब्रह्माम्बरोपमं निर

तिशयं नि प्रप मितियावत् कुत एवंविध त्मस्वरूपमित्यपे
क्षयां नुतियुक्तिभ्यः निर्धारितवदत्र संभावना नास्तीत्यभिप्रेत्य
तद्विशिनष्टि सुदृष्टेत्यादि ईरितमित्य तेन यदेवविधं सम्यग्वि
चारितशास्त्रानुम नेभ्योऽस्म भिरीरितमस्मिन्निति संबन्ध ५

ति पञ्चदश न यदन्यत्प्रकरणम् १५

पार्थिव रणम् १६

पूर्वस्मिन्प्रकरणे एकदेशितप्रतिक्षेपमुखेन ब्रह्मैकत्वज्ञानमेव स्वरू
पावस्थानलक्षणमोक्षसाधनं न भेद भेदज्ञानमिति प्रतिप दितम्
अधुना सर्वतः किमन्तप्रतिषेधेन मुमुक्षुं स्वाराज्येऽभिषेक्तुं प्रकरणान्त
रमारभमाणः प्रथमं स्थूलशरीरात्मवादमतं निर करोति

पार्थिव कठिनो ध द्रवो देहे स्मृतोऽस्म

क्तिश्चे वका स्युर्वह्निव व रोद्धवा १

प र्थिव इति यः स्थूलदेहे कठिनो धातुर्मांसादिरूप स पा
र्थिव. पृथिव्यंशः पृथिवापरिणामात्मकः स्मृतो ज्ञातो विद्वद्विरित्यर्थ
एव द्रवोऽस्मयोऽपां परिणामः पक्ति पाकश्चेष्टास्य दनमवकाशोन्न
प नमनसां संचारमार्गा देहगतसुषयो ये स्यु एते क्रमेण वह्निवा
य्वम्बरोद्धवा देहानुगतव याद्यशकार्यभूतः स्मृत इत्यक्षरार्थ देहो
नात्मा भूतपरिणामत्वाद्वस्मीकादिवदिति भाव १

इन्द्रियात्मवादिन प्रत्याह

प्राणादीनि द ा थि ादिगुणा ात्

रूप लोक दि हि तीय मिन्द्रियम् २

घ्राणादीनीति घ्राणादीनीन्द्रियाणि तदर्थोक्तेषां विषया. गन्धादयश्च क्रमात्पृथिव्यादीनां गुणाः कार्याणीत्यर्थः ग धरसरूप स्पर्शशब्द स्तावत्पृथिव्यप्तेजोव य्वाकाशानां क्रमेण धर्मा. प्रसिद्धास्तेषां घ्राणाद्यैकैकेन्द्रियग्राह्यतान्वयव्यतिरेकसिद्धा तथ च यदिन्द्रियं यस्य धर्मं ग्राहयति तदिन्द्रियं तस्य सज्जतीय भवितुमर्हति यथा तैजसस्य रूपस्य प्रकाशको दीपादिस्तैजसो दृष्टस्तथेन्द्रियं यपि भौतिकानां प्रकाशकत्वाद्भौतिका येवेत्यनुमानम ह रूपालोकवदिति एवमिन्द्रियाणां भौतिकत्वे सिद्धे देहवदेपाम यनात्मत्वमिति भवः २

किंचेन्द्रियं नि नात्मनः. करणत्वात्कुठारवदित्यनुमानान्तरं सूचय कार्यवशाद्विन्द्रियाणामेकादशत्वनियममाह

बुद्ध्यर्थान्याहुरेतानि वाक्पायादीनि कर्मणे
तद्विकल्पार्थं मन एकादश भवेत् ३

बुद्ध्यर्थानीति एतानि घ्राणादीनि बुद्ध्यर्थानि ज्ञानकरणं याहुः वाक्पाणिपादपायूपस्थारुह्यानीन्द्रियाणि कर्मणे कर्मार्थं वचनादानं गमनविसर्गानां दार्थं तत्करणं याहुरित्यर्थः तेषां दशानामिन्द्रियाणां विकल्पार्थं युगपद्विषयसंनिधाने क्रमेण तत्तद्विषयज्ञानादिनि यमार्थं यदिन्द्रियं तं मन उक्तदशापेक्षया एकादश भवेत् मनश्चैकसाधारणं करणमवश्यमङ्गीकर्तव्यम् अ यथात्मनो युगपदनेकेन्द्रियविषयसंप्रयोगे सति युगपदेवानेकज्ञानं नि जायेरन् नचैवमस्ति तथाच तस्यापि मनसः करणत्वाद्नात्मत्वमिन्द्रियवदिति सिद्धम् ३

बुद्धिरपि न आत्म करणविशेषत्वान्मनोवदिति बौद्धमतं निराकुर्वीतस्याः स्वभावं दर्शयति

नि याथा भवेद्बुद्धिस्ता व थ भाविनीम्

ज्ञातात् लोक्त रूपेण ज्योति य द

निश्चयार्थेति १ निश्चयोऽर्थपरिच्छेदः सोऽर्थः प्रयोजनं यस्या
अन्तःकरणवृत्तेः सा निश्चयाथा बुद्धिर्भवेत् निश्चयकरणं बुद्धिरि
र्थ अ यदृश्यत्वादपि तस्य अनात्मत्वमित्याह तामिति
बुद्धिज्ञातुरपि बुद्धिबद यज्ञेयत्वशङ्कां वारयति स्वरूपेण ज्योति
षेति तथाच भास्यभासकयो रूपालोकयोरिव भेदाद्भास्याया बुद्धे
रन्यो भासक आत्मेत्यथ. ४

यदि बुद्धेरात्मा भासकस्तर्हि तथा ससर्गादशुद्धिरापद्येतेत्याशङ्क्य
न्तेन परिहरन्नाह

कस्तु य लोको यस्याकार । गत

व्यति गीणोऽयसकी^१ द्वज्ज त्ययै दा ५

व्य स्ति ति यथाआलोको व्य को दीपालोकादिव्यङ्ग्यस्य
घटादेराकारतां गत स व्यतिकीर्णोऽपि व्यामिश्रतया भ समानोऽपि
वस्तुतोऽसंकीर्णो विविक्तस्वभाव एव भवति तद्वदेव ज्ञ आत्मा
सदाप्र यैर्बुद्धिवृत्तिभिरित्यर्थ अतो नित्यशुद्ध एवात्मेति भव ५

यदि बुद्ध्य देरत्य तविलक्षणो नि र्यापार आत्मा कथ तर्हि तस्य
तदवभासकत्वमित्याशङ्क्य तदपि दृष्टान्तेनाह

सि तो दीपो यथाय र्व क येत्

द ।कारबुद्धीर्ज्ञासा द्वत्यपश्च ति ६

रि त इति स्पष्टार्थः ६

तथापि कथ शुद्धिः सुखित्व दिस्फुरणादित्याशङ्क्य ह

रीरेन्द्रियसघ आत् त्वेन ग । धि म्

नित्यात्म योतिषा दी । वि षन्ति सु । दय ७

शरीरेति सुखादयः शरीरादिसंघाते आत्मत्वेन प्रवृत्तं धियः
बुद्धिं विशिषन्ति नत्वात्मानम् किंलक्षाम् नित्यात्मज्योतिष दीप्त
प्रकाशिताम् तथाच भास्यभासकबुद्ध्यात्मनोरविवेकादात्म सुखादि
मानिति भ्रान्तिरित्यर्थः.

कुत एव निश्चय इत्यत आह

शिरो दिनात्म न दुःख्यस्मीति हि पश्यति
द्रष्टा यो दुःखिनो दृष्ट्वा न दुःख्यसौ ८

शिर इति शिरादिदेहावयवगतेन दुःखेन हि यस्माद्दुःख्य
हमस्मीत्यात्मानं पश्यति तस्माद्देहात्मत्वेन गता बुद्धिरिति योजना
अयमाशयः आत्मनो विशेषविज्ञानं बुद्ध्याध्यासनिबध्नमिति हि
स्थितिः तथाच शिरोदुःखेनोदरदुःखेन वा दुःख्यहमस्मीत्यभिमा
नात्मकबुद्ध्यावस्थापन्नविशेषस्यैव दुःखित्वात्सुखदुःखादयो बुद्धिं विशि
षतीति युक्तं वक्तुमिति द्रष्टा तु दुःखिनो दृष्ट्वा यः आत्मत्वे
नाभिमतमानदेहावयवोपघातादिजनितदुःखाकारसाभासबुद्धेर्दृश्यायाः
साक्षी तदन्य एवासौ दृष्ट्व देव न दुःखीत्यर्थः ८

दृष्ट्व दसौ न दुःखीत्युक्तमेव स्पष्टयति

दुःखी दुःख्यहमानाहुः खिनो दर्शनात् व
सहतेऽङ्ग दिभिर्द्रष्टा दुःखी दुःख नैव स ९

दुःखी इति अयमात्मा दुःख्यहमानाहुःखाकारपरिणाम
त्यन्त करणेऽहमित्यभिमानाहुःखी स्यान्नतु दुःखिनो दुःखाकारपरि
णामवतोऽदर्शनात् तथासंयुदासीनानामपि दुःखिनः पश्यतां दुःखि
त्वप्रसङ्ग इत्यर्थः प्र ते किमायातं तदाह संहत इति अङ्गादि

भिर्हस्ताद्यङ्गैश्चक्षुरादीन्द्रियैश्च संहते देहे यदुःख तस्य दुःखस्य द्रष्टा
य आत्मा साक्षी स नैव दुःखीति सिद्धमिति शेषः ९

दुःखिनो द्रष्टृत्वेऽपि दुःखित्वमात्मनो युज्यत इति दृष्टान्तेन
शङ्कते

च वर्तकर्मकर्तृत्वेने मेव तत्

ह च गो न त द्रष्टृत्वं त्वम व्रजेत् १

चक्षुर्दिति यथा चक्षुषो दर्पणादिनिष्ठतया दृश्यत्व तस्यैव
स्वदेशस्थतया द्रष्टृत्वं च तथा मनो दुःखसंभिन्नतया दृश्यत्व स्वरू
पचैत यावस्थतया द्रष्टृत्वं चेति कर्मकर्तृत्वं घटत इत्यर्थः सिद्धा ती
परिहरति नेति कुत इत्यत आह अनेकमेव तदिति तच्चक्षु
रनेकमनेकाकारमेव संहतं च भवतीत्यतो घटते तस्य कर्मत्वं कर्तृत्व
चांशभेदोपपत्तेरित्यक्षरार्थः गो कंशस्य दर्पणस्थस्य दृश्यत्वं तस्यैव
शक्तिमत्त्वांशस्य मुखनिविष्टस्य द्रष्टृत्वमिति युक्तमुभयरूपत्वमिति
विवक्षितोऽर्थः आत्मनस्तु नैवमंशभेदोऽस्ति एकरूपत्वाद् हतत्वाच्चे
त्यभिप्रेत्याह तत इति चित्प्रकाशैकस्वभावो ह्यात्मा द्रष्टृव न
दृश्यांशसंभिन्नो दृश्यांशस्यान त्मत्वादतो द्रष्टृत्वात्कर्मतं न प्राप्नोती
त्यर्थः १०

नन्व त्मनोऽपि ज्ञानादिभिरनेक त्वत्वसंभवाच्चक्षुर्वद्भास्यभासकत
स्यादित्याशङ्क्य प्रत्याह

नेकत्मात्म गोऽपि मत यदि

नै नान त्व ज्योति र्त्त र्म १

न दिति ज्ञानप्रयत्नेच्छाद्वेषादिगुणभेदैरनेकात्मकत्वा
द् त्मनोऽपि केन चिदंशेन विशिष्टस्य ब्राह्मत्वमंशान्तरेण ग्राहकत्वं च

यदि मतमिति शङ्काग्रार्थः. तुश द शङ्कानिषेधार्थः. मैवम्
एकज्ञानगुणत्वत्'कृत्स्न' प्रज्ञानधन एवेति श्रुत्या ज्ञानैकस्वभावत्वाव
धारणादनेकत्वत्वायोगज्ज्योतिवत्तस्य न कर्मता ग्राह्यता तस्य न
सम्भवतीति परिहरग्रार्थः. ११

दृष्टं तं याचष्टे

**ज्योतिषो द्योतकत्वेऽपि यद्वत् आत्मप्रकाशनम्
भेदेऽयं समत्वाज्ज्ञात्मा नैव पश्यति १२**

ज्योतिष इति अयमर्थः यद्यत्मानो ग्राह्यग्रहकांशभेदो
ऽभ्युपगम्यते तदेवं वक्तव्यं ग्राह्यंशोऽपि चेतन किं वा जड इति
तत्राद्यं निराकरोति दृष्टा तेन ज्योतिष इति आदित्यादिज्यो
तिषो द्योतकत्वेऽपि प्रकाशनस्वभावत्वेऽपि नात्मप्रकाशनं न ज्योति
स्वरूपप्रकाशनं तद्वदेवं यथा दृष्टा तस्तथा भेदेऽप्यंशभेदरूपनेऽपि ज्ञा
त्मा समत्वाच्चैतन्यस्वभावाविशेषादात्मानं नैव पश्यति न स्वांशं
विषयीकरोतीत्यर्थः न द्वितीयः जडाजडयोरंशशित्वेनाभेदानुप
पत्तेर्न ग्राह्यांशस्य त्वमिति नात्मनः स्ववेद्यत्वसिद्धिरिति दूषण
स्फुटमेवेत्युपेक्षितमिति द्रष्टव्यम् १२

स्वरूपेणांशद्वारेण वा यद्यप्यात्मात्मानं नैव पश्यति तथापि गुण
ज्ञानस्य कर्मत्वं गमि यतीत्य शङ्क्याह

**यद्वत् य पदार्थो न तस्यैवेत्स कमताम्
न आत्मानं दहत्यग्निः तथा नैव क शयेत् १३**

द्वर्मेति यः पदार्थो यद्वर्मा येनासाधारणधर्मेण धर्मवान्स
तस्यैव धर्मस्य कर्मतां नेयात् तथाच ज्ञानस्वभाव आत्मा न ज्ञानक

मैतां ग तुमर्हतीत्यर्थं दृष्टान्तभग स्पष्टार्थ अत्म न स्वीय
धर्मव्या यः पदार्थत्वादभिवादित्यर्थः १३

उक्तन्यायेन विज्ञानवादी बौद्धोऽपि निराकृत इत्यह

एनैवात्मनात्तानो हो द्वैर्निर

अंशोऽये मत्तद्धि निर्भेदत्वान्न १४

एनैवे आत्मन इत्यस्मिन्नत्मन इति छान्दसः प्रयोगः
बुद्धेरात्मनः स्वरूपस्यात्मन स्वेनैव ग्रह इति बौद्धपक्षोऽप्येतेनैवोक्त
दृष्टान्तप्रबन्धेन निराकृत इत्यर्थः स्वरूपस्य स्वरूपेव ग्राह्यत्वाभा
वेऽपि एकेनांशेन ग्राह्यत्वमंशा तरेण ग्राहकत्वमिति कल्पनाप्यत्र न
घटत इत्याह अंशोऽप्येवमिति एवं प्रागुक्तवर्त्मन तदेवाह
समत्वाद्वि निर्भेदत्वमिति १

एवं बुद्धे ग्राह्यत्वनिराकरणेनार्थादन्यथा त्वमुपक्षिप्तमन्यथा
तस्याः क्षणिकत्वाद्यसिद्धे तत्र माभूत्तर्हि बुद्धिस्तद्ग्राहकश्च पर
श्च यमेवात्मतत्त्वमस्त्विति वादिन निराकरोति

शून्यमपि युक्तं र दृश्य

तो घटव विसिद्धे वि १५

शून्यं पीति एवमस्ति शून्यतः पि न युक्ता यद्वा यथा बुद्धे
स्वभावा ता न युक्ता युक्तिविरोधादेव शून्यतापि बुद्धेस्तदवभासस्य च
न युक्ता अपरोक्षतया तस्या प्रतीयमानत्वादित्यर्थः अतो हेतोर्ब
टवदन्येन साक्षिण बुद्धेर्ग्राह्यतया साक्षिणि पर्यवसानात्तस्यापि
न शून्यताशङ्केत्यर्थः किंच तस्या द्वैविधेः तो विकल्पनात्प्रागेव
तत्साक्षिण सिद्धेर्न शून्यता दपीत्यर्थः द्विविधपनात्पूर्वमेव

सुषुप्त व यात्मप्रकाशसद्भावोऽङ्गीकर्तव्योऽ यथा सुषुप्तेरसाक्षिकत्वादवस्था तरे परामर्शानुदयप्रसङ्गादिति भावः १५

किंच यत्कथं यदन्विता दृश्यते तत्तस्य कारणं कायविकल्पात्प्राक् सिद्धं च यथा घटान्विता मृत्तथा बुद्ध्यदेर्विकल्पस्य सदार्थान्विततपोपलभ्यमानत्वात्प्राक् सिद्धसत्कारणकत्वमेव युक्तमित्याह

अविकल्प दस्येव यत्पूर्वं स्याद्विकल्पत

विकल्पोत्पत्तिहेत्वा दस्यैव तु करणम् १६

अविकल्पमिति सर्वविकल्परहितं कूटस्थमित्यर्थः अकारणकार्योत्पत्तेरनुपपत्तेः कारणसत्त्वमेष्टं यम यथा कार्यविशेषार्थिन कारणविशेषोपदानप्रवृत्तिनियमानुपपत्तिः शून्यस्य सर्वत्र सुलभत्वादिति भावः १६

कूटस्थस्य ब्रह्मात्मनः कथं कारणत्वं यापारवद्धि कारणं नामेत्याशङ्क्य रज्जुवत् सर्पस्य विवर्ताधिष्ठानतया तस्य कारणत्वं घटत इत्यभिप्रेत्यह

अज्ञान कल्पनामूल ससारस्य नियामकम्

हित्वात्मानं परं विद्यात्तं सदाभयम् १७

अज्ञानमिति अज्ञानमनाद्यविद्याकूटस्थप्रत्यगात्मनि ब्रह्मणि सर्वकल्पः । या मूलमतद्रूपप्रतिभासहेतुरित्यर्थः तथाच चिदविद्याविवर्तेषु कार्येषु सत्तात्मना भासमानतया कारणत्वं कूटस्थस्यापि घटत इति भावः । ससारस्य नियामकमिति विशेषणेन सर्वविकल्पनाया अज्ञानमूलत्वेऽवयवयतिरेकार्णव्यप्रमाणमनुमानं सूचयति तर्ह्यज्ञानविशिष्टमेव किं ब्रह्म प्रत्यक्त्वेनानुसंधेयं नेत्यह हित्वेति । सकार्यमज्ञानं हित्व साक्ष्यत्वेन तस्य साक्षिधर्मतं बाधित्वात्मानं

प्रत्य स क्षित्वेनोवरित साक्ष्यबाधया पर परिपूर्णं मुक्त कार्य
रणप्रपञ्चससर्गरहितमभयमद्वयमह ब्र ह्मीति महावाक्याथभूत
सदा वि द्यादनुसद्ध्यादित्यर्थ १७

संसारनियामकमज्ञान हित्वात्मान ब्रह्म वि द्यादित्यु तत्र क.
ससार. कथ व तस्याज्ञान कारण ततो वा कथमात्मनो विवेक
स्यादित्यपेक्षायामाह

ज ग्रत्स्वम् गोर्वीज सुषुप्ताख्य मोमम्
अ योन्यस्मि सत्त्वा ना तित्येतन्नय त्यजेत् ८

अग्रदिति जाग्रत्स्वप्नौ स्थूलसूक्ष्मविषयभोगलक्षणौ संसार
इति शेष तयोर्वीजं कारण तमोमयमज्ञानप्र य सुषुप्ताख्य सुषु
प्तिसंज्ञितम् तमोबीजमिति वक्त ये मयद्रूपयोगादज्ञानस्य स्वात य
वार्यते साभास तमोबीजमित्यर्थ एवं कार्यकारणस्वरूपमुक्त्व
तयोरेत्यागप्रकारमाह अन्यो यस्मिन्निति स्थूलसूक्ष्मकारणावस्था
नाम योन्यस्मिन्नसत्त्वात्सत्त्व यमिचाराच्चकारा दृश्यत्वा एतन्नयं रज्ज्वां
द सर्पधारादिवदात्मनि ततोऽ यत्र च नास्तीति ज्ञ त्वा त्यजेद्विलाप
येत् आत्म न शोधयेदित्यर्थ १८

त्यजेदित्युक्ते कर्तृत्वप्रतीते थमस्य त्मनो ब्रह्मत्वमित्यत आह

आत्म द्विमनश्चक्षुर लोकार्थादि कर त्

अन्ति स्यादात् कर्मेति त्रि या ऽ सनिपातत १९

अ ८ बुद्धीति आत्म देह अर्थादीत्यादिपदाद्देशकाल दिग्रह
आत्मादीन संकरान्मिथो गुणप्रधानभावेनाध्यासाद्धेतो क्रियाणां
सनिपातत समुद्भवादात्मकर्म अ त्मन कम क्रिया इत्य त्मा तदाधिष्ठान

सूत. कूटस्थोऽपि करोतीति भ्रान्तिः स्यात् तस्मादात्मनः स्वतो
निष्क्रियत्वान्निष्क्रियं ब्र त्वमविरुद्धमित्यथ १९

अन्यधर्मस्याप्य यत्रारोपे दृष्टा तमाह

नि नी मे ने ण ये च
त्वा मनस्येव द्वै न शत २

नि नीलेति ये नेत्रगोलकस्थ ने निमीलोन्मीलने दृष्टे ते
वायव्ये वायुकार्ये क्रियात्मकस्य वायोस्तदाश्रयत्वान्न चक्षुरिन्द्रियस्य
तस्य प्रकाशरूपत्वात्क्रियाश्रयत्व नुपपत्तेस्तथ पि चक्षु येव ते यपदि
श्येते अध्यास द्यथा एव मनसि बुद्धौ च चलनाचलने न स्त
प्रकाशत्वादेव स्वतो न विद्येते तथापि प्राण यापाररूपे ते तयोरा
रोप्येते च लं मन स्थिराबुद्धिरिति व्यपदेशदर्शनादित्यर्थः २

मनोबुद्धोरसाध रणधर्मकथनपूर्वकं प्रासङ्गिकमुपपादितमुप
संहरति

स ९ १६ गौ म गोबु गोयथ क्रमात्
ने रे रधमत्व चात्मनि कल्पि म् २१

लपेति सकल्पधर्मकं मनोऽध्यवसायधर्मिका बुद्धिरिति
वस्थैव न सांकर्यमित्यर्थं तस्मात्कूटस्थस्यात्मनः स्वतः कर्तृत्वा
सम्भवादविद्यादेश्च जडस्य स्वातन्त्र्येण प्रवृत्त्यसंभ ज्जडाजडयोश्च
परमाथत संबन्धानिरूपणात्सर्वं सहेतुकं ससारबन्धनम त्मनि
ल्पितमध्यस्त न परम र्थत इति सदैव त्म द्वय ब्रूति सिद्ध
मित्यर्थः २१

पूर्वं देहेन्द्रियमनोबुद्धिशून्यात्मवादनिराकरणेन तद्विलक्षण आत्मा
विवेचित इदानीं देहादिविलक्षणोऽय त्मा देहसमपरिमाण इति

जैनमतेन त्मनः परिच्छिन्नत्वशङ्काया न तस्य ब्रह्मत्व पपद्यते नच
तत्र सर्वं कल्पितमिति युज्यते कल्पकाभावादित्याशङ्क्याह

।ना छेददृष्टिं स्य दिन्द्रि । । तदात् ।म्
ग । धी । हि पश्च ज्ञो देहमात्र इवेक्ष्यते २२

।नेति इन्द्रियाणां देह द्वाहिर्वृत्यभावाद्देहावयवगोलकस्था
न वच्छेदेन षष्टिरुपलभः स्यात् भवतात्यर्थे स्याच्छब्दः तथाच
त्वगादीनामिन्द्रियाणां यथायोगं देहपरिमाणत्वात्तदात्मतां गता धीः
सेन्द्रियदेहतादात्म्यं प्राप्ता बुद्धिः स्यादिति योजना तां बुद्धिं पश्यन्न
वभासयन् ज्ञात्मा स्वतोऽपरिच्छिन्नोऽपि देहमात्र इव देहपरिमाणाव
च्छिन्न इवेक्ष्यते ज्ञायते आत्मा प्रतिभासते अ यथा मध्यमपरिमाणस्य
घटादिवत्सावयवत्वेन नित्यत्व पक्षेः पारलौकिकसाधनप्रवृत्त्यसम्भव
प्रसङ्ग इति दिक् उक्तोपाधिम तरेणात्मनः स्वतःपरिच्छेदानुपल
भाद्युक्तं तस्य ब्रह्मत्वम् निरवयवस्य च परमार्थत उपधिंसंसर्गयोगा
द्युक्तं तस्मि सर्वस्य कल्पितत्वं चेति भवः २२

दिग् बरमतनिराकरणेन यदन तत्त्वमात्मन उक्तं तदमृष्यमाणाः
शाक्याः प्रत्यवतिष्ठते

क्षणिक हि दत्यर्थं धर्मात्र निरमम्
स दृश्य दीपवद्दीप्तं न्ति पुरुष र्थत २३

क्षणे हीति तज्ज्ञानं ज्ञेय चेत्पुण्य क्षणिकं हि निश्चितम्
कतिपयानेकक्षणवर्तित्वशङ्कां वारयति अत्यर्थमिति स्वरसम्भङ्गुर
मित्यर्थः धर्ममात्रं वस्तुमात्रं न स्थायि किञ्चित्तस्याधिष्ठानमस्तीति
मात्रस्य र्थः तर्हि कथं विच्छेदो नोपलभ्यते तत्रह निरन्तर
मिति नैरर्तयेणोत्पद्यमानमित्यर्थं यदि सर्वं क्षणिकमेव कथं

तर्हि तदेवेदमिति सोऽहमिति च दृश्यद्रष्टृविषय प्रत्यभिज्ञान घटत
इत्याह ङ्गच अतिस नश्यादित्यह सादृश्यादिति तद्वीस्तदेवेद
मिति मतिस्तच्छ न्तिस्तस्य स्थयि प्रतिभासस्य ज्ञानज्ञेयगतस्य त मू-
स्याविवेकस्य च शान्तिरस्तमय प्रतिभासनिवृत्तिरेव पुरुष र्थता मोक्ष
इत्यर्थ २३

सिद्धा ता दूषणविभ गज्ञानाय बौद्धमतभेद विविच्य दर्शयति

। क र त्वभास च ेषा रूप दि विद्यते
येषा नास्ति ततश्च त्पूर्वासगतिरु ते २४

स्वा रेति स्वाकारस्या येन ज्ञानेनावभासोऽस्य स्ताति स्वाका-
। य वभ स रूपादि बा स्तु येषां बौद्धानां मते विद्यते येषां
च ज्ञ नमात्रास्तित्ववादिनां मते ततोऽवभासाज्ज्ञ न दन्यद्वाह्यं रूप दि
नास्ति पूर्वार्धगतचकाराद्येषां मते विज्ञ नमपि नास्ति शून्यमेव सर्व
मिति तत्र पूर्व संगतिर्बाह्य र्थसत्त्ववादस्यासंगतिरघटमानता त वदु
च्यत इति प्रतिजानीत इति योजना २४

त मतस्यासंगतिं प्रतिपादयति

। क रत्वतो ज्ञसे स्मृत्यभ व सदा क्षणात्
क्षणिकत्वाच्च सस्क र नैव धत्ते चित्तु धी ५

वा रेति ज्ञसेर्ज्ञानस्यैव बाह्याकारत्वतो बाह्यवस्त्वाक रत्वप्रसङ्गा
दित्यक्षरार्थ ज्ञेयस्योत्पत्तेः प्राक् तावज्ज्ञानसंब धो न स्ति उत्पन्नस्य
च स्वरसमङ्गुरत्वात्कर्मकारकतया ज्ञ नात्प्र गवस्थानाभावादज्ञानेन
संब धानिरूपण च प्रत्यक्षानुभवविरोधान्नित्यानुमेयत्वकल्पनानुपपत्तेश्च
परिशेषे ज्ञ नस्यैवाक रो विषय इति विज्ञानमात्रास्तित्ववादिमतप्रवेश
इति भ व किंचानुभवितुरपि ते मते क्षणिकत्वादन्यानुभूतेऽन्यस्य

स्मृत्यदर्शनादनुभूतविषयस्य त्वभावश्च प्रसज्येतेत्याह स्मृत्यभाव
-इति क्षणाक्षणिकत्वात्सदा स्मृत्यभाव प्रसज्येतेत्यथ स्मृतिहेतु
संस्कारोऽपि ते दुर्लभ इत्याह क्षणिकत्वादिति धीः कचिदपि सस्य
नैवाधत्ते न निक्षिपति सर्वस्य क्षणिकत्वादित्यर्थः चशब्दान्न
स्वात्म यपि स्वस्य पि क्षणिकत्व दित्यर्थः २५

कचिदित्युक्त स्फुटयति

आध र त्व ल्य निर्निम्नि
ने क्षणि तस्य हान दिष्यते २६

अ धारस्येति यत्र संस्कार अ धातव्य आत्मन्य तःकरणे
तस्याप्याध रस्य संस्कार धानकालेऽसत्त्व च स्मृत्यभाव इत्य य.
यदुक्तं स दृश्यनिब धनो भ्रम एव प्रत्यभिज्ञानमिति तद्वक्ष्यति
तुल्यतेति इत आरभ्य क्रियमाणं दूषण क्षणिकविज्ञानमात्रवादेऽपि
समान ज्ञेयम् तुल्यतानिर्निमित्तत इत्येक पदम् तुल्यत याः पूर्वा
परक्षणयोः सदृशत्वस्य निमित्त भ व दित्यर्थः गुणैरवयवैर्वपि
साम यं सादृश्य यवहारनिमित्त तद्विज्ञान ना न स्ति निर्गुणत्वान्निर
वयवत्वा तथा पूर्वोत्तरक्षणयोर्दृष्टुरेकस्यासत्त्व च न सादृश्यसि
द्धि अतस्तुल्यताया अस्ति द्वेन तद्वि ब धन प्रत्यभिज्ञ नमित्यर्थः अथ
पूर्वापरक्षणस दृश्यद्व । स्थ यी कश्चिद स्थी ते तत्राह—स्थाने वेति ।
तत्क्षणिकत्वहानं नेष्यते त्वयेति शेष २६

यत्तु क्षणिकत्वादिभावनया स्थायित्वादिभ्रान्ति शान्तिर्मुक्तिरित्युच्यते
ते बौद्धैः दपि नोपपद्यत इत्यह

न्ते तस्य सिद्धत्वं तस्य धनोक्तिरिति
एतैः सिद्धत्वात् तच्छान्तेरिति ता २

। तेथेति शन्तेरयत्नसिद्धत्वमेव साधयति एकैकस्मि
न्नति भावानामेकैकस्मि क्षणे समाप्तत्वं तानस्य चावस्तुत्वादेकै
कस्मिश्च आत्यभावाच्छान्तेरयनिरपेक्षता सिद्धा अतस्तत्साधनविधा
नोक्तानरवकाशेत्यर्थः २७

किंच स्मि मते लोकेऽपि साध्यसाधनभावो न घटत इत्याह

अपेक्ष यदि भिेऽपि परसतान इ यतम्
सर्वार्थे क्षणिके कस्मिंस्तथा य यानपेक्षता २८

अपेक्षा यदीति कार्यकारणलक्षणानामत्य तविलक्षणत्वाद्भि
न्नेऽप्यत्य त व्यावृत्तेऽपि क्षीरे यदि दध्नोपेक्षा तथा परसंत ने सिक
तादावपि दध्नोपेक्षे यतां अत्य तभेदाऽविशेषात्कथ ने यत इत्यर्थः
तथ च सिकताभ्योऽपि दधि जायेतेत्यतिप्रसङ्ग इति भावः प्रसिच्छ
वष्टम्भेनातिप्रसङ्गपरिहारशङ्कां तदीयामनूद्य निराकरोति सर्वार्थ
इति सर्वस्य जनस्य र्थेऽध्यमाने कार्यकारणभावेन स्थिते दधिक्षीरादौ
वस्तुनि क्षणिकेऽपि कस्मिंश्चित्क्षीर एव कस्यचिद्दध्नोपेक्षा न सर्वत्रेति
लोकप्रसिद्धेर्नातिप्रसङ्ग इति चेदिति शङ्क नुवादार्थः तथ पि प्रसि
द्धाश्रयणेऽपि क्षणिकपक्षेऽयानपेक्षतैवेति परिहारभागार्थः २८

तत्र हेतुम ह

तुल्य ाल द्रूतावितरे रयोगिनै

योग च सरु तो सरु सोऽय हीक्षि महति २९

तुल्यकालेति यौ भावौ तुल्यकालसमुद्भूतावेककालेन लब्धा
त्मकौ इतरेतरयोगिनौ परस्पर सबद्धौ च यथा पर्जन्य कुुरौ तयोर्मध्ये
यस्तु भावोऽङ्कुरलक्षणः पर्जं ययोग त्सस्कृतश्च ल धातिशयश्च भवेत्स
हि खल्व यमुपकारिणमीक्षितुमपेक्षितुमर्हति न क्षणिकस्तथा प्रसिच्छ

भ वात् अत क्षणिकानां भिन्नकालतया परस्परसंब धाभावेनोपका
र्योपकारकत्वायोगान्नापेक्षा घटयितुं शक्यत इति भावः २९

तदेव क्षणिकमंतं निराकृत्य शून्यमंतं निराकरि यन्नादौ स्वमत
सामञ्जस्यमुप यस्यति

मृषाध्या स यत्र स्य त्त श नो त
सर्वनाशो भेद्य मोक्ष क फल वद ३

मृतेति यद्वा वेदा तमतेऽपि ब्रह्मात्मनोऽनाधेय ति शयत्वात्क्ष
णिकमत इव तुल्या मोक्षानुपपत्तिरित्याशङ्क्य परमार्थतोऽतिशयायो
गेऽपि स्थायित्वात्फलत्वोपपत्तेर्मेवमित्याह मृषेति यत्राधिष्ठाने
ब्र त्मनि कर्तृत्वादिसंसारध्यासो मृषा मित्या अथवा मृषाध्या
सोऽविद्यानिबन्धनो भ्रमः कर्तृत्वादिसंसारप्रतिभासो यत्र स्यादिति
योजना तत्राह ब्र त्सीति विद्यया तत्रैव तन्नाशोऽध्य नाश इति
नो मतोऽस्माकं मतमित्यर्थः तथ च योऽज्ञानाद्धानुभववस्तस्य
ज्ञानाद्धानिवृत्त्या शुद्धस्वरूपानुभवः पुरुषार्थ इति वेदान्तिमत
समञ्जसमिति भाव इदं नीं शून्यमते दोषमाह सर्वनाश इति
अनुभवितुरभावात्कस्य पुरुषार्थः अधि नारोप्ययोरुभयोरपि नाशो
फल भाव त्फलासिद्धेमोक्षासिद्धिरिति भावः ३

सर्वनाश एव मोक्षो बलादपतति परम र्थस्वभावस्यास्तित्वे प्रमा
ण भावादित्याशङ्क्याह

अस्मि त्स्वय ज्ञ त्म दे
भ स्य स्त धिगम्यते ३१

अ गीति स्वय नामास्तीत्येव द सर्ववादिनाम् स च ज्ञान ।
अ त्मा वा य ह्येति पर विकल्पस्तस्याभाव तु न धिग यते

शून्यत तु न ग्राम णिकात्यर्थं कुत इति तत्राह भावाभ वज्ञत
इति शैकव्यवह रसिद्धार्थानां भावाभाव भिज्ञत्वाद् यथा स्थिरस्य
कस्यचित्साक्षिणोऽभावे सर्वं यवहार गोपप्रसङ्ग इत्यर्थं ३

तस्या यम व कस्यचिद्भातीत्याशङ्क्य यस्य भ तितस्यैव सत्त्वप्र सेर्न
शून्यत् शङ्कावक श इति रिहरति

ये ाधिगम तेऽभावस्तत्सत्स्या चेद्भवेत्
भावाभा नभिज्ञत्व लोकस्य स्यान्न चे ३२

येनेति अथवा उक्तमेवाथं प्रपञ्चयति—येनेति येन भावोऽधि
ग यते सर्वस्य तत्सदेव स्यात् विपक्षे दोषमाह तन्न चेदि ादिना
अस्तु लो स्य भावाभावानभिज्ञत्वमिति चेन्नेत्याह न चेप्य इति
केनापि सोऽभिज्ञो निराकर्तुं न श यते निराकर्तुरे तत्त्वरूपत्वात्तस्य
च सत्त्वात्तस्यापहववचन स्वानुभ विरुद्धमेवेत्यर्थं ३२

यद्यपि भ वाभाववि रागज्ञं किञ्चिदस्तीत्यवगत तथापि तत्कादृश
मिति विशेषतो निर्धारणे कारण नास्तीत्याशङ्क्य तत्त्वरूपमुपप द
यति

दसत् द चेति वि ९ ८ ग्यदिष्यते

दद्वै स त्व तु नित्य च यद्विकलि त् ३३

सदसदिति साक्षिस्वरूप जगच्च सदसत्पमिति च यो
विक पो विवादस्तस्मात्प्रागेव सिद्धं निराल बनविकल्प नुपपत्तेर्यत्स्व
रूपमि यते त्वद्वैतम् तत्र हेतुः समत्वादिति विकल्पात्प्रावै
म्यहेत्वभा ादित्यर्थं द्वै जडविलक्षणत्व तत्त्वरूपमभिधायाविन
शित्व विशेषान्तरमाह नित्य चेति अनृ विलक्षणत्वेन सत्यत्व
च विशे न्तरमाह अन्यद्विकल्पितादिति विकल्पात्प्राग्यदिष्यत

इत्यत्र स्वतः सिद्धत्वोक्त्या ज्ञानस्वरूपत्वमुक्तं अद्वैतमिदं अनन्त्यमुक्तम्
नित्यमिति कूटस्थत्वोक्त्या दुःखाभावस्य सूचितत्वात्तदविनाभूतं न
न्दरूपता ६ निता तथाच सत्यज्ञानानं तानं दूरूपमात्मतत्त्वं मित्यनु
भं देवः सिद्धमिति न तत्र कारणं तत्रं मृयमिति भावः ३३

नानाविधे द्वैते प्रतीयमाने कथमद्वैतमात्मतत्त्वमनुभूयत इत्यतः
आह यद्वं द्रष्टुः सत्यत्वमुपपाद्य दृश्यस्य विकल्पात्मकतयानृतत्वं
प्रतिपादयति

वि ल्पोद्भवः ऽत्वं दृश्यं वदितुं मृ

द्वैत्यस्य ऽगसत्त्वं च दत्त्वादि ल्पं तत् ३४

वि ल्पोद्भवः इति द्वैतस्यासत्त्वं परमार्थत्वाभाव इयताम्
कुतः विकल्पोद्भवतो विकल्परूपेणोद्भूतत्वात्स्मदृश्यवदिति योजना
द्वैतं न परमार्थं सत् दृश्यत्वं त्वमदृश्यवदित्यर्थः हेत्वंतरमाह
प्रागिति सदसत्त्वं ऽदिविकल्पनं तत्त्वाच्च स्वमदृश्यवदिति
संबन्धं नहि द्वैतस्य ज्ञातसत्त्वे प्रमाणमस्तीति भावः ३

यद्यतो द्वैतमिदं यात्वं उपपाद्यं शस्त्रादपि निमित्त्यात्वं पपन्नं
मित्याह

वाचारं भणशां विकारं ऽभावं ऽ

मृत्यो मृतमित्यादेर्मायायेति च स्मृते ३५

वाचारं भणति वाचारं भण विकारो नामधेय इति श्रुतिः
शास्त्राद्विकाराणामभावतः सिद्धेति शेषः वचनं भणशब्दो ह्यनृत
चनोऽवगम्यते मृत्तिकेत्येव स मिति करणे सत्यत्वं वधारणं दि
त्यं मृत्यो स मृत्युमिति शांणे द्वैतदर्शनस्य निन्दितत्वात्स
त्यत्वे द्वैत्यस्य तदयोगादर्थानृतत्वं तस्योक्तमित्यर्थः आदिशब्दात्

नेह नानास्ति किंचने त्यादिस क्षादैतापवादकं शास्त्रं गृह्यते म
मायेत्यत्र माभेव ये प्रपद्यन्ते मयामेतां तरति ते इति गुणमय्या
सकार्याया मायायाः परमात्मज्ञाननिवर्त्यत्वस्य भगवतोऽनुशासना
त्सत्यत्वे तदनुपपत्तेर्मायिकत्वं द्वैतस्य सिद्धमित्यर्थः ३५

तदेवं श्रुतियुक्तिभ्यां द्वैतमिथ्यात्वप्रतिपादनेनात्मनोऽद्वितीयत्वे
नदीकृते सत्त्वशुद्धिकारणाभावात्तस्य विशुद्धिरपि सिध्यतीत्याह

विशुद्धिश्च त एव स्य विकल्पाच्च विलक्षण

उपादेयो न हेयोऽत आत्मा न यैरकल्पि ३६

विशुद्धिरिति अस्यात्मनो विशुद्धिः धर्माधर्मतत्फलसस्पशं भा
वः अतएव द्वैतस्यानृतत्वादेव सच्च यतो विकल्पाद्विलक्षणस्तद्विपरीत
स्वभावोऽतएवात्मा नोपादेयो हेयो वा भूतिः हानोपादाने हि मूर्त
विषये नामूर्ते प्रत्यगात्मनि ते सभवत्यर्थः किंचा यैरकल्पितोऽयैः
कल्पयितुमशक्यत्वादपि विशुद्ध एवात्मेत्यर्थः नहि सर्वकल्पनाधि
ष्ठानं केनचित्कल्पयितुं शक्यते अतो नित्यशुद्ध इति भावः ३६

कस्मादात्मा कल्पितो न भवतीत्याशङ्क्य कल्पन हेतोरज्ञानस्य
वस्तुतः अत्मयभावादित्याह—

अ क तो धादित्ये न स्ति गोति स्वभावत

नित्य बोधस्वरू त्वा ज्ञान तद्वद त्मनि ३

अ क श इति अनात्मनोऽज्ञानकल्पितत्वादेव तत्र तदभाव
इति द्रष्टव्यम् ३७

यथ नित्यबोधस्वरूपत्वदज्ञानमात्मनि वस्तुतो नास्ति तथा सर्व
विक्रियारहितस्वभावत्वादवस्था तर कूटस्थताप्रच्युतिरूपं तस्य नास्ती
त्यह

विचित्रं यत् तव स्थिरमस्ति

अवस्थ तरवत्त्वे हि नातोऽस्य स्थिरं स य ३८

तथा विक्रियेति विपक्षे दोषमाह अवस्था तरवत्त्वे हीति ३८

मोक्षस्यावस्था तरत्वात्कथमवस्था तराभव इति तत्राह

मोक्षोऽवस्था तरस्य तस्य चलो

न योगो वियोगो मोक्षो कथंचन ३९

मोक्ष इति यस्य वादिनो मते मोक्षोऽवस्थ तरमात्मनः स्यात्तस्य मते तत्रो मोक्षः स्यात्प्रगवस्थायोगित्वानुपपत्तेः अतः स मोक्षश्चलोऽनित्य एव स्य दित्यपुरुषार्थतापत्तिरित्यर्थः माभूदवस्था तरं मोक्षस्तथ पि ब्रह्मणः संयोगो वा प्रकृतेर्वियोगो वा मोक्षो भविष्यतीति मतं तरमाशङ्क्य प्रत्याह न संयोग इति ३९

अयुक्तत्वे हेतुमाह

सयोगस्य निवृत्तिर्योगस्य चैव

गमनागमने चैव स्वरूपं तु न हीयते ४

योगस्येति कृतकस्यानित्यस्य नियमादित्यर्थः ननु जावस्य ससारदेशात्परमात्मनो वा स्वोपासकानुग्रहाय तं प्रत्यागमनं मोक्ष इत्याशङ्क्याह गमनागमने चेति न मोक्षो युक्त इति पूर्वोणा नुङ्ग जीवपरयोर्द्वयोरप्यविक्रियत्वाद्गमनगमनायोगादित्यर्थः परमते दोषमुक्त्वा स्वमते निर्दोषतामाह स्वरूपं त्विति न हीयते न विनश्यति अत आत्मस्वरूपमेव मोक्षो युक्त इति ४

आत्मस्वरूपमोक्षस्य नित्यत्वेऽकार्यत्वे हेतुमाह

रूपस्य निमित्तात् तत्सनिमित्ता हि च रे

अप्यस्य रूपं हि तेनैव चैव च ४१

स्वरूपेति नास्ति निमित्त कारण यस्य तदनिमित्त तस्य
भावोऽनिमित्तत्व तस्मादकार्यत्वादित्यर्थः अपरे अवस्थान्तरादय
सनिमित्त हीत्यतोऽनित्या स्युरित्यर्थः स्वरूपस्यानिमित्तत्व तल्लक्ष
णोक्त्य साधयति अनुपात्तमिति स्वरूपं हि नाम तद्यत्वेनान्येन
वा नोपात्त पर्जितं न भवति तथ स्वेनान्येन वा त्यक्तमिति न
भवति नह्युपादेय वा वस्त्वादेः स्वरूपत्व दृष्टम् अतो नाग तुक्
वस्तु स्वरूप किंतु नित्यमेवेत्यर्थः ४१

उक्त स्वरूपलक्षणमात्मनि लक्ष्ये योजयति

स्वरूपतः^१स्य कुशयो न्य

॥ वा ततो नित्योऽवि य त् थक्त्वत २

रूपत्वादिति सर्वस्याक शादेः स्वरूपत्वादारोपितसर्पादे
रज्ज्वादिवत्सर्वस्य त्वभूतत्व त्यक्त गृहीतु वा न शक्य अ त्म
कुतः हि यस्मिन् दनन्यतो भेदाभावादित्यर्थः हेयोपादेयत्वाभावे
सिद्धे फलितमाह गृहीतुमिति आत्मन उपादानह नयोरयोगे
पुनरपि क्रमे हेतुद्वयमाह अविषयत्वात्पृथक्त्ववति इति न ह्यविषय
उपादीयते स्वरूप वा त्यज्यत इति युज्यत इत्यर्थः ४२

आत्मनो नित्यत्वे हेत्वन्तरमाह

आत्थत्वा सर्वस्य नित्य आत्मैव केवल

त्यजेत्तस्माति या सर्वा साधनै सह मोक्षवित् । ४३

आत्मा इति सर्वस्यागमापयिन आत्मार्थत्वादात्मभोग्य
त्वात्ते वनागमापाय्यभोक्ता मा नित्य एवेति योजना केवलो निरु
पाधिरित्यर्थ. उपाधितोऽप्यस्य विशेषो नास्तीत्यर्थ यस्मिन् दात्मा
नित्योऽन्यत्सर्मानित्यमात्मार्थ च स्वामयस्थान मोक्ष इति

सिद्धम् तस्मान्मु णा ससाधन सर्वं मं त्याज्यमि ह
त्यजेदिति ३

इतोऽपि मुमुक्षुणा क्रिय त्याज्येत्याह

आ८ ला रो ला इति खोप त्तय

अला रोऽन्य ८ लाभस् तु त्यजेत्त दना८ १म् ४४

आत्मलाभ इति अ मलाभ पर विद्यत इति स्मृति
म् सर्वस्वत्य गेनाप्य त्म रक्षणप्रवृत्तिदर्शनमुपपत्तिः बहुव न
प्रयोगादनेकत्व श खो पत्तीन सूचयति अ त्मल भस्य नित्यसिद्ध
त्वात्किमिदमपूर्वमिवोच्यत इत्यत आह अल भ इति अन्यस्मि
स्वाज्ञ नपरिनि पन्नेऽह १रादावभेदेन त्मस्फुरण यात्मल भ च्यते
स तु भो न भवति संसरदुःखहेतुत्वात् स्वतःसिद्धपरमानन्दा
विर्भावप्रतिबन्धकत्व त्प्र युत क्षतिरेवेत्यर्थं तस्मादनात्मतामह १रा
म भिमानित मविद्य ध्यारोपि प्रमाणजनितब्रह्मात्मज्ञानेन ज्ञान
धनद्वारा जेदित्यर्थ ४

आ मतत्त्व ह्यस्वरूपा गम अ त्म १म एव परमो लाभ परम
पु ष र्थ इत्या मैक्यज्ञान मोक्षसाधनम त्मा चाद्वयानन्दरूपस्तस्मिन्न
ज्ञानमूल. ससारो न परमाथत इति स्वमतमभिध य तत्रैव क्षूण
मतिस्थैर्याय मत रनिरा रणं कर्तुमारभम णो भगव भा यकार
सांख्य रूपनं त वन्निराकरोति

अशो

अविद्यादे सुप्त चान्यो १तुरुच्ये ४५

गुणानामिति त्र यत्प्रधान त्रिगुणात्मक स्वतन्त्रमचेतन

पुरुषस्य भोगपवर्गार्थं महद्दिरूपेण परिणमत इति कल्पयन्ति
 तावन्न संभवति यतो गुणानां सत्त्वरजस्तमसं समभावस्य सृष्टि
 प्राप्तीनमेलनस्य अंशः प्रच्युति पूर्वावस्थत्यागेनावस्था तराप
 तिरूप. परिणामो दुर्घटत्वान्नोपपद्यते कुत इति चेत्तत्र वक्तव्यं किं
 निर्हेतुक एव गुणपरिणाम इष्यते सहेतुको वा नाद्य सद्
 परिणामप्रसङ्गात् द्वितीयेऽप्यविद्याप्राप्यदृष्टपुरुष एव हेतुस्तद् यो
 वा परमेश्वरः नाद्य इत्याह अविद्यदेरिति तस्यामवस्थाय म
 विद्यादेः प्रसुप्तत्वालीनत्वात्पुरुषणामुदासीनत्वान्न तन्निमित्तः सा य
 वस्थाअंश इत्यर्थः न द्वितीय इत्याह नचा य इति अविद्या
 दिभ्योऽयपरमेश्वरं जीकारेऽपसिद्धा तप्रसङ्ग इत्यथ ५

गुणानमन्योन्यं प्रवृत्तिहेतुत्व स्यादिति चेत्तत्राह

इ रे रहेतुत्वे त्ति स्यात् दान् ।

नियमो न वृत्तीनां गुणैर्वात्मनि । भवेत् ४६

इतरेतरेति असि पक्षे प्रयोजका तरप्रतीक्षानपेक्षणात्सदा
 प्रवृत्तिः परिणमः स्यन्न वा स्याद्विशेषाभावादित्यर्थः अथ क्रमेणो
 त्पत्तिस्थितिसंहाराणां प्रसिद्धत्वान्न सदा तत्प्रसङ्ग इति तत्राह
 नियम इति नियमो यतोऽनेनेति नियमो नियामको हेतुः प्रवृत्तीनां
 गुणकार्योत्पत्त्यादीनां गुणेषु सत्त्वादिवात्मनि पुरुषे वा यतो न
 भवेन्न संभवेदतः सदा प्रवृत्तिर्वा स्यादिति योजना नहि गुणपुरुषा
 तिरिक्तं किञ्चित्त्वमभ्युपगतमस्ति सांख्यैर्यद्गुणेषु वा पुरुषेषु व
 स्थित्वा प्रवृत्त्यादिनियामक स्यादित्यर्थः ४६

यथाकथंचिदस्तु वा प्रधानप्रवृत्तिस्तथापि दोषप्रसक्ति परिहर्तुं न
 पार्यत इत्याह

विषो क्तबद्ध ना तदर्थेन च ७

अर्थार्थिनोस्त ब धो ना ि ज्ञो नेतरोऽपि । ४७

विषे इति तदर्थे प्रधानस्य पुरुषार्थत्वेसति बद्धमुक्तान विशेषो न युज्यते नहि सर्वपुरुषा प्रति साधरणे प्रधनस्यैकस्य व्यापारे केचिद्वद्धा केचिन्मुक्ता इति यवस्थोपपद्यते तथाच सर्व एव सदा बद्धा मुक्ता व स्युरित्यर्थः किंच स्मि मतेऽर्थार्थिनो शेषशेषिणोः सब धश्च न युज्यत इत्य वयः अर्थ्यते प्रथ्यते इत्यर्थः सुखतत्साधनरूपः पदार्थः सोऽभिलषितो विद्यते यस्य सोऽर्थं तयो सब ध उपकार्योपकारकभावलक्षणः स प्रधानवादे न युज्यते न घटत इत्यर्थः कुत इत्यत अह नेति ज्ञो ज्ञानैक स्वभावः पुरुषो नार्थयुक्तस्तस्यासङ्गत्वनिविशेषत्वाभ्युपगम नेतरोऽपि वा प्रश्न नाख्योऽपि नाथा जडत्व देवेत्यर्थः तस्मात्प्रधानस्य परार्थत्व कल्पनमयुक्तमिति भावः ४७

एवं प्रधानस्य पुरुषा प्रति प्रवृत्तिमङ्गीकृत्याव्यवस्थोक्ता स पीद नी न घटत इति साधयति

ध स्य च पारार्थ्ये रुप विकर

न ारु श ऽपि विकारेऽपि न यते ४८

प्रधनेति पुरुषस्याविकारतः प्रधानकृतातिशययोगित्वल क्षणविकाररहितत्वात् धानस्य पारार्थ्यं च न युक्तमिति योजना नह्यनुविधेयकृतातिशयायोगिनि स्व मि युपपद्यत इत्यर्थः यदि पुरुषस्य प्रधानप्रति स्वाभ्योपपत्तये विकारोऽप्यङ्गीक्रियते तदाङ्गीकृतेऽपि विकारे प्रधानस्य पारार्थ्यं न युज्यते विकारवतो नित्यत्वनियमा न्नित्यप्रधानस्व यायोगादित्यर्थः सांख्यश स्त्रेऽपीत्यपिशब्द न वेद

बाह्यशास्त्रेष्वेव व्यवस्थ किंतु सांख्यशास्त्रेऽपीति तस्य पि पुबुद्धिमूलत्वं
न सम्य वेदमूल वमस्तीति द्योत्यते ८

प्रधानपुरुषयो सब ध भावमुक्त प्रपञ्चयति

धानु १ प्रकृ १ पुरु स्य च
मि थो दथत्व धा स्याचितित ९

धानुपपत्ते १ इति पुरुषस्यासङ्गोदासीनस्वभावत्वात्प्रकृते
डत्वेन स्वतःप्रवृत्त्यनुपपत्ते योर्मिथः सब ध नुपपत्ते प्रधानस्य
तादर्थ्यं पुरुषार्थत्वमयुक्त युक्तिशून्य अचितित्वतो जडत्वत् प्रधान
नस्य भृत्यवदुपकारकत्वासंभवादित्यर्थ अत प्रधानपुरुषयोरर्थ थित्व
रूपना न युक्तेति भाव ४९

पुरुषस्याविकारत इत्युक्तमवि ारित्व स्पष्टयति

त्रि योत् १ विनाशित १ १ च पूर्ववत्
नि १ मिच्छे १ निर्माक्ष धा स्य प्रस य ५

क्रियोत्पत्त विरि पुरुषे यत्किंचित्क्रियोत्पत्तौ अभ्युपग यम
नाय विनाशित्व तस्य प्रसज्येत यत्क्रिय वत्तदनित्य यथा घटादीति
यासिदर्शन त् नित्यश्च पुरुषोभ्युपग यते सांख्यैरित्यर्थ ननु न परि
स्पन्द परिणामो वा पुरुषस्य क्रिय भ्युपगम्यते येन नित्यत्वप्रसङ्ग
किंतु ज्ञानमेव क्रियाभ्युपगम्यते इति चेत्तर्हि जन्यमज यं वा
ानमभ्युपेयते नोभयथापि घटत इत्याह ज्ञानमात्रे च पूर्वव
दिति ज यज्ञानयोगे विकारित्व दनित्यत्वापत्तिरजन्यज्ञानयोगित्वे न
प्रधानप्रति स्वाम्यसंभव इत्युक्तदोषापत्तिरित्यर्थः तस्मात्पुरुषस्यासङ्गो
दासीनत्व दनाधेयातिशयत्वात्प्रवर्तकत्व नुपपत्तेर यस्य च हेत्व तरस्य
प्रधानविक रातिरिक्तस्यानभ्युपगमात्प्रलये च प्रधानविकाराणामल धा

मतया प्रवर्तकत्वायोगान्निर्मितैव प्रधानम् तिरङ्गीक ॥ तथाचा
व्यवस्था सुखैवेति प्रतिपद्यन्नुपसहरति निर्निमित्त इति प्रधानस्य
यापारे निर्निमित्ते भ्युपगम्यमाने तस्य सदा वृत्तिसम्भवत् दृक्श
क्ति ता पुरुषाणां तद्दर्शनस्य वर्जनीयत्वादनिमोक्ष प्रसज्येत अत
इत्थमव्यवस्थितं सख्यशास्त्रं न मुक्षुभि श्रद्धेयमिति भाव ५

निगुणपुरुषमतप्रक्रिय निरा त्य सगुण पुरुषा इति वैशेषिक
मत क्रिया दूषयति

श्य यो

नेनैव सुखादय

ए नी त्वोऽग्रा स्यु कणादादिवत्मनाम् ५१

न मित्यादि । आत्मगतेन ज्ञानेन त्मगता सुखा
दयो गुणाः प्रकशन्त इति हि ते मय ते न्नोपपद्यते तथाहि
यथोष्णत्वमग्निनि मग्निनिष्ठेन प्रकाशेन न प्रकाश्य प्रकाशार्हं न
भवति एकाश्रयत्वादेवं सुखादयो गुणा आत्मनि नेन ज्ञानेनाग्रा
न । स्यु कुत. एकनीडत्वत एकाश्रयत्वत् कण दादि
वर्त्मनां मत इत्यर्थ विषयविषयिणो. समानदेशत्वे ग्रा मिद
ग्राहकमिदमिति च भेदनियमो न सिद्ध्येदिति भाव ५१

न केवलमेकाश्रयत्वादेव ज्ञानसुखादीन् भास्यभ सकत्वानुपपत्ति
रपितु यौगपद्यासम्भव दपीत्याह

ग त मे त्व वि । योरपि

नो योगै हेतु । दग्रा त्व सु स्य च ५२

युगपदिति नेति पूर्वश्लोकादनुवर्तनीयम् तथाच यमर्थ
सुखविज्ञ नयोर्न युगपत्समवेतत्वं सम्भवति कुत मनोयोगैकहेतु

त्वान्मनःसंयोगस्य समवायिकारणस्यैकमेवात्मगुणंप्रति हेतुत्वाभ्युपग
मात्तथ च सुखासमवयिकारणमनःसंयोगनाशे सुखस्य नाशात्संयो
गतरासमवायिकारणज्ञेन सुखस्य न ग्राह्यत्वप्रत्यक्षत उपपद्यते
इति अपिशब्दात्समवायोऽपि न प्रमाणयुक्तिपथमवतरतीति द्योत्यते
अशब्दादात्ममनसोर्निर्वयवयोः प्रदेशभावादात्मनोरिव संयोगनुप
पत्तिः संयोगे वा विभोरात्मनो विभागानुपपत्तिस्तदभावे संयोगान्त
रनुपपत्तौ ज्ञानदिकार्यक्रमनुपपत्तिः कार्याणां समवायिकारणदेशा
नतिवर्तित्वनियमदर्शनादयत्रेहापि तत्प्रसङ्गेऽणुपरिमणमनःसंयोग
स्याणुदेशमात्रवर्तितया तत्कार्यस्यापि तमात्रवर्तित्वे सकलशरीरगत
त्ववेदनाया अप्रत्यक्षत्वप्रसङ्ग इत्यादिदूषणगण समुच्चीयते ५२

सुखवदेव दुःखेच्छाद्वेषप्रयत्ननामप्यग्राह्यत्वं यायसायादित्याह

तथ ये । च भि त्वाद्युपपत्तिमनेये

गुणानां स वेतत्वं ज्ञानचेन्न विशेषात् ५३

तथेति अयेषां गुणानां भिन्नत्वात्परस्परविलक्षणत्वं ज्ञान
सुखयोरिव युगपत्त्वमनेयते एकस्यात्ममनःसंयोगस्यानेककार्यहेतु
त्वात्संभवस्योक्तत्वं दित्यर्थः चकार देकाश्रययोर्धिपयविषयित्वायोग
पूर्वेक्तः सगृह्यते माभूज्ज्ञानभास्यत्वं सुखादीनामेकस्मिन्नात्मनि
समवेतत्वमेव तेषां ज्ञानं नामेत्यशङ्क्य ज्ञेनेन तेषां विशेषितत्वा
मैवमित्यहं गुणानामिति ज्ञातसुखं ज्ञातं दुःखमिति विशिष्ट
व्यवहारदर्शनमित्यर्थः ५३

एतदेव विशदयति

ज्ञेनेन विशेषतः जानयत्वस्मृतेस्तथ

सुखं ज्ञातं त्वेव वा ज्ञातं त ५४

ज्ञ नेनैवेति ज्ञानेन विशेषत्वादेव ज्ञानप्यत्व सुखादीनामेष्ट
व्यमित्यर्थः ज्ञानाहितसंस्कारज यस्मृतिविषयत्वादपि ज्ञानाप्यत्व
सुखादेरेष्ट यमित्याह स्मृतेस्तथेति सुख मया ज्ञातमित्येवं स्मृते-
रिति संबधः किंच ज्ञानविशिष्टात्मसमवेतत्वं सुखादेर्ज्ञानमिष्यते
केवलात्मसमवेतत्वं वा नाद्यः युगपत्क्षणिकात्मविशेषगुणानां समव-
यासंभवस्योक्तत्वादात्मगतसंख्यापरिमाणादेरपि ग्रहणप्रसङ्ग चेत्यभि-
प्रेत्य द्वितीयं दूषयति तवेति तव मते आत्मनो ज्ञानभिन्नत्व द्व-
एवद्वयमात्रत्वात्तत्समवेतत्वमात्रेण न सुखादिसिद्धिः सर्वस्य जडत्वा-
दित्यर्थः ५४

ज्ञानसुखादीनाम त्मगुणत्वाभ्युपगमेन भ स्यभासकत्वासंभव उक्तः
इदानीं तेषामात्मगुणत्वमपि दुर्भणमित्याह

सुखादेर्न त्मधर्मत्वम त्मनस्तेऽविक रत

भेदाद् कस्मा मनो ऽ विशेषत ५५

सुखादेरिति सुखादेर त्मधर्मत्वं न संभवति ते तव मते
आत्मनो विकारतो विकारित्वाभ व द्विभुत्वाङ्गीकारेण नित्यत्वाभ्युपग-
मात् नहि नित्यमनित्यगुणकमिति मांप्रति दृष्टान्तः कोऽपि विद्यतेऽतो
नात्मनो गुणवत्त्वसिद्धिः दूरे ग्राह्यग्राहकत्वकल्पनेति भावः किंच
गुणगुणिनोरत्यन्तभेदवादिनस्तव मते अस्यैव त्मनोऽयं सुखादिरिति
नियमोऽपि दुर्घट इत्याह भेदादिति अ यस्यात्मा तरस्य मनसो
वा कस्मात् सुखादयो गुणा न स्युरविशेषितो भेदाविशेष इत्यक्ष-
रार्थ अयमाशय सर्वत्मानां विभुत्वङ्गीकाराद्यच्छरीरावच्छेदे-
नात्मनि सुखादयो जाय ते तत्र तदा सर्वात्मनां सत्त्वात्तद्भेदस्य च
तत्रानवगमादस्यैवात्मनोऽयं सुखादिधर्मो ना यस्येति नियम तु न
सा

शक्यते न मनःसंयोगभदो नियामको मनस्यपि सर्वात्मसंबन्धस्या
विशेषात् नाप्यदृष्टभेदो नियामकस्तस्याप्यात्मधर्मत्वासेद्धेरदृष्टहेतु
प्रयत्नद्वरपि मनःसंयोगनिमित्तकत्वात्तस्य च सर्वात्मसु विशेषासिद्धेर
दृष्टस्यापि नाश्रयविशेषसिद्धिरिति यत्र कुत्रापि जायमानं सुखादि
यस्य कस्यापि कस्मान्न स्यात्तथा मनसः क्रियावत्त्वा मूर्तत्वात्सुखादि
देशाव्यभिचाराच्च तस्यैव कस्माद्धर्माः सुखादयो न स्युर्विनिगमना
भावादिति ५५

यद्यपि वैशेषिकैर्ज्ञानस्य ज्ञाना तरवेद्यत्वमिष्यते तदप्ययुक्तमनव
स्थाप्रसङ्गादित्याह

**स्या मालाऽपरिहार्या तु ज्ञान चेज्ज्ञेय । ब्रजेत्
युः । पद्मापि चोत्पत्तिर्युपेता । इ यते ५६**

स्या मालेति अयमर्थः येनात्मनः संयोगेन प्रथमं ज्ञानं जयते
तदयेन संयोगा तरेण तद्विषयं ज्ञानं तरे जायते किंवा तेनैव
संयोगा अथे दोषमाह स्यादिति ज्ञानं चेज्ज्ञेयतां ब्रजेत्तदा-
ऽपरिहार्या ज्ञानमाला ज्ञानपरम्परा स्यात् ज्ञानानवस्थ स्य दित्यर्थः
विषयावभारासमये यदि ज्ञानं नावभासेत तदा विषयः स्वयमेव
भासते ज्ञानाधीनतया वेति विवेक्तुमशक्यत्वात्तदैव ज्ञानभानं ज्ञान
न्तरभेदव्यं तस्याप्यभने पूर्वज्ञानस्य ज्ञाना तरभास्यत्वासिद्धेस्तद्ज्ञानाय
ज्ञाना तरमिति दुर्निवारानवस्था स्यादिति भवः तुल्य द्वाश्चार्थः
तेनच प्रथमज्ञानोत्पत्त्यन तर मनसि क्रिया ततो विभागस्ततः पूर्व
संयोगनाशस्ततः संयोगा तरे ततो ज्ञाना तरमिति बहुक्षणविलम्बेनो
त्पद्यमानमुत्तरज्ञा । पूर्वज्ञानावभासनं कथं कुर्यात्तस्य तदानीमभावादि
त्यादियुक्तय तरे समुचीयते अथ द्वितीयं कल्पमनूयातिप्रसङ्गेन

दूषयति युगपद्वेति अपिचानवस्थादोषपरिजिहीर्षया पूर्वोत्तरज्ञान-
योरेकस्मादेव संयोगाद्युगपद्वोत्पत्तिरभ्युपेता चेदित्यनुषज्यते तदातो
ऽस्मादेव संयोगाद्युगपत्संनिकृष्टरूपरसगंधश्च दस्पर्शज्ञानानामपि तदै-
वोत्पत्तिरिष्यतां तदा संस्कारोद्बोधसंपाते सहकारिलाभात्तदर्थस्मृती
नामप्युत्पत्तिरिष्यतामतो न ज्ञानस्य ज्ञाना तरवेद्यत्वकल्पना युक्तिम-
तीति स्थितमित्यर्थः ५६

किंच त्मनश्चैत य स्वरूपलक्षणमुच्यते तटस्थलक्षण वा आद्ये
पृथि यादौ ग धादिवत्सनातनत्वात्तस्य च स्वरूपानतिरेक दनित्यज्ञान
आमेत्युद्बोधो मृषैव स्यात् द्वितीये तु स्वरूपलक्षणम यदनात्मासा
धारणं वक्तव्यं तच्च चेतनातिरिक्तं न किमपि संभावितमस्त्यतो
देहादिजडविलक्षणम त्मानमभ्युपगच्छता सदा निर्विशेषचित्पुः
कूटस्थ एवात्माभ्युपेतव्योऽयथा विकारिणोऽनित्यत्वनिग्रहो धर्मो
क्षा वय्येक आत्मा भवतीति दुःसंपादमित्येतत्सर्वमभिप्रेत्याह

अनवस्था तरत्वाच्च ब धो नात्मनि विद्यते

नाशुद्धिश्चा यराज्जत्वादसङ्गो हीति च श्रुते ५७

अनवस्था तरत्वाच्चेति नास्त्यवस्था तरं यस्य सोऽनवस्थ न्तर
तस्य भावोऽनवस्था तरत्वं तस्मादिति विग्रहः आत्मन इति शेषः ।
तथाचात्मनः कूटस्थत्व तस्मिन्न त्मनि ब धो विशेषगुणवत्त्वलक्षणः
परमार्थतो न विद्यते चकार तन्निवृत्तिरूपो मोक्षोऽपि न विद्यत
इति योज्यम् तस्मान्नित्यशुद्ध एवात्मेत्यत्र प्रमाणं वद-परकल्पना
निराकरणफलमाह नाशुद्धिश्चापीति स्वगतधर्मकृतब धाभाववद
यसंसर्गकृताशुद्धिरपि न चास्त्यसङ्गत्वादित्यर्थ ५७

इतश्च नात्मन पारमार्थिको ब ध इत्ये

सूक्ष्मैक गोचरेभ्यश्च न लि यत इति श्रुते. ५८

सूक्ष्मेति सूक्ष्मत्व मनोवागग यत्वमेकत्वमद्वितायत्वमगोचरत्वं
निर्विशेषत्वमेतेभ्यश्च हेतुभ्यो नित्यशुद्ध एवात्मा न लिप्यते लोक
दुःखेन बाह्य इति श्रुतेरित्यर्थः यथा सर्वमतं सौक्ष्म्यादाकाशं
नोपलिप्यते सर्वत्रावस्थितो देहे तथात्मा नोपलि यते इति भगव
द्वचनं चात्रोदाहर्त यम् अर्धश्लोकः ५८

एवमात्मनो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावत्वं साधयतो वेदान्तिन
आत्मोपदेशशास्त्रानर्थक्यमित्याक्षिपन्ति पूर्ववादिनः—

एव तर्हि न मोक्षोऽस्ति ब धाभावात्कथंचन
शा ननथक्यमेव स्य बुद्धेर्भ्रान्तिरिष्यते

ब धो मोक्षश्च श यथोक्तो न च यथ ५९

एव तद्वाति यदीत्यध्याहार्यम् यद्येवं नित्यशुद्ध आत्मा
तर्हि कथंचन केनापि रूपेण ब धाभावा मोक्षोऽपि नास्ति ब धपू-
त्रं कत्वा मोक्षस्य तदभावेऽभावात्तथाच मोक्षोपायोपदेशशास्त्रानर्थक्य
मेव स्यादिति उत्तरमाह न बुद्धेरित्यादिना बुद्धेर्भ्रान्तिः ब ध
प्यत इत्य वयः तन्नाशो भ्रान्तिनाशो मोक्ष इति चे यते न परमा
र्थत इत्यर्थः स ब धो यथा पूर्वमुक्तोऽज्ञानं कल्पनामूलं संसारस्य
नियामकमिति तथैव न चा यथ तथाचाज्ञानकल्पितब धभ्रमनि
वृत्त्यर्थत्वादुपदेशशास्त्रस्य न वैयर्थ्यप्रसङ्ग इत्यर्थः ५९

अज्ञ नमूलबुद्धिधर्माध्यासलक्षणो ब धश्चिदात्मनीत्युक्तमुपपाद
यति

बोधात्मोतिषा दीप्ता बोधमात्मनि म यते
बुद्धिर्ना योऽस्ति बोद्धेति सेय भ्रान्तिर्हि धीगता ६

बोधात्मेति बोधरूपस्यात्मनो यज्ज्योति प्रकाशश्चिदाभास

स्तेन दीप्ता याप्ता प्रकाशिता बुद्धिरात्मनि स्वस्या बोधं चैत यं म यते
अ यो बोद्धा साक्षी नास्ति अहमेव बोद्धेति साभासा बुद्धिः प्रक शते
तदविवेकादहमेव बद्धोऽकर्तृत्यादिरात्मनि संसारो धीगता आन्तिरेवे
त्यर्थ ६

बुद्धेरेव बोधात्मत्वं यथाप्रताति परमार्थं किं न स्यादिति चेन्नेत्याह

बोधस्य रूपं तत्त्वोच्यते चर्यते

अविवेकोऽनद्योऽयससरो नाय इयते ६१

बोधस्येति बुद्धेरग तुक्त्वेन बोधज्यभिचाराद्बोधस्य च विनापि
बुद्धिं सुषुप्ते सद्भावादत्मस्वरूपत्वं तत्र बुद्धौ स उपचर्यतेऽध्यस्य
व्यवहियतेऽविवेकादित्यर्थः तर्हि सोऽविवेकः सादिरनादिवेति
वाक्षायामाह अविवेकोऽपीति यद्यविवेक एवानाद्यज्ञानकृतत्वाद्
नादिस्तर्हि तस्यैव ब्रह्मात्मज्ञानान्निवृत्तिः स्य च संसारस्येति अमं वार
यति संसारो नाय इष्यत इति कर्त्रादिधर्मकबुद्ध्याविवेक एव
संसार इत्यर्थः ६१

बोधस्य ज्ञानात्मकत्वे फलितमाह

मोक्षस्तन्न एष यथनुपपत्तिरिति

येषां वस्तुतः पत्तिर्मोक्षो न तु तैर्मत ६२

मोक्ष इति ज्ञानादज्ञाननिवृत्त्या तत्कार्येण धनिवृत्तिरेव मुक्ति
ना यथा हेयस्योपादेयस्य वा मोक्षस्यानुपपत्तितोऽनुपपत्तेरित्यर्थः
अपपत्तिमेव द्रढय पक्षान्तरं निराकरोति येषामिति येष
वादिनां स्वरूपादन्यवस्त्वन्तरापत्तिरात्मनो मोक्ष इति मत तैरात्मनाश
एव मोक्ष इतीत्यात् स्थितस्य नष्टस्य वा यस्यान्यत्वासंभव द्वस्त्वन्त

रापत्तिश्च देन यदि प्राप्तिर्वैवक्ष्यते तथापि संयोगा विप्रयोगान्ता इति
यायेन कृतकस्या नित्यत्वव्याप्तेश्चानित्यो मोक्ष स्यादित्यर्थः ६२

यथावस्त्व तरापत्तिर्मोक्ष इति पक्षेऽनुपपत्तिरनित्यत्वापत्तिश्च तथा
त्मनोऽवस्था तरापत्तिर्मोक्षपक्षेऽपि स दोषस्तुल्य इत्याह

**अ स्था तरम ेवमविक र युज्यते
विकारोऽ यवित्व स्य ततो नाशो घटादिवत् ६३**

अवस्था तर येवमिति अविकारित्वादात्मनोऽवस्था तरमपि
न युज्यते यदि पुनर्विकारोऽप्यभ्युपगम्येत तथासति सावयवत्वमा
त्मनः स्यात्ततः सावयवत्व त्राश एव घटादिवदपरिहार्यः स्यात् अतो
अ न्तिनिवृत्तिमात्र एव मोक्षो नान्यथा संभवतीत्यर्थः ६३

वेद तसिद्ध तद या ब धमोक्षादिकल्पनाः वादिभिरुत्प्रेक्षिताः
श्रुति मृति य यबाधितत्व त्वादरणीया मुमुक्षुभिरित्युपसंहरति

**तस्म द्भ्रान्तिर तोऽ या हि धमोक्ष दिकल्पना
सांख्यक णादवौद्धाना मीमांसाहतकल्पना ६४**

त दिति द्व भ्याम् भ्रान्तिरेव परिशेषादात्मनि ब धमोक्ष
प्रतिभास ेति कल्पना श्रुत्याद्यविरुद्धा अतोऽ या ब धमोक्षादिक
ल्पनाः आदिशब्दात्तद्धेतुकल्पनाश्च न दर्तव्याः कदाचनेति संब धः
अतोऽस्मात्सिद्धान्ताद या ब धमोक्ष दिकल्पना हि यस्माद्भ्रान्ति
प्रम णशून्या तस्मान्नादर्त येति वा वयः केषां वा कल्पना न दर्त
व्येत्यत आह सांख्येति मामांसाहता विचारविरुद्धा विचारा
सहा व कल्पना मीमांसाहतकल्पना इत्यर्थः ६४

अनादरे हेतुमाह

शा युरि विहीनः । दत्तया कदाचन

शक्य शतशो वक्तु दोषा । सा सहस्रश ६५

शास्त्रेति शास्त्रयुक्तिविरुद्धाश्च ताः कल्पना इत्याह

शक्य त इति ६५

इतश्च संख्यादिकल्पना नादर्थव्येत्याह

अपि नि दोषपक्षेय या यतोऽयानि चेत्यत

त्यक्त्वातो शास्त्रो गीर्माति कुर्याद्दृढा बुध ६६

अपि नि दोषपक्षेयि ता यतोऽयानि शास्त्राणि पृथिव्यां

विविधानि वै शङ्कनीयानि विद्वद्विधर्मशुद्धिमभी सुभि या वेद

बाह्याः स्मृतयो याश्च काश्च कुदृष्टयः सर्वास्ता निष्फलाः प्रेत्य तमो

निष्ठा हि ताः स्मृता इत्यादिनि दावचनानादर्थे या इत्यर्थः

अतोऽयशास्त्रोक्तीस्त्यक्त्वा दृढां मतिं बुधः कुर्यादित्यवयः ६५

कथं मतिं कुर्यात्कुत्र वेत्याकाशायामाह

श्रद्धाभक्ती पुरस् त्व हित्व सर्वं नार्जवम्

वेदा तस्यैव तत्त्वार्थे यासस्याभिमतौ था ६७

श्रद्धेति श्रद्धा श्रुत्युक्तेऽर्थे विश्वासः भक्तिस्तत्परता ते पुरस्कृत्य

अदरेणावलम्ब्येत्यर्थः सुगममयत् ६७

एवमुक्तं परपक्षनिरकरणं संक्षिप्य तत्प्रयोजनं कथयति

इति द्वयवादकल्पन निरात्मवादाश्च तथा

हि क्तिता पे शङ्क परादत् स्थिरा

मुक्षोः पथे स्ति त ६८

तीति इति इत्थं युक्तिं प्रणुना निराकृता द्वयवादक

ल्पनाः भेदवादकल्पना सांख्यादिकल्पना इति यावत् तथा निरा

त्मव दा बौद्धवादाश्च युक्तितः प्रणुन्ना इत्यर्थं किमर्थं तदाह
व्यपेतेति मुमुक्षुवः परव दतः परशास्त्रेभ्यो व्यपेतशङ्कास्तत्प्रामाणि
कत्वशङ्क रहिताः स तो ज्ञानपथे वेद तोक्तज्ञानमार्गे स्थिराः स्युभवे
युरित्युत अपाति योजना ६८

वेदा तविहितब्रह्मात्मज्ञानस्यैव पुरुष र्थसाधनत्वमिति तत्स्वरूपक
थनपूर्वक मुमुक्षूणां तन्निष्ठत्वमावश्यकमिति दर्शयति

साक्षिकं ज्ञ न तीव निर्मल विकल्पनाभो
विपरी मद्वयम् अ ा य यदि निश्चितो
भे द्वि र वयो निर् तिमेति श्व िम् ६९

साक्षिकमि अद्वयम् अख डवस्तुम त्राकारमित्यर्थः
निर वयो निरस्ताज्ञानतत्कार्यसंब ध. सन्नित्यर्थं शाश्वती निर्वृतिर
स्व ड नन्दानुभवस्वरूपाविर्भवः ६९

यथोक्तज्ञ नाधिकारिण संक्षिप्तविशेषणसारं कथयस्तत्त्वनिष्ठ लक्ष
णमाह

इद रहस्य परम परायण यपेतदोषैरभिमत न व
र्जितै समीक्ष्य काया मति रार्जवे सदा न त्व
ा यमतिर्हि कश्चन ७

इद रहस्यतिति यदवाप्य शाश्वतीं निर्वृतिमेति तदिदं रहस्य
मुपदेशैकग यम् परमं परमात्मतत्त्वप्रकाशत्वात्सर्वेत्तमम् परायणं
निरवधिकसर्वाश्रयं परमगतिरूपमिति यावत् एवंविधमात्मज्ञानं
समीक्ष्य सम्यगालोच्य दृढीकृत्येति य वत् यपेतदोषैरपगतेन्द्रियबहि
र्मुखैरभिमानवर्जितैः पाण्डित्यादि नेमित्तचित्तदोषरहितैः शा तैर्दा तै
श्चेति यावत् एवविधेरधिकारिभिर र्जवे ऋजुभावे सर्वसमे ब्र ात्म

तत्त्वे मतिर्निष्ठा सदा कार्या ब्रह्मात्मतत्त्वमेव ऋजु सर्वदा सर्वत्रै
करूपत्वात्तत्स्वरूपमेवार्जवं नाम तस्य निविशेषत्वदिति द्रष्टव्यम्
तथ च ब्रह्माभेदेनात्मज्ञाननिष्ठा तत्त्वनिष्ठेत्युक्तं भवति एतदेव
यतिरेककथनेन विशदयति न तत्त्वद्विगति यः कश्चन स्वाय
मतिः प्रत्यगात्मनोऽयस्मि ब्रह्मणि मतिर्यस्य स स्वान्यमतिः स न
तत्त्वद्वक् तत्त्वद्विर्न भवतीत्यर्थः तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं
यदिदमुपासते अथ योऽयां देवतामुपास्तेऽयोस व योऽहमस्मीति
न स वेदेति श्रुतेः ७

एवमतियत्नलभ्येन ज्ञानेन किं फल साध्यते तदा

अनेकज मा तरसचितैर्नरो वि षेऽज्ञाननिमि
त्त । कै इदं विदित् । परम हि प न न
लि षे योम इवेह कर्मभि १
अने ति स्पष्टार्थः ७१

इदं ज्ञानमाचार्येण कस्यै दात यमित्यपेक्षायां विस्तृतविशेषणम
धिकारिणमह

शा चित्तय जिन्द्रियय च ही दोषाय
थोक्तकारि गु न्वित गाय सर्वदा
देयमेतत्स त क्षये ७२

प्रशा षेति प्रशा तचित्तय शान्तिगुणयुक्ताय जितेन्द्रियाय
दाताय प्रहीणदोषाय अनेकज मानुष्ठितयज्ञादिपरितोषितेश्वरप्रसा
दहतसमस्तकल्मषाय यथोक्तकारिणे शास्त्रोक्तस्वधर्मस्य यथाशास्त्र
मनुष्ठात्रे गुणान्विताय विद्याविनयाजवादिगुणयुक्ताय सर्वदा
दीर्घकाल सतत च नैरतर्पणानुगताय गुरुमनुसृताय एवंविधाय

मुमुक्षवे मोक्षमात्रेच्छावते एतदात्मज्ञान गुरुणा देय प्रतिपादयित
व्यगित्यर्थः ७२

एवंविध. शि यो महावाक्येनावगमितमात्मतत्त्वं कथमवगच्छति
किंवा फलं प्राप्नोतीत्यपेक्षायामाह

**परस्य देहे न यथाभिम निता रस्य द्रुत्परम र्थ
मीक्ष्य च इद हि विज्ञानमतीव निर्मल संप्राप
मुक्तोऽथ भवेच्च सर्वत ७३**

परस्येति यथा परस्य यस्य देहे परस्य नाभिम निता अहंम
मेत्यभिमानित्वं न सभवति तद्वत् स्वदेहेऽपि परमार्थमीक्ष्य देहाति
रिक्तमात्मतत्त्वमीक्ष्यालोच्याभिमानरहितः सन्निति यावत् चकारात्
प्रतिपादकवेदा तव क्या यालोच्येति गृह्यते एवंविधं इदं विज्ञानं
पूर्वोक्तसाक्षात्कारं संप्रा याथ तदैव सर्वतो मुक्तो भवेत् निरस्ताज्ञानत
त्कार्यसंस्कारपरमान दानुभवब्रह्मात्मस्वरूपो भवेदित्यर्थः ७३

किमिति गुणविशेषवच्छिष्यपरीक्षणं गुरोर्यस्मै कस्मैचिच्छि याय
कस्माद्विद्या न दीयते तत्राह

**नही८ लाभोऽभ्यधिकोऽस्ति कश्चन स्वरूपला
भात्स इतो हि ना य न देयमै द्र दपि राज्य
तोऽधिक रूपलाभ त्वपरीक्ष्य य त ७४**

नहीति स्वरूपमात्मतत्त्व लभ्यतेऽनेनेति स्वरूपलाभस्तत्त्वज्ञान
तत्स दभ्यधिको लाभः कश्चन कोऽपीह देवमनु यादिभवरम्परायां
नास्ति आत्मलाभान्न परं विद्यत इति स्मृतेः स लाभः इतएव
वेदा तवाक्यान्ना यतोऽ यस्माच्छास्त्रान्तरान्न भवति हि यस्मात्त
स्माद्यत्नतः शि यमपरीक्ष्य स्वरूपलभं तु ज्ञानं न देयम् ऐ द्रादपि

राज्यतो राज्यादधिकमिति विशेषणेन प्राणाप्यायचा तेवासिने नान्य
सै कसैचन यद्य यस्म इमामद्भिः परिगृहीतां धनस्य पूर्णां दद्य देत
देव ततो भूय इति श्रुतिं प्रमाणयति ७४

इति षोडश प र्थिवप्रकरणम् १६

स यज्जतिप्रकरणम् १७

परपक्षनिराकरणमुखेनोक्तं मोक्षसाधनं ज्ञानं स्वप्रक्रिययापि यक्ता
कर्तुं प्रकरणा तरमारभमाणो देवताभक्तेर्विद्याप्राप्त्य तरङ्गत्वं द्योतयन्
प्रकरणप्रतिपाद्यार्थं नमस्कारव्याजेन संक्षिप्याह

आत्मा ज्ञेय परो ह्यात्मा यस्माद य विद्यते
सर्वज्ञ स इह शुद्धस्तस्मै ज्ञेय त्मने नमः १

आत्मा ज्ञेय इति आत्मा स्वरूपं ज्ञेय. स्वरूपतोऽवधार्य
किं घट दिवद्विषयत्वेन नेत्यह परो ह्यात्मेति हि यस्मादात्मा
सर्वज्ञेय त्परो ज्ञेयत्वधर्मरहित. तत्कुतस्तत्राह यस्माद यन्न विद्यत
इति यस्मादात्मनः स्वरूप द यत्परमार्थतः पृथ भूतं तद्धर्मं वा न
विद्यते तथाच रूपादिहीनतया चक्षुराद्यगोचरत्वात्स्वसमानजातीय
प्रत्यक्ष यत्तय तराभावाद्यासिग्रहाभ वे सत्यनुमानार्थापत्तिग्राह्यत्वाभा
वात्स=शबस्व तर भावेनोपमानाग्राह्यत्वात् षष्ठीजातिगुणक्रियादिधर्म
राहित्येन श दागोचरत्वात् ज्ञातु स्वरूपत्वादेव नास्तीत्यभ्युपगन्तु
मशक्यत्वात्परिशेषाद्विषयभूतदेहेन्द्रिया तःकरणप्रत्याख्य नेन निवृण्य
तत्साक्षितया विषयत्वेन स्वयंप्रकाश अत्मा ज्ञेय इत्यर्थः एव
त्वंपदार्थं परिशोध्य तस्य तत्पदार्थत्मकत्व वाक्यार्थं कथयितुं तत्प

दर्थमाह सर्वज्ञ इति सामा यतः सर्वं जानातीति सर्वज्ञ
विशेषतः सर्वं पश्यतीति सर्ववृक् सर्वज्ञत्वमुपलक्षणमुक्त्वा तस्य
स्वरूपलक्षणमाह शुद्ध इति अनृतजडपरिच्छिन्नदुःखादिप्रपञ्चसंस-
र्गरहित सत्यज्ञानान तान् द्रूप-त्यर्थः वाक्यार्थं तत्त्वंपदार्थं
क्यमाह तस्मा इति पूर्वाक्तप्रकारेण ज्ञेयश्चासावात्मा च ज्ञेयात्मा
तस्मै ज्ञेयात्मने तस्मै सर्वज्ञत इत्युपलक्षिताय सत्य दिस्वरूपाय नमः
प्रह्वीभावोऽस्तु तद्भेददृष्टिविलय एवेह नमः श दार्थः १

देवताभक्तिवदुरुभक्तेरपि विद्याप्राप्त्यन्तरङ्गत्वं यस्य देवे परा
भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाश ते महा-
त्मन इति श्रुतिसिद्धं द्योतयन् गुरुपरम्परां प्रमणयति

पद क्य । दैदा भूतै क शि म्

वेदरहस्य यै ादित्य तोऽस् यहम् २

दवाक्येति यैर्गुरुभिर्वेदरहस्य ब्रह्म प्रकाशितं तान्नित्यं
प्रणतोऽस्म्यहमिति संबधः पदानां व क्यानां च शक्तितत्पर्यमर्था-
दया प्रमाणज्ञैः पदवाक्यप्रमाणज्ञैः यद्वा पदवाक्ये प्रसिद्धे प्रमाणमनु-
मानादि तज्ज्ञैरित्यर्थः दीपभूतैरयत्नेन सर्वार्थप्रकाशकैर्यैरिति
संबधः २

सामा येनाचर्यपरम्परां नमस्कृत्य विशेषेण स्वगुरुप्रणामपूर्वकमु-
द्देश्य प्रतिजानीते

यद्वा सूर्याशुसपात ध्व तक्ल प

य गुरु क्ष्ये विद्य विनिश्चयम् २

यद्ग गिति ब्र विद्य विनिश्चयो यस्मा यायविशेषाद्भवति त-
यायविशेष वक्ष्य इत्यर्थः सुगमम यत् ३

किमर्थं ब्र विद्याविनिश्चयो वक्ष्यते तदाह

आत्मलभात् रो न यो लाभ कश्चन वि ते

यदर्थं वेदवादाश्च स्मर्ताश्चापि या त्रि या ४

आत्मलभादिति आत्मलाभस्य परमत्वे प्रमाणं सूचयति
यदर्थं इति वेदवादा वेदवचनानि स्मार्ताश्च वदा स्मृतिवचनानि
साक्षाज्ज्ञानार्था वेदवादाः स्मृतिवादाश्च यदर्थं अपितु या क्रिया
कर्मपरवेदस्मृतिविहितास्ताश्च चित्तशुद्धिपर परया यदर्थस्तस्मादात्म
लाभादिति संबन्धः ४

पुत्रादिलाभापेक्षया आत्मलाभस्य परमत्वं प्रामाणिकमित्युक्तमुप
पादयति

अ त्मार्थोऽपि हि यो लाभ सु त्रयेष्टो विपर्यय

आत्मलाभ पर गेक्तो नित्यत्वाद् वेदिभि ५

अ त्मार्थोऽपीति योऽपि लाभः पुत्रधनादिविषयो लोके सुखा
येष्टः सोऽयाम् आत्मसुखार्थ इति हि प्रसिद्धमिति योजना
तर्हि पुत्रादिलाभेनैवात्मसुखसिद्धेः किमित्यात्मज्ञानमात्मलाभायेष्ट य
विशेषाभावादित्यत आह विपर्यय इति सुखविपर्ययः दुःखयापि
स लाभ स्यात्कदाचित्कस्यचित्पुत्रादेरेव दुःखहेतुत्वदर्शनादित्यर्थः
तस्मै ललाभान्तरापेक्षया अ त्मलाभः परमो लाभ इति तदर्थं सर्वपरि
त्यागेन त्मज्ञान संपादनीयमित्यभिप्रेत्याह आत्मेति विपर्ययप्रस
ङ्गस्तत्र न स्तीत्याह नित्यत्वादिति तथाच श्रुतिः तदेतत्त्रेयः पुत्रा
त्रेयो वित्तात्रेयोऽयस्मात्सर्वस्माद् तरतर यदयमा मा स योऽयमा
त्मानः प्रियं ब्रुवाण यास्त्रिय त्वां रोत्स्यतीतीश्वरोऽहं तथैव स्यादा
त्मानमेव प्रियमुपसीत स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य
प्रियं प्रमायुकं भवतीति ५

आत्मसुखलाभस्य नित्यत्वमुक्तं साधयति

स्वयं ल धस्वभावत् लाभस्तस्य नचा यत्

अ यापेक्षस्तु यो लाभ सोऽयं ष्टिसमुद्भव ६

स्वयमिति तस्यात्मनो लाभो नच यतोऽयनिमित्तको न भवति कुतः स्वयं ल धस्वभावत् साधनसाध्यत्व भावान्नित्यत्वमित्यर्थः । पुत्रादिलाभस्य साधनाधीनत्वेनानित्यत्वं साधयति अ यापेक्ष इति अ यदृष्टे सकाशात्समुद्भवो यस्य स तथा अ याधीनस्य तदपगमेऽपगमादनित्यत्वमित्यथ ६

केयमयदृष्टिः का वा तदुद्भवस्यायपुत्रादिलाभस्य नित्यत्वे हानिरित्यत आह

अ यद्विद्वत्स्वविद्या स्यात्तन्नाशो मोक्ष उ यते

ज्ञानेनैव सोऽपि स्याद्विरोधित्वा कर्मणा ७

अ यद्विद्वत्स्विति अ यस्मिन्ननात्मनि दृष्टिः प्रतीतिर्यस्याः सा अ यद्विद्वत्स्वः सा अविद्या भवतीत्यर्थः ततश्चात्माऽविद्याकृतभ्रान्तिनिबध्नत्वात्पुत्रादिलभ्यतेस्तस्याश्च स्वमतुल्यत्वान्नित्यात्मप्रियहानिः स्यादिति भावः तथाचाविद्यानिवृत्तिमारेणात्मस्वरूपनित्यसुखलाभभावात्सा संपद्येत्याह तन्नाश इति मोक्षो नित्यनिरतिशयपरमानन्दविर्भावोऽज्ञानहानिलक्षण तत्प्राप्त्युपायमाह ज्ञानेनैवेति सोऽप्यज्ञाननाशलक्षणो मोक्षो ज्ञानेनैव स्यात्तस्यैवाज्ञानविरोधित्वान्न कर्मण तस्याज्ञानविरोधित्वाभावात् तस्मत्सर्वकर्मपरित्यागेनामज्ञानसर्वथा संपादनीयमेव मुमुक्षुणेत्यर्थः ७

ननु विरोधाभावात्सकार्याऽविद्य निवृत्तिरूपो मोक्षः कर्मणा न भूत्तथापि तेन नित्यपुरुषार्थो भविष्यत्यतः किं ज्ञानेनेति नेत्यह

कर्मकार्यस्त्वनित्यं स्य दविद्याका कारण
प्रमाणं वेद एवात्र ज्ञानस्याधिगमे स्मृतं ८

कर्मकार्यस्त्विति तत्र हेतुगर्भं विशेषणं अविद्येति
मिथ्याप्रत्ययमूलरागप्रयुक्तकर्मसाध्यत्वादित्यर्थः कर्मसाध्यं फलम
नित्यं ज्ञानसाध्यं तु नित्यमित्यत्र किं प्रमाणमिति चेद्वेद एवेत्याह
प्रमाणमिति तद्यथेह कमजितो लोकः क्षीयत एवमेवासुत्रपु यजि
तो लोकः क्षीयते ब्रह्मविदामोति परं तरति शोकमात्मवि दित्या
दिवेद एव कर्मसाध्यमनित्यं ज्ञानसाध्यं नित्यं मोक्षरूपमित्यत्र ज्ञानस्य
विवेकस्याधिगमे प्रमाणं विद्वद्भिः स्मृतमित्यर्थः ८

किंच वेदस्य सर्वस्याध्ययनविध्युपपादितत्वात्पुरुषार्थे पर्यवसाना
योगात्परमपुरुषार्थपर्यवसानायात्मैवयज्ञानपरत्वमेष्टव्यं ततो न कर्मसु
तस्य महातात्पर्यं लभ्यत इत्यभिप्रेत्याह

ज्ञानैकार्थपरत्वात् वाक्यमेकं ततो विदुः
एकत्वं ह्यात्मनो ज्ञेयं वाक्यार्थप्रतिपत्तिः ९ ।

ज्ञानैकार्थेति ज्ञानमेवैकोऽर्थः प्रयोजनं परं प्रतिपाद्यं यस्य
वेदस्य स तथा तस्य भावस्त्वं तस्मात्तं वेदमेकं वाक्यं विदुः वाक्य
प्रमाणकोविदा इति शेषः किं तस्य ज्ञेयमित्यपेक्षायामाह एकत्वं
हीति ततो ज्ञानं दात्मन एकत्वमेव ज्ञेयमित्यवयवः हिशब्दोऽव
धारणार्थः ज्ञानप्रकारमाह वाक्यार्थप्रतिपत्तिः इति सत्यं
ज्ञानमनन्तमित्याद्यत्र तत्वाक्यार्थप्रतिपत्तिद्वारेण तत्त्वमस्यादिमहा
वाक्यैरात्मनो ब्रह्मैकत्वं ज्ञेयमित्यर्थः आत्मतत्त्वज्ञानस्यैव परमपुरु
षार्थहेतुतायाः श्रुतत्वात्कर्मका इमपि तत्त्वज्ञानापेक्षितचित्तशुद्धिहेतु

कर्मविधानद्वरा पारम्पर्येण परमपुरुषार्थसाधनभावं भजत इति युक्त
मेकार्थपयवसानेनैकवाक्यत्वं वेदवाक्यस्येति भावः ९

न वात्मनो ब्र णश्चैकत्वज्ञानमनुपपन्न तयोरपर्यायश दवाच्यत्वेन
भेदादित्य शङ्क्य मैवम यो याश्रयापत्तिरित्याह

व भेद उ तद्भेद कल यो यो हि तच्छ्रुते
त्रय त्वे त तो रू नाम च कर्म च ?

वाच्यभेदादिति तद्भेदोऽपर्यायश दभेदो वाच्यभेदात्कल्प्य
स्त्वया वाच्योऽपि तच्छ्रुतेरपर्यायश दभेदश्रवण द्वित्रः कल य
तथाच सिद्धे वाच्यजीवब्रह्मभेदे तद्वाचकशब्दयोरपर्यायत्वसिद्धिस्त
त्सिद्धावितरसिद्धिरित्य यो याश्रयः स्यादित्यर्थः स्वरूपतो भेदकल्प
नाया प्रमाणाभावादिति भावः भेदस्याप्रामाणिकत्वादेकत्वज्ञानमु
पपन्नमित्युक्ते भेदस्यापि प्रमाणसिद्धत्वं पूर्वव दी शङ्कते- त्रय त्वेतदि
ति त्रयं वा इदं नामरूपं कमेति श्रुत्या तत आत्मनोऽतिरिक्तं रूप
नाम च कर्म च प्रोक्तमतो नैकत्वमेव वेदर्थ इत्यर्थः सिद्धाती
दूषयति असदेतदिति हि यस्मादेतन्नयम यो येन कल्पितं
अ योन्यसापेक्षसिद्धिक तस्म दसदित्यवय अ यो य श्रयग्रस्ततय
भेदस्य प्रमातुमशक्यतया प्रामाणिकत्वाभावाद्यथाकथंचिल्लोकसिद्धो
मिथ्याभेदः श्रत्यानूयते केवल वैरायायातो नाद्वैतज्ञानविरोधितेति
भावः अथवा कथ सर्वस्य वेदस्यैकार्थज्ञानपरत्वेनैकवाक्यत्वं निय तु
शक्यतेऽपुनरुक्तश दभेदवशात्तत्र तत्रार्थभेदस्य प्रतीयमानत्व दिति
चेत्सत्यम् तथ पि न तत्र तात्पर्यं युक्त प्रमाणयुक्तिव धितत्वाद्वैतस्ये
त्यभिप्रेत्याह वाच्यभेदादिति वाच्यभेदे प्रामाणिकेसति तद्विषय
तत्पर्यवच्छब्दभेदादनेकवाक्यत सिध्यति तथा तद्भेदो वाच्यभेदोऽपि

तच्छ्रुतेर्न वाचकश दभेदश्रुतेः श्रवणात्कल्प्य. प्रकार तरेण वाच्यभे
दासिद्धेः नहि श १ाधीनोऽर्थतत्त्वनिश्चय आरोपितविषयेऽपि
श ददर्शनत् नान्यार्थाधीनः श दनिश्चय. एकस्मिन्नपि पुरुषे पिता
आता मतुलो जामाता पितृव्य इत्युप धिभेदव्यतिरेकेण वस्तुभेदो
विद्यत तथाचानाद्यविद्याकल्पितोऽनेकोपाधिभेदावच्छिन्नानेककर्त्रा
दिक रकभेदानुवादेन ज्ञानापेक्षित तःकरणशुद्धिसाधनकर्मविधिपर
त्वात्कर्मका डस्यात्मतत्त्वज्ञानवाक्यैकवाक्यत्वोपपत्तेर्निरतिशयानन्दात्य
न्तिकदुःखनिवृत्तिफलस्य सर्वेषां स्वरसतोऽभिलाषोचरस्यात्मतत्त्व
ज्ञानाद यतोऽसंभवादविद्याविद्यावस्थोपाधिभेदेन धिकारिभेदप्रयोग
भेदयोश्चोपपत्तेरेकपुरुषापेक्षितैकपरमपुरुषार्थैकसाधनप्रकाशत्वेनैकवा
क्यता वेदस्य युक्तेति भाव एवं द्वैतस्याविद्याकल्पितत्वे युक्तिम
भिधाय प्रमाणमभिधत्ते त्रयंत्विति यतोऽयमनिरूपिताकारभेदः
प्रपञ्चस्ततो हेतोरेतत्सर्वं दृश्यं रूप नाम च कर्म चेति त्रयं र शीकृत्य
श्रुत्या प्रोक्तमिति योजना त्रयं वा इद नामरूपं कर्म त्यस्मि ब्रा
ह्मणे हेतूक्तिपूर्वकं श दविशेषाणां वाङ्मात्रत्वं रूपविशेषाणां चक्षु
र्मात्रत्वं कर्मविशेषाणां शरीरमात्रत्वमिति विशेषप्रविलापनेन तत्सा
मा यत्रित्वमभिधाय तदेतन्नय सदेकमयमात्मा एक सन्नेतन्नयमि
त्येकात् यं सर्वस्य जगत उपसंहृतमतो न तत्त्वभेदोऽस्तीत्यर्थः १

उपसंहरति

असदे य द गो येन हि कलि म्
गो र्ं थ द ुतोऽ धिया हि ११

असदे दिति उक्तार्थमेतत् अ यो यापेक्षयावग यम नस्य
मिथ्यात्वे दृष्ट न्तम ह कृ इति शब्दाच्छ्रुतो वर्ण इ द्र दिरूपवि

शेष सहस्राक्षवज्रबाहुत्वादि धिय प्रत्यू । यत्र बहि. कुड्यदौ
चित्ररूपेण कृतो यथा कल्पितो मिथ्येति योजना नहि चित्रे दृश्य
मेवंरूपमिन्द्रस्य वा भवति तथ च मिथ्यार्थगोचर. श द
इत्यर्थ ११

श दान्मिथ्यार्थकल्पनामुदाहृत्य मिथ्याथाच्छब्दकल्पनामुदा
हरति

च पि यथारूप द्वे श द य क ल ते

ए मेतज्जगत्सव णि द्विविकलि म् १२

८ च पीति भित्तिपटादौ दृ' देवतारूपं तथा तद्वदेव
बुद्धेस्तद्दर्शनसंस्कृताया आगत्य शब्दाय श दव्यपदेशाय कल्पत
इति योजना दार्ष्टान्तिकमाह एवमिति एतत्सर्वं जगदेवं यथा
पृष्टा तमेवं आ तबुद्ध्या शुक्तौ रजतमिवात्मनि विविध कल्पितं न
वस्तुसदस्तीत्यर्थ. १२

जगतो मिथ्य त्वे फलितमाह

असदे त्त गो युक्त सच्चि म त्र न कल्पितम्

वेदश्चापि स ए द्यो ेद्य चा यत्तु कल्पितम् १२

असदेतत्त इति सर्वं कल्पितं चेच्छ्रूयवादापत्तिरित्याशङ्का
न कार्येत्याह सच्चिदिति निरधिष्ठानकल्पनानुपपत्ते. सर्वकल्पना-
पदं सच्चि मात्रं प्रत्यक्तत्वेन कल्पितं सर्वसाक्षित्वात्तस्य सर्वकल्प
नायाः प्रागेव सिद्धत्वादित्यर्थ. वेदाचार्यादेरात्मतत्त्वप्रतिपत्तिहेतु
त्वदकल्पितत्वमस्तीति कथं सच्चि मात्रमकल्पितमित्युच्यते तत्राह
वेदश्चापीति स एव द्यः पूर्णसिद्ध अत्मा वेदोपि वेदनहेतुः श्रुत्या
चार्यरूपेण मायया प्रथते अर्थप्रकाशनशक्तेर यत्र जडेऽसंभवात्

प्रकरणम् १] पदयोजनिका याख्यायुत १ ९

नह्यग्निगतप्रकाशनशक्तिव्यतिरेकेण दीप देरपरा प्रकाशनशक्तिरस्ति
वेद्यं च तत्त्वं स एवाद्य इति संबधः अ यत्तु विशेषमत्र कल्पि-
तम् तथाच कल्पितशेषानुगतत्वेनात्मन एव बोधकत्व सवकल्प
नापवादावधितया तस्यैव बोध्यत्वं चोपपद्यत इत्यर्थः ३

कथं स एवाद्यो वेद्यं चेत्याशङ्क्य स्वप्नं दृष्ट्वा तेन युत्पादयति

येन वेत्ति स वेद तत्त्वं तु माय
येन इति च शृणोति श्रोत्र ये १४

येनेति स्वप्ने स्थित आत्मा येन स्वप्नं विषयजात वेत्ति स एव
वेदः स्यात् नहि स्वप्ने चित्तात्मव्यतिरिक्तं भासकमस्ति आदित्यादि
ज्योतिषां तदोपरमात्स्वर्यज्योतिष्टुतेष्वेत्युक्तं यत्तु तत्र सर्वं वेद्यं तदपि
मायया स एव नहि स्वप्ने बह्वं विषयजातमस्ति तत्रानवकाशात्
न तत्र रथा इत्यादिश्रुतेश्च तथा स एवात्मा स्वसाक्ष्यमायाकृ-
तोपाधिभेदावच्छिन्नसदात्मना वेद्यस्तदनुस्यूतचिदात्मना वेदनरूपश्चेति
वेद्यवेदितृभावो मायिक इत्यर्थः चक्षुरादीन्द्रियाणमुपरमात्स्वमगत
आत्मा येन पश्यति रूपमुपलभते तदेव चक्षुरिति योजना स्वप्ने
रूपाकारसंस्कृतमनोवस्थचिन्निष्ठाविद्यात्मकं रूपं प्रकाशय पश्यतीत्यु-
च्यते एव श्रोत्रादाव्यूहम् १४

येन गतो वक्ति सा वा त्राण तथैव च
रसनस्पर्शने चैव मनश्चा यत्तथेन्द्रियम् १५

येन स्वप्नगत इति येन स्वप्नगतो जिघ्रति तद्गणमित्यादि
यथायोग योज्यम् १५

कथमेकरूपं चैत य वेद्यवेदकचक्षुरदिरूपेण भिद्यते तत्राह

कल्पोपधिभिरेवैतद्वि ज्ञानमनेकधा

आधिभेदाद्यथा भेदो मरेकस्य ये ६

८ योपधिरेति स्वप्नकल्प्योपधिभेदादेकमेवेदं ज्ञानमनेकधा भिन्नमित्यत्र नष्टान्तमाह आधिभेद इति मणे स्फटिकादेराधिभेदात्नीलपीताद्युपाधिभेदात्तथा ज्ञानमेकमनेकधा जायत इत्यर्थः १६

यथा स्वप्ने निर्भेदस्य ज्ञानस्य कल्पितोपाधिभेदादशेष यवहारास्पदत्वं नष्टमेवं जागरितेऽप्यशेष यवहारास्पदत्वं तस्योपपन्नमिति दार्ष्टान्तिकमाह

ज तश्च य भेदो ज्ञानस्य विकल्पि

बुद्धिस्थ याकरोत्यर्थं आत्मा तृणोद्भूतं क्रिय १७ ।

जग्रतेति कथंचिद्रूपस्य ज्ञानस्यास्य जाग्रतो विकल्पितत्वं तदाह बुद्धिस्थमिति आत्मा खल्वज्ञानकञ्चुकः प्रथमं बुद्धिं परिकल्प्य ततस्तत्कञ्चुकः संस्तदविवेकाद्भ्रात्या बुद्धस्थमेवार्थं व्याकरोति स्वात्मगततया कल्पय व्यवहरति ततश्च भ्रान्तिप्रयुक्ततृणरूपकामोद्भूता क्रिया हानोपादान यवहाररूपा यस्य स तथा अविद्याप्रत्युपस्थापिता तःकरणपरिणामावस्थामवभासयंस्तदविवेकादनेकरूपप्रपञ्चमा मनि कल्पय यवहरतात्यर्थः १

महष्टा तसिद्धमनूद्य दार्ष्टान्तिकं निगमयत्यर्थेन

द्वत्प्रबोधे यो बहिश्चास्तथैव च

अख्याध्ययने यद्वत्तदयो धियोद्भवम् १८

स्वप्ने तद्वदिति यद्वत्स्वप्ने व्यवहारस्तद्वत्प्रबोधेऽपि व्यवहारः यै स्वप्नेऽतर्बहिर्भावं तथैव प्रबोधेऽप्यतर्बहिर्भाव इति योजना

अ तर्बहिर्भावेन प्रथमानो व्यवहारः स्वप्नवत्कल्पित इत्युक्त्वा तत्रैव दृष्टा त तरमाह आलेख्येति यथा अ लेख्यापेक्षयाध्ययनं श्लोकादेरध्ययनापेक्षया च पत्र दौ पुनर लेखनं मिथ्यैव सर्वगत नां निरवयवानां वर्णानां लेखन संभवादित्यर्थः एषाक्षरयोजना आलेख्यं च अध्ययनं चालेख्याध्ययने तदुभयं यथा यो यधियोद्भव म तर्बहिर्भावेन परस्परापेक्षबुद्धिज यं बही रेखाविशेषाक रेण नुभूत मपेक्षया तर्बुद्धौ संस्काररूपेणाधीयते तदपेक्ष्य च बहिः श दव्य वहारायालिख्यत इत्यक्षरेषु दृष्टयोर यो यापेक्षत्वेनालेख्याध्ययनयोर- वस्तुत्वं यद्वत्तद्वदात्म य य तर्बहिर्भावेन दृश्यम नः सर्वो व्यवहारो न वस्तुसन्निति १८

बुद्धिनिष्ठमर्थं याकुर्व आ त्या तृ णोद्भवक्रिय इत्युक्तं प्रपञ्चयति

यद य कल्पयेद्भेद तत्काम स यथ क्र

यत्काम त्कृभूत्वा त यत्तत्प्रपद्यते १९

यदायमिति अयमात्मा पूर्वं आन्तिसंस्कारवशाद्यदा बुद्धिकञ्चकारूढः सन्नविद्यया भेदं कल्पयेत्तदा तत्काम शोभनत्वेनायस्त विषयभेदेऽभिलाषा स यथाक्रतुर्यथाकाम कृतसंकल्पो भवति क्रतुः संकल्प इदमहं साधयिष्य इत्यध्यवसायरूपः ततश्च यत्काम तत्क्रतुर्भूत्वा यत्कामसाधन कर्मकृत तन्निष्पादितं तत्फलावस्थं प्रपद्यते प्राप्नोति पुनस्तत्संस्कारसचिवो भेद परिकल्पय कामक्रतुपूर्वक कर्मा नुष्ठाय फलभागित्वेवमन्यो यधिया हेतुफलात्मना परिकल्पित संसार मनुभवतात्यर्थः तथाच श्रुतिः अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति स यथ क्र मो भवति तथाक्रतुर्भवति तत्कर्म कुरुते यत्कर्मकुरुते तदभिसंपद्यत इति १९

उक्त दृश्यमिध्यात्व सोपपत्तिकमुपसहरति

अवि भ म त् दिद गतू
तद्वत श्ये It न च गृ २

अविद्या भवमिति तद्वता विद्यावता यस्माद्गृ ते तदभावे
सुषुप्तेन च नैव गृह्यते तस्मात्सर्वमिदं जगदविद्याप्रभवं मिथ्य ज्ञा
नविजृम्भितमसदपरमार्थमिति योजना २

तर्हि जगद्धेतुरविद्या की शी तन्निवर्तिका विद्या वा कीन्शी
केन वा विद्याविद्ये ज्ञायेते इत्याकाङ्क्षयामाह

वि विद्ये श्रुति गोक्ते एकत् यधियै हि न
र्वे न स्त्रे विद्या विधीयै २१

वि विद्ये इति एकत्वा यधियौ विद्याविद्ये ब्रह्मात्मैकत्वधीविद्य -
तद्भेदधीरविद्येति स्वरूपोक्ति श्रुतिगोक्ते इति ज्ञापकोक्तिः अथ
योऽन्यां देवत मिति श्रुत्या भेदधियोऽविद्यात्वं लोक नुभवसिद्धभेदा
नुवादरूपतयोक्तं किमु तद्व विदित्याक्षेपपुरःसरं ब्रह्म वा इदमग्र
आसीत्तदत्मानमेवावेदहं ब्रह्मासीति प्रवृत्ता प्रमाणभूताऽप्रसिद्धर्थ
बोधिनी श्रुतिरेकत्वज्ञ नस्य विद्यात्व ज्ञापयति नोऽस्माकमित्यर्थ
यस्मादविद्यावद्विद्या लोकस्यानुभवसिद्ध न भवति तस्मात्सर्वप्रयत्नेना
ध्यारोपापवादप्रब धनिमानेन शस्त्रे विद्य विधीयते प्रतिपाद्यत इति
मुमुक्षुः शास्त्रतस्तत्परो भवेदित्यर्थ २१

शस्त्रे चेत्सर्वप्रयत्नेन विद्य युत्पाद्यते किमिति तर्हि सर्वोपि शस्त्रे
न प्रवर्तते प्रवर्तमानो वा कथं विद्यां न प्राप्नोतीत्यपेक्षायां चित्तशु
द्ध्यभावादित्यभिप्रेत्याह

चि^० दर्श^० ।च्छुद्धे वि । काश^०
नित्यै जैश्च तपोभि तोध म् २२

चित्ते हीरि तस्य चित्तशुद्धिः कर्तं येति शेष तर्हि कैरुपायै.
चित्तशोधनमित्यपेक्षायामाह यमैरिति अहिसात्र चर्यादयो
यमास्तौनित्यैः शौचादिभिर्नियमैरित्यर्थः यज्ञैः स्वश्रमविहितधर्मैरी
श्वरसात्कृतै तपोभिश्च तस्य चित्तस्य शोधनं कार्यमित्यर्थः २२

तपःश दार्थमाह

शरीरं दि प कु^० द्विशुद्ध्यर्थं मम्
नआदि धन तत्तद्देहविशेष म् २३

शारीरं दीति तस्य स्वरूपं भगवतोक्तम् देवद्विजगुरुप्राज्ञ
पूजन शौचमार्जवम् ब्रह्मचर्यमहिंसा च शरीरं तप उच्यते
अनुद्वेगकरं वाक्यं सत्यं प्रियहितं च यत् स्वाध्यायाभ्यसनं चैव
वाङ्मयं तप उच्यते मनःप्रसादः सौयत्वं मौनमात्मविनिग्रह
भावसंशुद्धिरित्येतत्तपो मनसमुच्यते इति एता यपि सारि का य
नुष्ठेयानि न राजसतामसि तत्र सत्त्विकतपोलक्षणम् श्रद्धया
परय तप्तं तपस्तन्निविष्टं नैः अफलाक द्विभिर्गुणैः तत्त्विक
परिचक्षते इति तदुक्तमुत्तममिति तद्विशुद्ध्यर्थं चित्तविशुद्ध्यर्थम्
मनआदीत्यदिपदाद्वाह्येन्द्रियनिग्रहः समाधानं नैश्चल्यम् तत्रतत्रे
त्यस्मिन्नर्थे तत्तच्छ द तेषु तेष्वृतुषु देहविशेषणशीतो णवर्षवात
सहनेन कृशीकरणमित्यर्थः २३

एवमारादुपकारकं तप उक्त्वा श्रवणादौ संनिपत्योपकारकं तपोव
शेष स्मृति चनपठेनाह

नसश्चेन्द्रियाणा च ह्यैक य परम तप

याय सर्वधर्मेभ्य स धर्म पर उ यते २४

मनसश्चेति ऐकाग्र्य श्रुत्युक्ते वस्तुनि मननद्वारा स्थिरीकरणम्
एतस्यावश्यकर्त यत्वाय स्तुति क्रियते तज्याय इति २

एवमुक्तै स धनैः सशुद्धचित्त श्रवणादिपरः सन्नवस्थात्रयात्तत्सा
क्षिणं विविच्य वाक्याद्वा त्मत्वेन ज नीयादित्याह

ह जा रित विद्यात्स्मृत दे तु

सु दभ व च त्म न पर पदम् २५

मिति दृष्ट दर्शनं वाेन्द्रियैर्बह्यार्थोपलभनं ज गरितं
विद्यात् तदेव तु दृष्टशब्दवाच्यमेव स्मृतम् संस्कारवशान्निद्रा
दशायं भातं स्वप्नं विद्यात् तदभावं तयोर्नष्टस्मृतयोरभावो यस्मिंस्तत्सु
पुप्तं विद्यात् एवं दृश्यत्रय पृथक्कृत्य तत्साक्षिणं स्वं स्वरूपभूतमा
त्मनं पर पदं सत्यज्ञानादिलक्षणं ब्रह्माहमसीति विद्यादित्यर्थः २५

न ववस्थात्रयहेतावज्ञ ने सति कथं तद्विविक्ततया प्रत्यगात्मनो
ब्र त्वमुपपद्यत इति तत्राह

सु ह् ख्य त गोज्ञान बीज गोधयो

त्म गोध द ध स्य द्वीज द ध यथ भ म् २६

ह् ख्यमिति तम इति विशेषणेनाज्ञानस्य भवरूपत्वमु
च्यते ततो बीजत्वमुप दानत्वमुपपद्यते तदज्ञ नं स्वात्मनः स य बो
धामिना प्रकर्षेण निर्लेप द धं स्यात् यथा द ध बीजमभवं भवशून्यं
कार्योत्पादकं न भवति तथा तत्त्वज्ञ नामिद धमज्ञानं पुनरवस्थाप्ररो
हकर न भवतीति युज्यते एवं प्रतीचो ब्रह्मत्वमित्यर्थ २६

अज्ञानस्यावस्थाबीजत्वमुक्तमुपपादयन्नज्ञाननिवृत्तयैव सर्वसंसारो
पाधिनिवृत्तिर्न यत्ना तरस येति दर्शयति

**तदेवैक त्रिध ज्ञेय म याबीज पुन क्रमात्
मायाव्य त्माविक रोऽपि बहुधैको जलाकवत् २७**

तदेवै मि ति तदेवैकं मायाख्यं बीजं त्रिधा भिन्नं क्रमत्सुषु
प्त्यादिकमेणेत्यर्थः पुनरित्यत्र वाप्सा द्रष्टव्या सुषुप्तिमारभ्य
जागरितपर्यं तं तदारभ्य सुषुप्तिपर्यं तमहरहस्त्रिधा विक्रियत इत्यर्थः
एतदुक्तं भवति चि मात्राश्रयविषयमेकमेवाज्ञानमनाद्यनिर्वचनाय
मनेककार्यविक्षेपसंस्कारोपेतं चैत यामासखचितं स्वाश्रये आत्म य
ध्यात्माधिदैवतभेदेन प्राज्ञेश्वरोपाधिविशिष्टसुषुप्तिलयावस्थाकार जायते
तथा तैजसहिरण्यगर्भोपाधिसंमिन्नखमसृष्ट्यवस्थात्मकं भवति
तथा पुन विश्ववैश्वानरोपाधिखचितजाग्रत्स्थित्यवस्थ रूपम पद्यते
तत्रापि देवतिथिब्जानु यस्यावरादिभेदेन न नाविधशरीरेन्द्रिया तःकर
णोपाध्याकार सत् प्रत्य ब्रह्मचिदात्म यन तजीवभेदव्यवहारनिर्वाहकं
भवति यथैकं वटादिबीजं मृद श्रितं सत्तस्यामेव मृदि अङ्कुरका ङ
विटपशाखापत्रपुष्पफलादिभावमापद्य पुनर्बीजभावं चापद्यते तथेदम
पीति द्रष्टव्यम् तदेव वृक्षाकरं वस्तु मूलदाहे सति तत्रैव मृद्भ
वमापद्य पुनर्न भवति यथा तथा ससारवृक्षमूलाज्ञानस्य तत्त्वज्ञाना
ग्निना दाहे स्वाश्रयचिदेकात्मना विलीनत्वत्पुनर्न दर्शनयो यो भवति
संसार इत्यज्ञानदाहयैव तत्त्वज्ञाने यतित यमिति तदेवैक त्रिधे
त्युक्ते तमोबीजस्य स्वात येण प्रवृत्तिशङ्का स्यात्तथासति सांख्यसि
द्धा तापात इत्यतस्तमसोपेक्षितमाश्रयं दर्शयति म यावीति
आत्मा निरुपचरित य सिमान् खप्रकाशचिदेकरसो मायावी माया

दिश दवाच्याज्ञानाश्रय इत्यर्थः मायाश्रयश्चेदात्म तर्हि तस्य मायाविक्षिप्तान तोपाधिष्वनेकधा विक्षिप्यमाणस्य कथं कूटस्थत्वमि त्याशङ्क्य दृष्टा तेन प्रत्याचष्टे अविकर इति एक एवात्मा स्वगतविकाररहितोऽपि बहुधा विभा यमनो भवति जल क्ववत् यथैक एवाको जलभेदोप धि वनेकधा विभाव्यमानोऽपि नानेको भवति न वा जलोपाधिविकारेण विक्रियते तथायमपीत्यर्थः २७

उक्तमेव दृष्टा तद र्ष्टान्तिकरूपं प्रपञ्चयति

बीज चैक यथा भि स्व दिभि था

ज रीरेषु तद्वच्चात्मा जले दु त् २८

बीज चेति प्राण इत्य याकृतावस्थोक्तिः स्वप्नादिभिरिति ज प्रदवस्था मूर्च्छा स्था च गृह्यते यथैकमविद्यामाय ख्य बीजमव्या कृताद्यवस्थाभेदेन भिन्नं तथा स्वप्नज प्रच्छरीरेषु समष्टि यष्टिस्थूल सूक्ष्मशरीरेषु जले दुवच्चिदाभासोऽपि भिन्नो भवति तदा तदधि नमूतश्चिदात्मा चोप धिगताभासाविवेकात्तद्वद्भिन्नो विभा यते तैजसहिरण्यगर्भविश्ववैश्वानरादिभेदेन प्रकाशत इत्यर्थः २८

ननु यद्यात्मनो माय कल्पितेषूपधाधिषु बहुत्वं तर्हि तत्र व्य परवत्त्व मपि स्यादिति कथं कूटस्थतेत्य शङ्क्य दृष्ट तेन निराकरोति

। हसि नमारु या येको यथा व्रजेत्

अ ग छस्तद्वदे त्मा । ।दिगोचर २९

म याहस्तिनमि ति यथैव एको माय वी स्वम यानिर्मित हस्तिनमारु व्रजेदिष्टं देशमागच्छंश्च भवति गमनागमने आचरन्निव भासमानोऽप्यचल एव तद्वत्तथैवात्मा प्र णस्वप्नादिगतत्वेन विभाव्य मानोऽप्यचल कूटस्थ एवेत्यर्थः २९

प्राणाद्युपाधिसंब धमात्मनोऽङ्गीकृत्योक्तमिदानीं सोपि नास्ति वस्तुत
इत्याह

न ह ि तद रूढो म य य यो यथ सि
न दिन इ था ज्ञोऽय द दृशि ३
न ह िति निगदव्याख्यातं पद्यम् ३

वस्तुतः प्राणाद्युपाधिसंब धाभावेऽपि मायासंब धोऽपरिहाय इत्यत
आह

अबद्धचक्षुषो नास्ति । । म य विनोऽपि व
बद्धाक्ष १ । म या माया येव ते भवेत् ३१ ।

अबद्धेति न बद्धं चक्षुयस्य सोऽबद्धचक्षुस्तस्य लौकिकस्य यथा
म या नास्ति मायाविनोऽपि तथा चक्षुर्ब धाभावा माया नास्ति वाशब्द
२वार्थ अपिश दादवस्तुत्वनिश्चयादपि मायावी न व्यामुह्यतीत्यर्थः
यतिरेकमुक्त्वा वयमाह बद्धाक्षस्यैवेति सा माया बद्धाक्षस्यैव भय
हेतुहस्त्य दिरूपा भासत २त्यर्थः ततस्तस्म दमाया येव मायोप क्षित
एव भवेत्पुमा मायाधर २त्यर्थः अयमेव श्लोको दार्ष्टान्तिकेऽपि
प्रोज्यः अबद्धचक्षुषो मायान वृतचित्त्वभावस्य माय विनोऽपि
मायावित्वेन विभ व्यमानस्यापि माया नास्ति व्यामोहहेतुर्हि माय
स ह मस्मि पर ब्रेति प्रकाशमान अत्मनि विरोधादेव न भवतीत्य
र्थ वा ब्दो लोकप्रसिद्धमायाविदृष्टा तार्थः तथाच ज्ञानावस्थाया
कदाचि प्राणाद्याकारां मायं पश्यन्नप्यज्ञानावस्थायामिव न व्यामु ति
किंतु सुषुप्तवन्निर्विकार एव भवतात्यर्थः समानम यत् ३१

तस्मात्साक्षाद् आत्मज्ञानादमाय वी मायातत्कार्यसंब धविनिर्मुक्तो
वतीत्ययमर्थः श्रुतिसिद्धः श्रद्धेयो मुमुक्षुणेत्याह

साक्ष देव स विज्ञेय साक्षादात्मेति च श्रुते
भि ते हृदय न्निर्न चेदित्यादित श्रुते ३२

साक्षादेव इति स सर्वविकारसाक्षी कूटस्थ आत्मा साक्षादेवो
'विज्ञानमानन्दं ब्र'त्युक्तलक्षणो विज्ञेयः यत्साक्षदपरोक्षाद्ब्रह्म'
य आत्मा सर्वा तर इति ब्रह्मात्मैकत्वश्रुतेरित्यर्थ एवं विज्ञाने लाभ
मविज्ञ ने ह निं च श्रुत्या दर्शयति भिद्यते इति न चेदिहावेदी
महतीविनष्टि रिति आदित इत्यादिश दात् एकधैवानुद्गष्ट्वं मृत्यो
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यती इत्यादिश्रुतयो गृह्य ते ३२

साक्षादात्मविज्ञानमुक्तम क्षिपति

अ द दित्वो हण चेन्द्रियैर्भवेत्
सुखादिभ्य थ ा हु ा व पिकथ भवेत् ३३

अश दादित्वत इति बाह्या तःकरणाग्राह्यत्वादात्मनः कथं
साक्षाद्विज्ञानं स्य दित्यर्थः ३३

परिहरति

अदृश्योऽपि यथा र हुश्च द्रे वि व यथा भसि
सर्वगोऽपि तथैवात्मा द्वावेव स गृह्यते ३४

अदृश्योऽपीति यथा स्वरूपेणादृश्योऽपि राहुश्च द्रे च द्रम डले
उपरक्तो दृश्यते यथ ाम्भसि जले च द्रादेर्बिम्बं दृश्यते तथैव
चक्षुराद्यगोचरोऽपि स परमात्मा सर्वगोऽपि सर्वत्र वर्तमानोऽपि
तत्त्वमस्यादिमहावाक्योत्थबुद्धावेव प्रतिबिम्बितः सन् गृह्यते तत्र
प्रतिबिम्बिततया स्वतःस्फुरणमेव ग्रहणं न विषयीभाव इत्यर्थ
शास्त्रैक्य यस्य पि प्रत्यक्षत्वे राहुदृष्ट तः सर्वसंहिततया भासमानस्य

सर्वत्र यथावदस्फुरतोऽप्युपाधिविशेषे यथावत्स्फुरणे प्रतिबि बन्धा त
इति विवेक. ३

बुद्धौ बोद्धात्मा गृह्यते चेद्बुद्धिधर्मो बोध इति शङ्कां नष्टा तेन
प्रत्याचष्टे

भ नोर्वि व यथा चौ ण जले न चा भस

द्धौ बोधो न द्धमस्तथैव स्य द्विधर्मत ५

भानोरि यथा जले दृष्टं वि बभौ णं च भानोरेव न चा भसो
जलस्य धर्मस्तस्य शैत्यस्व भा यातथैव बुद्धौ स्फुर बोधो न बुद्धिधमेः
स्यात् कुतः विधर्मतो विपरीतधर्मतो बुद्धेर्जड्यधर्मत्वनिश्चयादि
त्यर्थः ३५

न केवलं शास्त्रीयबुद्धावेव चिद्ध तु. परमात्मा स्फुरति किंतु
लौकिकीष्वपि विषयाकारबुद्धिवृत्तिष्व्वात्मा स्वतोऽपरोक्षः साक्षितया
स्फुरतीत्याह

चक्षुर्यु ा धिय वृत्तिया ता पश्य लुप्त क

द्रेर्द्र ा भवेद त्मा श्रुते श्रोता तथा भवेत् ३६

चक्षुरिति चक्षुर्द्वारिका रूपाकारा या धियो वृत्तिस्तां पश्यन्नव
भासयन्नात्माऽलुप्तहाकुण्ठितज्ञानशक्तिर्द्रेर्द्रष्टा भवेत् एवमुत्तरत्रापि
योज्यम् ३६

के ल मनसो त्तं पश्य म ा मेरज

विज्ञा ाऽलुप्त क्तिव तथा श स्त्र हीत्य ३७ ।

बलामिति चक्षुरद्विद्वारा बहिरप्रवृत्त म तरेव विषयाका
रामित्यर्थ अजो विकररहित इत्यर्थः विज्ञाता अलुप्तचिच्छक्ति
त्व दित्यर्थ अलुप्तशक्तित्वे श्रुतिमुदाहरति तथा शास्त्रमिति

एतदित्यस्मिन्नर्थे तः श दः तसेः सार्वविभक्तिकत्वाङ्गीकारात् सप्त य
र्थेयं तसिरिति केचित् नहि द्रष्टुदृष्टे रित्यारभ्य नहि विज्ञातुर्वि
ज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यत इति श्रुतेरित्यर्थः दृष्टेर्द्रष्टेत्यादौ च न
न्द्रेर्द्रष्टार पश्यन्न श्रुतेः श्रोतार शृणुयान्न मतेर्म तार म वीथा न
विज्ञातेर्विज्ञातार विजानीया एष त आत्मा सर्व तर इति श्रुति
रुदाहर्या ३७

द्रष्टृत्व दि यपदेशाद्विकारित्वाशुद्धत्वप्रसक्तिमाशङ्क्याह

याय तित्यविकारित्व तथा लेल यतीत्यपि

अत्र नेति शुद्धत्व त । वागत श्रु ३८

यायतीति श्रुताविवश दाढ्यानचलनयोराभासत्वमुच्यते
अतोऽविकारित्वं सिद्धमित्यर्थः अत्र स्तेनोऽस्तेनो भवति भ्रूणहे
ति अन वागतं पु येनान वागतं पापेनेति च श्रुतेः शुद्धत्व
सिद्धमित्यर्थः ३८

ननु सुपुष्टे ज्ञानाभावाज्जाग्रत्स्वप्नयोश्च तद्भावाद त्मनः कथमविका
रित्वमित्यत आह

शक्त्यलोप त्सुपुष्टे ज्ञस्तथा बोधेऽविकारत

ज्ञेयस्यैव विशेषस् यत्र वेति श्रुतेर्वच ३९

शक्त्यलोप दिति सुपुष्टेऽप्यात्मा ज्ञ एव शक्त्यलोपादिति
योजना यद्वैतं न पश्यति पश्य वै तन्न पश्यतीत्यादिश्रुतेरि
त्यर्थः तथा बोधे बोधदशायां जाग्रत्स्वप्नयोरिति यावत् ज्ञो ज्ञान
स्वरूप एवात्मा निरवयवत्वेनाविकारतो विकारानुपपत्तेरित्यर्थः अव
स्थात्रयेऽपि निविशेषचिद्वृत्तेश्चेदात्मा कथं तर्हि नाज्ञ सिषमिति सुपु
ष्टिपरामर्शो बोधावस्थाय च कथं जानामीत्यनुभव इत्याशङ्क्य विष

योपरमानुपरमोपाधिनिब धन तदुभय न स्वरूपनिब धन तथैव
श्रुत्योक्तत्वादित्याह ज्ञेयस्येति यत्र वा अ यदिव स्य तत्रान्यो
ऽ यत्पश्ये दित्यादिका यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवामूत्तत्केन क पश्ये दित्या
दिक चोदाहरणम् ३९

एव नित्यचैत यस्वरूपत्वान्नित्यापरोक्षो नावकारश्चात्मेत्युक्तं प्रप
ञ्चयति श्लोकत्रयेण

ध नाद्वि पारोक्ष्य लो द्देरन त न

द्देरात् रूपत्व त्रत्यक्ष तत्स्मृ स् ४

धान द्वीति अनात्मनो घटादेर्विषयस्य ग्रहिक या लोका
न्ष्टेस्तद्वाहकचक्षुरादिन्ष्टेर्देशतः कालतो वा व्यवधानादसकर्षात्पारोक्ष्यं
हि प्रसिद्धमित्यर्थः न तथात्मनो दृष्टि यवधानमस्ति द्देरात्मस्वरू
पत्वादत्मन एव ब्रह्मत्वात्तद्ब्रह्म स्वत एव सदा प्रत्यक्षं स्मृतं ब्रह्मवि
द्भिरिति योजना ४

स्वरूपप्रकाशस्यान यापेक्षत्वं दृष्टान्तेन स्फुटयति

नहि दीपा तरापेक्ष यद्वदीप काशने

बोधस्य त्मस्वरूपत्वा बोधोऽ यस्तथे यते ४१

नहीति स्फुटम् ४१

एवमपरोक्षत्वं विशदीकृत्याविकारित्वं विशदीकुर्वन्नात्मनो निवि
शेषत्वमाह

विषयत्व विक रित्व नान त्व वा नही यते

न देयो न युपादेय आत्मा नान्येन वा तत ४२

विषयत्वाति नही यते श्रुतिविरोधादिति शेषः अ यस्या
सत्त्वाज्जडत्वाच्चेति हेतुरनुसंधेय वाशब्दात्त्वेनापीत्यर्थः २

न वेवमपि कुत अत्मनो निर्विकारत्वं नरकपातादिभयदर्शनादि
त्यागङ्गचाह

सब ।भ तरो जी ी म त्युजरातिग

अह ।त्मेति ।ो वेत्ति कुतोऽवेव बिभेति स ४३

सबा ।भ्य र इति सम्यक्पदार्थशोधनपूर्वकं य आत्मतत्त्वं
जानाति स कुतोऽवेव बिभेति भयहेतोर्द्वितीयस्य बाधितत्वादि
त्यर्थः ४३

तथापि यावज्जीवादिश्रुतिविहितत्वं कर्मणां तदकरणे प्रत्यवायभयं
विदुषोऽयं ीति तत्परिहारायानुष्ठानं स्यादिति चेन्नेत्याह

प्र गेवैतद्विधे कर्म वर्णित्वादेरपोहन त्

तदस्थूलादि ।स्त्रेभ्य स्वमेति निश्चयात् ४४

प्रागेवेति अस्थूलदिशास्त्रेभ्यो वर्णित्वादे कर्माधिकारहेतो
रपोहनात्स्वमेवेति वाक्येन ब्रह्मस्वरूपत्वनिश्चयादेतद्विधेरेतदात्मत
त्त्वविधानात्प्रतिपादनात्प्रागेव पूर्वमेव तद्यावज्जीवादीशास्त्रविहितं
कर्म नोर्ध्वमिति योजना अनधिकारिणोऽकरणे प्रत्यवायासंभवा-
न्नानुष्ठानप्राप्तिरिति भावः ४४

आत्मनोऽध्यास विना न वर्तिताद्यस्तीत्यत्र युक्तिमह

पूर्वेदेहपरित्यगे जात्यदीना ह त

देहस्यै ।त्यादि स्या येव ।त् । ४५

पूर्वेति देहपरित्यागे तदनुरक्तजातेरपि परित्यागाद्गमापा
यित्वेन न जात्यदेरात्मधर्मत्वं किंतु देहस्यैव जात्यादिर्धर्म तर्हि
देह एव त्मास्त्वित्यत आह स्यापीति एवमागमापयित्वादेव
देहस्याप्यनात्मते र्थ देहस्य जात्यदेश्च वर्णित्वदिना प्रकारेण

कर्माधिक रहेतोरभावादात्मनो न स्वभावतः कर्तृत्वमुपपद्यत इति भावः ४५

शरीरादिष्व त्मीश्याभिमानस्य प्रसिद्धत्वेन हेयत्व योगमाशङ्क्याह

ममाह चेत्यतोऽवि । शरीर दि न त्सु

अ त्म ने हे । असुराणामिति श्रुते ४६

ममा मिति यत आत्म यागमापायाभ्यामन त्मत्व देहादेर्न श्रितमतो हेतो शरीरादि वनात्मसु ममाह चेत्यभिमानोऽविद्या मिथ्याप्रत्यय सात्मज्ञ नेन त्तत्त्वब्रह्म त्मानुसंधानेन हेया स्याद्द्वया स्याद्देह त्मदृष्टेरासुरत्वेन नि दाश्रुतेश्चेत्याह असुराणामिति असुराणां ह्येषोपनिष दिति श्रुतेरित्यर्थ ४६

तत्त्वज्ञ नादूर्ध्वं न कर्म न वा तत्प्रयोजक जात्याद्य त्मनोऽस्तीत्ये तद्वष्टा तेन साधयति

दशाहा षैचक या पारि ये निवतनम्

यथा ज्ञान स सौ द्वज त्यादिकर्मणाम् ४७

दशाहेति पारि ज्ये सति सपि डताभिमान भाव त्सं यासिनो यथाऽऽशौचादेरननुष्ठेयत तथा ब्र त्मज्ञ नस्य सप्राप्तौ जात्याद्यभि मानाभावाद्भिदुषः कर्मानुष्ठानाभ व इत्यर्थः ४७

यस्मादेवमात्मनो ब्रह्मात्मत्वाज्ञानमूलो देहाद्यध्यासनिब धनः संसारस्तस्मात्तत्त्वज्ञानात्प्राक्कामादियुक्तो धर्मधर्मद्वारा संसरति ब्र । त्मज्ञाने च सति काम देरभावान्मुक्तो भवेदित्याह

यत्काम त्क्र भूत । त त्वज्ञ प्रपद्यते

दा । त का तेऽ त दा ८

यत् । म इति स्वे स्वरूपे ब्रह्मण्येवात्मदृष्टिर्यस्य स स्वात्मदृक्

तस्य स्वात्मदृश इति विग्रहः. यदा सर्वे प्रमुच्य ते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः. अथ मर्त्योऽमृतो भवतीति श्रुतेः हृदय्या कामाः. हृदयाध्यासबाधनेन बाधिताः स तो यदा प्रकर्षेण मुच्य ते तदा प्रवृत्तिबीज भावस्त्वत्मसंस्थ आत्माऽमृतो मुक्तसंसारबधनो भवतीत्यर्थः ४८

एतस्यैवानुदस्य यानि भूतानि मात्रासुपजावन्ति नित्यतृप्तो निरञ्जन इत्यादिश्रुतेरात्मनो नित्यतृप्तत्वावगमात्तस्य साध्यसाधनविलक्षणत्वेन स्वतः. क्रियादिसंस्पर्शित्वं भवादध्यासमूलत्वं क्रियातत्कारकायागस्येति निश्चित्य तत्तत्त्वावबोधनेनैव क्रियादि त्यज्यमित्याह

आत्मरूपविधे कार्यं क्रिय दिभ्यो निर्व म्
न ाध्य ाध ात् नित्यतृप्त स्मृतेर्मत ४९
त्वरूपेति विधिविध नं तत्स्वरूपावधारणम् ९

यद्यपि विज्ञातात्मतत्त्वस्य क्रियाहेत्वभावात्तदभावस्तथापि जिज्ञासोर्मुमुक्षोर्मोक्षाय क्रियानुष्ठानं स्यदित्याशङ्क्य मोक्षस्य क्रियाफलविलक्षणत्वान्न तस्यापि क्रियासंभव इत्यह

उत्पाद्या यविका णि स्कार्यं च क्रियाफलम्
न तोऽ यत्कर्मणा कार्यं त्यजे ात् साध म् ५

उत्पाद्येति ससाधनं जयपत्यवित्तशिखायज्ञोपवातादिसाधनसहितकर्मविधिलक्षणं त्यजेन्मुमुक्षुरिति शेषः. कृतकस्यानित्यत्वा मोक्षस्य च नित्यात्मस्वरूपावस्थानरूपत्वान्न मुमुक्षोरपि कर्मणा कृत्यमस्तीति भावः ५

किं ससाधनकर्मत्यागमात्रेण मुक्तिसिद्धिः किंवान्यत्किमपि कृत्यमस्तीत्यपेक्षायामात्मतत्त्वज्ञानाय गुरुरूपसत्ति कर्तव्येत्याह

त प त्व दनित्यत् दत्तत्थत् । हि
स ल्य णि । प्रीति र्थी गुरुमाश्रयेत् ५१

तापा तेति यद्वा यस्मात्सर्वकर्मनिबधना प्रीतिरनित्या दुःखान्ता
स्वार्थप्रयुक्ता च तस्मात्तन्निमित्तां प्रीतिमनात्मविषयामात्मन्येवोपसंहृत्य
नित्यपुरुषार्थी गुरु सश्रयेतेति मुमुक्षुं शिक्षयति ताप तत्त्व दिति
या बहिरात्मनोऽयत्र जायापुत्रादौ प्रीतिस्तां प्रीतिमात्मयुपसंहृत्या
त्मसात्कृत्वेत्यर्थः ५१

उपग त्वयं गुरुं विशिनष्टि

शा त प्रा तथा मुक्त निष्क्रि णि स्थितम्
श्रुतेराचार्यवा वेद तद्विद्धीति स्मृतेस्तथा ५२

शा तमिति शा तमक्षु धचित्तं प्राज्ञं मेधाविनं यथा परित्य
क्तव धसजातीयेन पुनर्वेद्धो न भवति तथा मुक्तं निष्क्रिञ्चनमित्यर्थः
निष्क्रियमैहिकामुष्मिक र्थप्रवृत्तिरहितं ब्रह्मणि स्थितं स्वस्वरूपान दानु
भवेन सर्वत्रोदासीनमित्यर्थः गुरोराश्रयणीयत्वे प्रमाणमाह
श्रुतेरिति आचार्यवा पुरुषो वेदे ति च श्रुतेः तद्विद्धि प्रणिपातेन
परिप्रश्नेन सेवया उपदेक्ष्यन्ति ते ज्ञानं ज्ञानिनस्तत्त्वदर्शिन
इति स्मृतेश्चेत्यर्थः ५२

उक्तप्रमाणानुसरेणोक्तविशेषणगुरूपगमने फल निरतिशय
दर्शयति

स गुरु रये क्त शि य शिष्यगुणान्वितम्
विद्य वेना न्तः । महोदधिम् ५३

स गुरुरिति युक्त समाहित शिष्यगुणा, प्रशा तचिचाय जिते
न्द्रियाये त्यत्रोक्ता गुणा अम नित्वादयश्च भगवद्गीतोक्त सौरन्वितमि

त्यर्थः ब्रह्मविद्यैव ह्यब्रह्म विद्य ह्यस्तनेत्यर्थः स्व तम तत्करणम् :
उपाधिवचनेनोपाधीयमानो जीवो लक्ष्यते तस्य ध्वा तम त्मस्वभा
वावरणात्मविक्षेपलक्षणमनाद्यनिर्वा याज्ञानं तदेव महानुदधिरपर्य त
त्वात्तमित्यर्थः ५३

कथमुक्तलक्षणो गुरुक्तलक्षणं शि य स य ज्ञानेन सद्यः ससार
सागरं तारयेदित्यपेक्षायां प्रथमं पद र्थविवेकं कारयित्वा वाक्यार्थज्ञा
नोपदेशेनेत्यभिप्रेत्य संक्षेपत पदार्थविवेकमाह

दृष्टि र्दृष्टि श्रुतिर्ग्रातिर्मतिर्वि ातिरे च
शक्तयोऽयं च भिद्य चिद्रूपत्वेऽमुपाधिभि ४

दृष्टि स्पृष्टिरिति अन्याश्च रसयतिवक्तिगत्याद्याश्च शक्तय
इत्यर्थः एता दृष्ट्यादिशक्तयो यद्य यस्व डचिद्रूपा एव तथापि तत्त
दिन्द्रियद्वारकबुद्धिवृत्तिभेदोपाधिभिर्भिद्य ते न वस्तुतो भेदोऽस्तीति
तत्तद्वृत्त्यंशपरित्यागेन सर्ववृत्तिसाक्षितयानुगतप्रकाशस्वभाव एवात्मा
त्वंपदार्थ इति प्रथम ग्राहयेदित्यर्थः ५४

कथमुपाधिभिरेव चिच्छक्तिभेदः स्वरूपत एव भेदो यथ नुभव
मस्तिवति चे मैवम् आत्मनो विकारित्वापत्तेः कल्पनागौरवाच्चेत्यभि
प्रेत्य दृष्टान्तेनास्व डरूपतां साधयति

अपायोद्भूतिहीनाभिर्नित्य दी य रवियथ

सर्वज्ञ सर्वदृक् द्व सर्व जानाति र्वदा ५५

अपायेति यथा रविरपायोद्भूतिहीनाभिर्विनाशजन्मशून्याभिः
स्वरश्मिभि सर्वं ब्रह्मा ड दीप्य प्रकाशयन्नेक एवाविकृतो वर्तते
तथात्माप्यपायोद्भूतिहीनाभिरेव स्वरूपभूतचिच्छक्तिभिस्तत्तद्बुद्धिवृ
त्त्युपाधिभेद द्विन्नाभिः सर्वं विषयजातं विशेषतो जानाति सवदा

सर्वदृक् सामा येनापि सर्वं पश्यन्नास्ते यतः सर्वगत सर्वदृश्य धि ।
नत्वेन स विविचारी तस्माच्छुद्धो निर्वि । र इति योजना ५५

यद्येवमुक्तलक्षण आत्मा कथं तस्य ससारोपल धृता परिच्छेदप्रति
भासश्चेत्यत आह

अ यदृष्टि शरीरस्थस्ता । गो विद्यया

जले । पम भिस्तु द्वर्मा च विभा ते ५६

अ य इति अविद्यया शरीरस्थः स्थूलसूक्ष्मशरीरयोरेवो
पलभ्यमानत्वात्तत्र वर्तम नस्त व मात्रः शरीरं यावत्त वन्म त्रोऽहमिति
म यमानोऽयदृष्टिर्देहबा ेभ्यो यावृत्तात्म ष्तिस्तद्गतधर्मेरात्मनो धर्म
वत्त्वदृष्टिरपि सन् परिच्छिन्नः ससारीव चावभासत इत्यर्थः एतदेव
दृष्टा तेन स्प यति जले द्वादीति यथा चन्द्रादिर्जले प्रतिवि
म्बितो जलोपाधिभेदाद्देवानिव जलक पादिना कम्पादिमानिव
चाविवेकादेव विभाव्यते थैत भिरुपमाभिस्तद्धर्मेत्य द्यक्तार्थम् ५६

तदेवमुपाधिपर मर्शम तरेणा मनिभेदससारादेरनुप भादुपाधीनां
चात्मनो बहि स्वात येण सत्तायां प्रमाणाभावादविद्य मयत्वे सति
नित्यशुद्ध परिपूर्ण एव चिदात्मेत्यवा तरवाक्यैरवधारित अ तैव
सत्यज्ञान दिलक्षणं ब्रह्मेति महावाक्येनाचार्यादवगतात्मतत्त्वो मुक्षु
रवस्थात्रयात्मकस्यैव सर्वदृश्यः । तदपोहेन तत्स क्षितया तदधि । नतय
चा यमिच रि चिदेकरस ब्र त्मेति स्वानुभवमाप दयन्मुच्यत इत्य
भिप्रेत्यानुसन्धानप्रक रम ह

दृष्ट्वा निमील्य तथ त त्रविह च

अथो मील्य त्मनो ष्टि गोत्य ध्वग ५

दृष्ट्वेति । जागरित पञ्चीकृतपञ्चमहाभूततत्कार्यत्मक सम

ष्टिव्यष्टिरूपं सर्वं विषयजातं दृष्ट्वा द्रष्टृन्श्य वय यतिरेकाभ्यां क य
कारणा वय यतिरेकाभ्यां च लोच्य थ निमील्य नश्य तत्सर्वं द्रष्टमा
त्रत्वेन कार्यं सर्वं कारणभूतत मात्रत्वेन विलाप्येत्यर्थः अथान तर
स्मृत्वा ज ग्रहष्टवासनाकाय स्वप्नदर्शनं स्मृतिस्तां स्मृत्वा विश्ववैश्वा-
नरसहित स्थूलोपाधिं तद्वासनामये लिङ्गे सूक्ष्मभूतसहिते प्रविल य
वासनामय स्वप्नमात्रमेव तदित्यनुसंधायेत्यर्थः तदपि लिङ्गशरीर
वासनामयं प्रविहाय च वासनासहितस्य मनःप्राणेन्द्रियसंघातस्यापि
तत्कारणप्रपञ्चत मात्रादनतिरेकात्ताव मन्त्रेण प्रविलाप्य तेषां चोत्प
त्तिक्रमवैपरीत्येन तत्कारणसाभासाज्ञानमात्रत्वेन प्रविलाप्यावस्थानं
तद्धान तत्कृत्वेत्यर्थः । अथान तरं सुषुप्तौ बीजात्मकमज्ञानमात्र
यदुर्वरितं तदपि सदसत्त्वभिन्नाभिन्नादिप्रकरनिरूपणासहत्वादिवा
धपरिकल्पिता धकारवद्यत्किंचिदिति विवेकेन बाधित्वात्मनः सर्वाव
स्थासाक्षितयानुस्यूतसच्चिदान दम त्रस्य दृष्टिं ज्ञ नप्रकाशस्वरूपामु
मील्य निरुपाधिकां कृत्वा स्थितो ब्रह्म प्राप्नोति सत्यज्ञानादिलक्षण
ब्रह्मैव भवतीति यावत् अनध्वगोऽर्चिरादिकमध्वानं न प्राप्नोति
ब्रह्मण अ त्मत्वान्न गत्यायत्ता ब्रह्मप्राप्तिरित्यर्थः ५७

अनध्वगो ब्रह्म प्राप्नोतीत्युक्तमेव विशदयन्निरुपचरितैवास्य
मुक्तिर्नेपासकस्येव पेक्षिकीति द्योतयति

।णाद्येव त्रिक हित्वा ती ऽज्ञ न होदधिम
।त्मस्थो निर्गुण द्वो द्वो मुक्त स्वतो हि स ५८

।णादिति द्व भ्य म् ' सुषुप्त्यादीत्यर्थः स्वात्मस्थो न चिरा
दिमार्गस्थ तथा निर्गुणः स्वात्मनि प्रविलापितसकलगुण इत्यर्थः ।
शुद्धो निरुपाधिकोऽत स्वत स्वभावत एव मुक्त इत्यर्थः ५८

अजोऽ च रोऽ त्युर रोऽभय ए

दृक् शु इति द्वो न य ५९

अजोऽहमिति एवंविधोऽहं ब्रह्मास्मीति यो बुद्धोऽननिद्राया निर्गत स न जायते पुनः शरीरं न गृह्णातीत्यर्थः ५९

प्रबुद्धस्य पुनर्जं माभावे हेतुमाह

पूर्वो यत्तमोबीज इतीति विनि य

दभ वे रो ज त्व विज त ६

पूर्वेक्तमिति सुषुप्त्याख्यं तमोऽज्ञानमित्यादिना यत्पूर्वेक्तं मज्ञं न तत्कालत्रयेऽपि नास्तीति निश्चयः कस्मिन्नपि काले सतो ज्ञं नमात्रात्तिरोधं नासंभवदस्य तु ज्ञानोदयमात्र एव तिरोधानाच्छुक्तिरजतवदित्यर्थः तदभव इति कारणाभात्कार्याभाव इत्यर्थः ६

अहं ब्रह्मास्मीत्यात्मानं साक्षत्पश्यतोऽपि पूर्ववद्व्यवहारदर्शनं तत्कृतधर्माधर्मनिबधनं पुनः शरीरग्रहणं स्यदित्याशङ्क्यं विधितानुवृत्तिमात्रत्वं ज्ञानिनो व्यवहारस्य न तन्निबधनः पुनः शरीरग्रहणादिसंसार इति दृष्टान्तपूर्वकमाह

क्षीरत्सर्पिर्यथोद्धृत्य क्षिप्तं तस्मिन् पूः त्

देर्ज्ञस्तथाऽत्य देही पूर्वं ज्ञवेत् ६१

क्षीरादिति यथा सर्पिर्नवनीतं क्षीरादुपायेनोद्धृत्य तस्मिन् निराकृते क्षीरे क्षिप्तं न पूर्ववदविविक्तं भवति तथाऽसत्याहुच्यादे सघातात्पथममात्मा विविक्तो ज्ञानमात्ररूपेणोद्धृतो ब्रह्महमस्मीति वाक्यादवगतत्र भव पूर्ववत्पुनर्देही देहद्वयसंघाताभिमानवान् तस्मिन्विद्यमानोऽपि न भवेदित्यर्थः साहंकारस्य हि कर्मं बध्नेतुर्न

निरहकारस्य तथाचोक्त भगवता यस्य न हकृतो भावो बुद्धिर्यस्य
न लि यते ह वापि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबध्यत इति ६१

पदार्थशोधनपूर्वकं वाक्यादहं ब्रूमीति प्रतिबुद्धस्य पुनः
संसारभयशङ्कं नास्तीत्युक्तेऽर्थे आनन्दब्रह्मणो विद्वान्न बिभेति कुत
श्चनेति श्रुतिमर्थतः पठति

त्य न त च रस दे प कात् रम्

इ दि गो ह ेति निभ ६२

सत्यं निति रसादेरन्नमयप्रणमयमनोमयविज्ञानमयान-
न्दमयाख्यकोशपञ्चकात्पर तदधारभूतं ब्रूयच्छ प्रतिष्ठेति निर्दिष्टं
यत्तदेव अदृश्येऽनात्म्येऽनिरुक्तेऽनिलयनेऽभयं प्रति ऽवि दते इति
शास्त्रोक्तं ब्रूहं स्यामसीति पश्यन्निर्भयो भवतीति योजना ६२

भयराणामपि भयकरं ब्रूयन्नात्मभूतस्य कुतो भयशंका इति
ज्ञस्य पुनः संसारभावमुक्तं द्रव्यति

यस्माद्धीर्वापादय.

तदात् न द र गो बिभेति त ६३

य इदिति यदि वाय्विनौ पावकादय इति पाठस्तदा इन-
सूर्य आदिपदादिन्द्रमृत्यू गृह्येते तत्र च श्रुतिं भीषासाद्वात-
पवते भीषोदेति सूर्यं भीषासादग्निश्चेद्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम-
इति वाङ्मनःपावकादय इति पठेऽध्यात्मवगादयोऽधिदैवम-
यादयश्च यस्माद्धीताः प्रवर्तन्ते इत्यर्थः तथाच श्रुतिः केनेषितं
पतति प्रेषितं मनः केन प्रण प्रथमं ॥ इति युक्तः केनेषितं वाच-
मिमां दन्नि चक्षुः श्रोत्रं कण्ठदेवो युनक्ति भयादस्याग्निस्तपति
भयात्तपति सूर्य भयादिद्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति ६३

ननु विदुषोऽपि हरिहरहिरण्यगर्भादीनां नमस्कार्यत्वात्तदतिक्रमे
मयसम्भवात्क र्यशेषो विद्यत इति चेन्नेत्याह

दिभ्य रे भूमि स्वरजे चेत्स्थितोऽद्वये
एक तदत्मनो कार्यं मे । तदा ६४

ना दिभ्य इति नामवाक्कमनआदिप्राणा तेभ्य उत्तरोत्तर
भूयस्त्वेन श्रुतेभ्यः परे परस्मि भूमि सर्वव्यवहारातीतेऽमृते सुखरूपे
ऽद्वये स्वे महिम्नि स्वराजि चेदहमस्मि भूमा ब्रह्मेति यवस्थित आत्मज्ञो
विद्वांस्तदा तस्य यप्रति गुणभावाभावात्कं प्रणमेत्प्रणम्यानामात्म
भूतत्वात् अतः परिपक्वज्ञानस्य तत्कृत्यत्वान्न कर्मणा किमपि कार्यं
मस्तीत्यर्थः ६४

भूमौ न मादिभ्यः परत्वेऽपि कथमद्वयत्वमि शङ्क्य नामादेरव
स्थात्रयरूपस्याध्यस्तत्वेन मिथ्यात्वात्तत्साक्षिणस्तुरीयस्य भूमौऽद्वयत्व
मिति वक्तुमवस्थात्रयमनुवदति

विरडैश्च रो र जापति
विग्निने सर्गि । गोऽया य ६५

विराडिति अध्यत्माधिदैवतयोरभेदमिप्रायेण विरडैश्चानर
इत्युक्तं विश्ववैश्वानर इत्यर्थः बाह्यो बहिः प्रज्ञ इत्यर्थः अतः स्वर
जिति मेवासनामयविषयदर्शः प्रजापतिर्हरि यगर्भस्तैजस इति योज्य
म् अव्य तमायोपाधीश्वराख्य एव प्राज्ञ उ यत इत्यर्थः ६५
एतदवस्थ त्रयात्मक जगदपो तत्साक्षिणो वस्तुभूतस्य ब्रह्मेति
स यः । ना मुक्तो भवतीत्याह

चारणमात्रत्सु सादित्रि त सत्
स गो ज्ञा मित्ये तयो धो विमुच्यते ६६

वाचेति ज्ञ साक्षी सत्य परमात्म सोऽहमेवेत्येव सत्यस घो
ऽनायासेन मुच्यत इत्यर्थ ६६

आत्मतत्त्वाज्ञानाध्यस्त संस रस्तज्ज्ञानान्निवर्तत इत्युक्ते ज्ञानाज्ञा
नयोरात्मधर्मत्वं स्यादित्याशङ्क्य दृष्टा तेन प्रत्याह

भ रू त इयथ भ नोनाहोरात्रे थैव च

ज्ञा ज्ञाने न मे ता चिद्रूपत्व विशे त ६७

भारूपत्वादिति ज्ञानाज्ञानयोरपि साक्ष्यत्वात्कल्पितत्वे सति
नात्मधर्मत्वमिति भावः ६७

आत्मनो निर्विशेषत्वादे शास्त्रप्रामा यादेव सिद्धेर्नात्र युक्तिकल्प
नया मनः खेदनीयमित्यभिप्रेत्याह

स्य तिशङ्क्यत्वाद्वा स्या ह द

तो मे न हेय ता वेति च सस्मरेत् ६८

शा स्येति स्प म् ६८

किं तद्ब्रह्म पर शास्त्र किंवा सर्वदाऽहेय नुप देयब्रह्मात्मज्ञाननिष्ठस्य
फलमित्यपेक्षायां यस्तु सर्वाणि भूतानी त्यादिमन्त्रार्थमुद हरति

अहमेव च भूतेषु ते नभो य ता

मयि सर्वाणि भूतानि पश्येव जयते ६९

अहमेवेति स्प म् ६९

आत्मनोऽद्वितीयब्रह्मरूपत्वे शास्त्रमर्थत उदाहृत्य निर्विशेषब्रह्मरू
पत्वे उदाहरति

न ध्यतो व विद्यतेऽन्यत् त चित्

अव ता श्रुते किञ्चित्त छुद्ध य भ

वा मिति तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमन तरमव मयमात्म ब्र
सर्वानुभू रिति श्रुतेरित्यर्थ सर्वानुभूरित्यस्यार्थः स्वयप्रभ इति ७

सामा येन सर्वप्रपञ्चसंस्पर्शरहितत्वे श्रुतिमुदाहरति

नेतिनेत्यादि त्स्त्रेभ्य प्रपञ्चोप मोऽद्वय

अवि तादिश । नैव ेयो तोऽ यथा ७१

नेतीति प्रपञ्चनिषेधद्वारेणैवात्मा विज्ञेयो न पुनर्विषयतया
सप्रपञ्चतया वेत्यत्र अ यदेव तद्विदितादथो अविदितादधि
यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः अविज्ञातं विज्ञ तृ
इत्यादिशास्त्रमुदाहरति अविज्ञातादीति ७१

तस्म देषां तन्न प्रियं यदेत मनु या विद्यु रिति श्रुतिरेवमद्वयादि
लक्षणमात्मानं जानतो देवाः फलप्राप्तिं विन्न तीति चेन्मैवम् देवा
नामप्यात्मभूतत्वाद्विदुषो विन्नश्रुतेरविद्वद्विषयत्वादित्यभिप्रेत्याह

र्वस्यात्माह ेति चेद्विदित परम्

अ त्मा र्वभूत नाम त्मा ह्येषामिति श्रु ७२

सर्वस्येति तस्य ह न देवाश्च नाभूत्या ईशत आत्मा ेषां
सम्भवात्ताति श्रुतेरित्यर्थः ७२

एवं ब्र त्मज्ञानवतो देवैर युपास्यत्वसिद्धेर्न तस्य देवपशुत्वश
ङ्कापीत्यतो न कुतश्चिद्भयमस्तीत्यत्र श्रुतिमर्थतः पठति

ति श्वेत र त्मान त्म दे म सा

देवोपा दे त्वा नि र्ते ३

जीवश्चेदि यदैवमनुपश्यत्यात्मान देवमञ्जसा ईशानं भूत
मव्यस्य न तदा विजुगु सते सर्वेऽसौ देवा लिमावहन्ति
तमेवं विद्वानमृत इह भवति इति च श्रुतिभ्य इत्यर्थः ७३

यदुक्त सत्यसधो विमुच्यत इति तत्स्फुटयति

अहमेव सदः शून्यस्तैयथ वरम्
इत्येव त्यसधत्वादः । । न ध्यै ७४

अहमेवेति सदात्मा चासौ ज्ञश्चेति सदः सत्यं स
आत्मेति श्रुतिरिहोदाहरणम् अयैः शून्य इति वाचारम्भणश्रुत्यर्थे
दशितः यथा वरमिति दृश्यसंसर्गशून्यत्वच्छुद्ध इत्यत्र दृ । तो
क्तिः असद्ध ताऽनृताभिसंधिरहितस्तस्कर इव न बध्यते बधानर्थ
हीनो भवति स यथा तत्र न दृश्यते ऐतदात्म्यमिदं सर्वं मित्यादि
श्रुतिरिहोदाहार्यं

एवविधज्ञ न भावदितरे पशुभूताः शोच्या भवतीति दर्शयन्
अथ येऽयं तो विदुर यराजानस्तेऽक्षय्यलोका भवतीति श्रुत्यर्थ
माह

। । ऽ तै । तो वि र्त्र र हि

स्वर गोऽन यद्वक्त्र स्य दे अस ७५

कृपणाति ये पर ब्रह्मातोऽयथैवोक्तवैपरीत्येनानात्मभूत
तय विदुस्ते हि कृपणा शोच्या एवेति योजना अभेददशा तु
न पण इत्याह स्वर इति एव विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड
आत्ममिथुन आत्मानन्द सस्वराड्भवतीति श्रुतिरिहोदहरणम् स्य
सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवतीति तुत्यर्थे मन्त्रभगोदाहरणेन त्म
रतिं द्योतयति तस्येति आसन्नित्यर्थे असन्निति छादसम्
यस्त्वेव ब्राह्मणो विद्यतस्य देवा असवशे इति मन्त्रस्यायमथ
यस्त्वेव ब्राह्मणो ब्रह्मनिष्ठ एव वेदाहमेत पुरुष महा तमित्युक्तप्रका
रे । । मान विद्यात्तस्य विदुषो देवा वशगा भवतीति ५

यसाद्यथोक्तात्मज्ञ नादेव त त्यत स्मान्मुमुक्षुभि दश्ये य व
द्विर्भवितव्यमिति ताञ्छिक्षयन्नाह

हित्व जाल दिस धा चोऽ । मि

ओमित्येव सदत्मानं वै शु प थ ६

हित्वेति यस्य द्यौः पृथिवी च तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः तमेवैकं जानथ आत्मानम या वाचो विमुञ्चथामृत
स्यैष सेतुः ओमित्येव ध्ययथ आत्मानमिति च वाक्यद्वयमत्रो
दाहरणम् अ या वाचोऽनात्मविषयाः प्रवृत्तिपराः सर्वे सर्वाधार
भूत शुद्धं विविक्तं निर्विशेषमित्यर्थः ७६

तमेव प्रतिपत्त यमात्मानं श्रुत्यन्तरेण विशिनष्टि

से सर्व यवस्थानामहोरात्र दिवर्जितम्

तिर्यगूर्ध्वमध सर्व स योतिरनामयम् ७

सेतुमिति सर्वव्यवस्थानं वर्णाश्रमादिमर्यादानां सेतुं विधार
कम् अथ य आत्मा स सेतुविधृतिरेपां लोकनामसंभेदाय नैन
सेतुमहोरात्रे तरतः सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोक इति श्रुतिरत्रोदा
हरणम् ७७

पुनः कैलक्षणमात्मानं प्रपद्यते इत्यपेक्षायाम् अ यत्र धर्माद य
त्राधर्माद यत्र स्माकृताकृतात् अ यत्र भूताच्च भ याच्च यत्तत्पश्यसि
तद्वेदेति श्रुत्यर्थमाह

धर्माधर्मविनि क्त भू भ यात् । आत्

मात्मन र विद्य द्वि क्त वैब धनै ८

धर्माधर्मेति कृताकृतात्कार्यकारणादित्यर्थः ७८

ननु कथं सर्वव्यवधानैर्मुक्त आत्मा तस्य कर्तृत्वादिश्रवणदित्याश

क्वच कर्तृत्वादेरपि सहैव श्रवणाद्विरुद्धोभयस्वभावस्यैकस्मिन्नयोगात्स्व
भावप्राप्तं कर्तृत्वादिकं मायामय प्रमाणावधेयमकर्तृत्वादिकमात्मस्वभवं
इति विशेषमभिप्रेत्य विरुद्धधर्मवादिनीः श्रुतीरुदाहरति

अकुर्वन्सर्वं शुद्धं सितं धाम

मा य सर्वं कृत्वा दज स बहुधा मत ९

अ वर्णिति अनेजदेकं मनसो जवाय इति मन्त्रभागार्थो
ऽकुर्व सर्वकृदित्युक्तः शुद्धमपापविद्धमित्यस्यार्थः शुद्ध इति
तद्भावतोऽयानत्येति तितित्यस्यार्थमाह तिष्ठन्निति धावतो
वेगतोऽयान् मनःप्राणादीनत्येति अतीत्य गच्छति यत्र मनःप्राणादि
गच्छति तत्र सर्वत्रात्मचैतयस्य भि यक्तिनियमादात्मा तेष्वपि
गच्छतीव भसत इत्यर्थः अजायमानो बहुधा विजायते इति
मन्त्रार्थमाह अज. सन्बहुधा मत इति सर्वत्र हेतुर्मायया सर्वशक्ति
त्वादिति नहि मायायामसंभावनीयमस्तीति भावः ७९

अक्रियस्यापि क्रियावत्त्वोपचारमुक्तं दृष्टं तेन प्रपञ्चयति

रजवत् तक्षिमा त्वात्सानिध्याद्वा को यथा

अमयज्जगदात्ताह नि त्रियोऽकारकोऽद्वय ८

राजवदिति स्पष्टम् ८

यसादेवमात्मा स्वतो नित्यशुद्धत्वादिस्वभावः शास्त्रयायाभ्याम
वगतस्तस्मात् तथैव जानीयन्ना यथेत्युपसंहरति

निर्गुण निष्क्रिय नित्य निर्द्वन्द्व यद्विरा यम्

शुद्धं तद्वत् तथा क्त तद्वत् स्मीति धरयेत् ८१

निर्गुणमिति नैतेषु श्लोकेषु पुनरुक्तं दोषावहं यतः प्रति
ष्ठा वस्तुनो दुर्बोधत्वान्मुमुक्षूपकाराय कारुणिक आचार्यः कचिच्छा

स्त्रतः कचित्फलकथनेन चिद्विद्वदनुभवामिनयनेन पुन पुन प्रति
पादयति भूयोऽपि पथ्य वक्त य मिति न्यायात् ८१

उक्त प्रकरणार्थं प्रतिपत्तिसौकर्यार्थं सक्षिप्य कथयति

ब ध मोक्ष च ' य इदमुभय हेयमेक य च
ज्ञेय ज्ञे अभ्यतीत परममधिगत त्वमेक विशुद्धम्
वि यैतद्यथा छुति निगदित शोकमोहावतीत
सर्व सर्वकृत ब्रह्मभयरहितो ब्राह्मणोऽस्य ८२

ब ध मोक्षमिति बन्धं मोक्षं च सर्वं यथावद्विज्ञाय भवभयरहितः
स्यादित्य वयः बंधः प्रमातृत्वकर्तृत्वादिप्रतिभासलक्षणो मोक्षो
ब्रह्मस्वरूपावस्थान सर्वमिति निःशेषं पूर्वोक्तपकारमित्यर्थ इदमु
भयं बंधं मोक्षं च यतो हेतोरज्ञानाज्ज्ञानाच्च भवतः ते अपि विज्ञायेति
संबंधः तथा एकमनुवृत्तं कारण द्वय यावृत्तं कार्यं च यज्ज्ञेय
विषयभूत तत्सर्वं हेय बध्य विज्ञायेत्य वयः ज्ञेयाभ्यतीतं दृश्या
त्सम्यक् पृथक्कृत परम निरतिशयं विशुद्धं एकं ब्रह्म यद्वेदान्ते बधि
गतं तत्त्व परमार्थं तदपि यथावद्विज्ञायात्मत्वेनोपादाय किंलक्षणम्
श्रुतिमुनिगदितं श्रुतिवाक्येन मुनिना गुरुणोपदिष्टमित्यर्थः एवमा
त्मानात्मतत्त्व ज्ञात्वाऽनात्मापोहेनात्मतत्त्वनिष्ठः शोकमोहावतीत
स्यात् तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यत इति श्रुतेः सर्वं
हि ब्रह्म तज्ज्ञान सर्वज्ञः स्यात्सर्वं स्वात्म येक करोतीति सर्वकृतस्य तु
तथाच भुक्तविषया श्रुतिः अहं विश्वं भुवनमभ्यभवा मिति दैर्घ्यं
गानार्थम् अभ्यभवमभिभूतवानात्मसात्कृतवानस्मीति श्रुत्यर्थः
भवभयरहितः न बिभेति कुतश्चने तिश्रुते ब्राह्मणो मुख्यया वृत्त्य
ब्राह्मणशब्दाभिधेयः अमौनं च मौनं च निर्विघ्नाय ब्राह्मण'इति .

अथ य एतदक्षर गाग विदित्वास्मल्लोकत्वेति स ह्यण इति च श्रुतेः अवासकृत्य प्राप्त र्वक्रिय फल इत्यर्थं सोऽश्रुते सर्वा का मान्सह ब्रह्मणा विपश्चिते ति श्रुतेरित्यर्थः ८२

एवमात्मानं जानतः कृतकृत्यत्वमुक्तं प्रकटयति

य न यश्च न य आत्म च ेयग

उप देयो न च येवमिति स यज्जति स्मृ १ ८३

न स्वयमिति स्वयमात्मा स्वस्य न हेयगस्त्यक्त यकोटौ पतितो न वाप्युपादेयः एकस्मि कर्मकर्तृत्वासंभवात्स्वरूपस्य स्थितौ नाशे वा स्वविषयहानोपादानयोरसंभवाच्च तथ यश्च न स्वस्य हेयगोऽद्वैते ऽयस्यैवाभावान्नाप्युपादेयोऽतएव तथा यस्यापि यमुपादेयो हेयगो वा न भवत्यात्मा तराभावादनात्मनश्च बाधितत्वादचैत याच्चेति योजना ूत्येवं या नि १ सा स यज्जतिः स य ज्ञानं स्मृता ब्रह्म विद्धिरित्यर्थः ८३

कूटस्थचैत यैकरसे पूर्णे वस्तुनि हानाद्यसंभवान्निरायासं परंब्रह्मै वासीत्येवंविधाया धियः स यज्जतित्वे हेतुमाह

अ त्म त्यायिका ेष सर्ववेदा तगोचरा

त्वेता हि वि च्य ते १ स रव धनै ८४

अ त्म त्यायिकेति आत्मानं ब्रह्मत्वेन प्रत्याययतीत्यात्मप्र त्यायिका हि यस्मादेषा मतिः स्वानुभवसिद्धेति वा सर्ववेदा तगो चरेति प्रमाणमूलत्वमस्या दर्शयति एतां ज्ञात्वा ल ध्वा सर्वसंसार ब धनैर्विमुच्यन्ते कृतकृत्या भव तीत्यर्थं तथाच भगवद्वचन इति गु तमं शास्त्रमिदमुक्तं मयाऽनघ एतद्बुद्ध् बुद्धिमा स्यात् तकृत्यश्च भारते ति ८

प्रकरणोक्त ज्ञानमिदानीं प्रशसन्नस्योपादेयत्व द्रढयति

रहस्य वेदानां देनां च पितृपरम्
पवित्रं परं तत्तदेतत्स काशितम् ८५

रहस्यमिति रहस्यमुपदेशयतिरेकेणाविज्ञेयं आचार्यवापुरुषो वेदसवे वेदा यत्पदमामनताति च श्रुते. देवैरत्रापि विचिकित्सितपुरा नहि सुविज्ञेयमणुरेषधर्म इति श्रुते देवानां च पितृरहस्यमित्यर्थः परं सर्वोत्तमं पवित्रं पवनं क्षीयते चास्य कर्माणि एव विदिपपं कर्म न श्लिष्यते इत्यादि तेऽहि यस्मत्परमपरमपुरुषार्थरूपं निरतिशयानदप्रकाशमिति यावत् यदेवंरूपं सम्यग्ज्ञानं तदेतत्सम्यक् प्रकाशितं प्रकटीकृतमस्मिन्प्रकरण इत्यर्थः ८५

एतस्य गोपनीयत्वं सूचयति

नैतद्देयमशांताय रहस्यज्ञानमुत्तमम्
विरक्ताय प्रदातुं यो शिष्यानुगताय च ८६

नैतदिति यद्वास्य दुर्विज्ञेयत्वेन दुर्धरत्वात्तद्वारणसमर्थमधिकारिणं विशिष्यन्ननधिक रिभ्यो विवंचयति नैतद्देयमिति ८६

यस्मादेवंलक्षणज्ञानद आचार्यः कृतकृत्यो न प्रलोभादिना ज्ञानप्रयच्छति तस्मा मुमुक्षुरमानित्वदिशि यगुणयुक्तः स्याद्यथाचार्यकृपया विद्यां दद्यादित्येतदर्थमाह

ददतश्चात्मनो ज्ञानं निष्कं योऽयं न विदते
ज्ञानमिदं ते तस्मै युक्तं शिष्यगुणैः सदा ८७

ददतेति न विद्यते यस्मादिति योज्यम् तस्मै चिच्छि यगुणैः सदा युक्तो ज्ञानमिच्छ संपादयस्तरे संसरमिति शेष ८७

गदाविवोपसंहारेऽपि देवताचार्यनमस्करो तद्भक्तेर्विद्यां प्रत्य त
रङ्गत्वस्यापनाय कार्याविति दर्शयति श्लोकद्वयेन

ज्ञ ज्ञे तथा ज्ञ द गो न विद्यते

सर्व वशस्ति र्थ स्मै ज्ञानात्माने नम ८८

नमित्यादि । ज्ञानात्माने चित्सदान दरूपायेत्यर्थः ८८

विद्यया ारि । स्मो यैर्ज ममृत् महोदधिम

र्वज्ञेभ्यो नमस्तेभ्यो गुरुभ्योऽज्ञ न कुलम् ८९

विद्ययेति अज्ञानसंकुलमिति छेदः ८९

इति स दशं सम्यङ्भातिप्रकरणम् १७

२ सि रणम् १८

पूर्वसि प्रकरणे ब्रह्मात्मविषयमपरोक्षज्ञानं मोक्षसाधनं वेदा तेभ्यो
भवतीत्युक्तं तदयुक्तं वेद तानामपि स्व काम दिवाक्यवत्परोक्षज्ञान
जनकत्वादतोऽपरोक्षज्ञानाय प्रसंख्यानमेष्ट यमिति केचित्प्रतिपेदिरे
त मतनिराकरणेन पूर्वोक्तं सर्वं स्वसिद्ध त श्रौतमुपपत्तित स्फुटमु
पपादयितुं प्रकरण तरमारम्माणो देवतानमस्कारयाजेनान्त करण
वृत्तिभावाभावसाक्षिणं कूटस्थचिदेकत नमेव त्मानं नित्यापरोक्ष
वेदान्ताः ब्रह्मेति प्रतिपादय तो न परोक्ष ब्रह्म समर्पय तीति सूचय
प्रकरणप्रतिपाद्य दर्शयति

न ८ विलीय ८ उद्भ नि च

नि वग ये ८ न गो धी त्यय ८ १

येति वृत्तयो धीपरिणमा अलातचक्रमिव यात्मना येन
चैतन्यज्योति स्वरूपेण विलीयन्ते सुषुप्तौ अवस्था तरे उद्भ नि च

चिदात्मव्याप्ता इत्यर्थं धीप्रत्यया साभासबुद्धिवृत्तयस्तेषामात्मने तद
ध्यासाधिष्ठानायेत्यर्थं. नित्यश्चासाववगतिश्चेति विग्रहः १

इदानीं स्वोक्तेऽर्थे मुमुक्षूणां विश्वासार्थं स्वाचार्यगुणोपवर्णनपूर्वक
संप्रदायशुद्धिं कथयति

मथ्य त्रोप युक्तिसंभृतै श्रुतेरर तीञ्श शो
चोसिभि ररक्ष वेदार्थनिधिं विश लधीर्नमो
ति द्राय गुरोर्गरी २

मथ्य वज्रेति संभृतैरभेद्यतया घटितै. श्रुतेर्वचोसिभिर्वेदा
तवाक्यरूपनिर्लिखितैः अराती भेदतत्त्वार यवासिनोऽद्वैतरत्नापहारिण
शत्रु प्रमथ्य समूल मूल्य यो विशालधीरप्रतिहतदार्ढ्यबुद्धिर्वेदा ता
र्थनिधिं वेदा तमङ्गूपागतं निधिं निधीयतेऽस्मिन्सर्वमिति निधिरद्वय
ब्रह्मात्मतत्त्वं त ररक्ष तस्मै यता द्राय गुरोर्गरीयसे परमगुरवे नम
इति योजना २

एव नमस्कार याजेन प्रकरणार्थं स्वसंप्रदायशुद्धिं चोक्त्वा तत्त्वम
स्यादिवाक्यादेव परोक्षज्ञानम त्मनीति प्रकरणसिद्धान्तं त वदाह

नित्य देव स्त्रीत्येव चे भे ति
किमथ ा यत्ये मातृ तुतिर दरात् ३

ने इति सदेवाहमहमेव सदस्मि नित्यमुक्त इत्येव
चेत्तदपरोक्षा मतिर्वेदा तवाक्यान् भवेत्तर्ह्येव सिद्धवन्निर्देशेन त्वम
सीति श्रुति किमर्थं कस्मादाहता अ दरवती पुनः पुनर्मातेव पुत्रहितै
षिणी श्रावयेदित्यर्थ ३

नित्य परोक्षस्वभावात्मस्वरूपत्वाद्ब्रह्मणो वाक्यादेव परोक्षज्ञ नमारो
पितानर्थनिवृत्तिफल त्पद्यत इत्याह

सिद्धादेवाहमित्यस्मिन् शुभमद्धर्मो निषि यते
रज्ज्वामिवाहिधीर्युक्त्या त्वमित्यादिशासनै ४

सिद्धादेवेति अहमित्यत्राहंश दलक्ष्यादपरोक्षतया स्वतःसि
द्धादत्मनः सकाशाद्युष्मद्धर्मः परागर्थोहंकारादिस्तत्त्वमित्यादिशासनै
र्युक्त्या सहितैः शोधितार्थैरिति यावत् निषिध्यते अमगृहीतपारोक्ष्य
सद्व्यत्वाकारविलपनेनात्मतत्त्वं प्रतिपाद्यत इत्यर्थः तत्र दृष्टा तार्थ-
स्पष्टः ४

तन्निवृत्तिं दृष्ट्वा ताभ्यां स्पष्टयति

शास्त्रप्रामा यतो ज्ञेया धर्मादेरस्तिता यथा
विषापोहो यथा यानाद्ब्रुहि स्थाप्य मनस्तथा ५

शास्त्रेति यद्वा नित्यापरोक्षात्मैव ब्रह्म तदवगमश्चानर्थनिवृत्ति
हेतुरित्येतत्क्रमेण दृष्ट्वा ताभ्यां साधयति शास्त्रेति तथा ब्रह्मण
एवात्मत्वेनास्तिता अग्नेन जीवेनात्मनानुप्रविश्य तत्त्वमसीति शास्त्र
प्रामा यतो ज्ञेयेति दार्ष्टान्तिकं योज्यम् ध्यानाद्गुरुडादिमन्त्रवीजस्म
रणाद्विषापोहः सद्यो विषनिवृत्तिस्तथा पाप्मनोऽविद्याद्यनर्थरूपस्य
वाक्यादात्मतत्त्वावगममात्रेण सद्य एव ब्रुतिर्बाधरूपा निवृत्तिः
स्यादित्यर्थः ५

ननु वाक्योत्थाहं ब्रह्मास्मीति प्रत्ययवदहं करोमीत्यपि प्रत्ययोऽनुभ
वसिद्धस्तत्र को हेतुरयमेवापरेण बाध्यत इत्यत्रेति शङ्कते

सद्ब्रूहं करोमीति प्रत्ययावात्मसाक्षिकै
तयोरज्ञानजस्यैव त्यागो युक्ततरो मत ६

ब्रूहं हमिति तत्र नियामकं हेतुं वदन्नुत्तरमाह तयोरि
ति युक्ततर इति तदपोऽयमर्थः यथा पूर्वप्रवृत्तयागविनियोजक

श्रुत्या पश्चत्प्रवृत्ता लिङ्गादयोऽप्राप्ता एव बाध्य ते यथाव पूर्वमेव प्रकृतेर्विकृतावतिदेशप्राप्तान् मङ्गानां विकृतिगतविशेषोपदेशेन पाश्चात्येन बाध इति युक्तत्वेऽयनियमो बाध्यबाधकयोः पूर्वापरीभावस्य न तथास्य यायस्येति युक्ततर इत्युक्तमिति ६

अत्र क. प्रमाणजः प्रत्यय को वाऽज्ञानज इति वीक्षायां विविच्य दर्शयति

**सद गिति म गोत्था धीर य द्विभोद्धव
प्रत्यक्षादिनिभा वापि बाध्यते दिग्भ्रमादिवत् ७**

सद गिति धीस्तत्त्वमसीति निदुष्टवाक्यप्रमाणोत्था अ या कर्ताहमित्यादिधीस्तन्निभोद्धवा प्रमाणाभाससमुद्भूताविवेकदोषास्कन्दितत्वादित्यर्थः वाक्यज यज्ञानस्य पि प्रत्यक्ष भासबाधनं नान्तेन बुद्धिम रोहयति प्रत्यक्षादीति ७

ननु ब्रह्मासीति बुद्धिर्वत्कृतृत्वादिवुद्धेरपि सत्यं वद धम चर स हि कर्ता भोक्तेत्याहुर्मनीषिण इत्यादिवचनाच्छास्त्रसिद्धत्वं तुल्यमिति कथं तस्या बध्यत्वमित्याशङ्क्य ह

**कुरु भोति यस्त्र लोकबुद्धानुवदि त्
सदसीति श्रुतेर्जा । ध्यतेऽन्यै यैव धी ८**

रु भोक्तेति शास्त्रानभिज्ञ न तदभिज्ञसंगतिहीनानामपि कर्ता भोक्ताहमसीति धियः सिद्धत्वात्कुर्वित्यादिशास्त्र लोकासद्धार्यानुदिनाऽनधिगतार्थबोधकमित्यर्थः सदसीति धीस्तु श्रुतेरन्यसिद्धार्या सकाशज तेत्यर्थः तस्मादेतयैव निरवकाशय सदसीति श्रुतिजातया धियैवान्या सवकाशानुवादवाक्यज य बाध्यते बाधत एवेति वान्वय ८

तदेव वाक्यादेव परोक्षज्ञानमात्मविषयमुत्पद्यते तच्च निरपेक्षमेवा
नर्थनिवृत्तिहेतुरिति स्वमतं यस्य स्वयूयमतमुत्थापयति

देव त मसीत्यु नो क्त ा स्थिर
वत चक्ष तो युक्त्याऽनुचि तयेत् ९

देवेति प्रसंचक्षां प्रसंख्यनं श आवृत्तिं युक्त्या सहाभ्यस्ये
द्विर्थः ९

उक्तमेव साधयति

दुक्त न गृह्णाति व याथ तोऽपि यो भवेत्
अपेक्षे ए दतोच म द्र हि तत् १

सकृदिति योऽपि वाक्यार्थज्ञ सकृदुक्त न गृह्णाति न
जानाति न स यक् प्रतिपद्यते यतोऽतएवा यत्सहकारि भूतमपेक्षते
यदपेक्षते तद्वय वाक्यानुचि तन युक्त्यालोचनं च पूर्वश्लोके वयमवो
चामेत्यर्थः १

ननु तत्त्वमस्य दिवाक्येषु विधिनोपलभामहे ब्रह्मात्मभावस्य च
स्वत एव सिद्धेर्मुमुक्षोर्नियोगोऽपि न घटत इत्याह

नि योगोऽ ति प त त्क ण स यथा भेत्
अविरुद्धो भे ा द्यावत्संघे ऽऽदृढा ११

योग इति वाक्यमात्रादिकं तस्याप्रतिपन्नत्वात्स क्षात्कृत
व भावात्तावन्नियोगोऽविरुद्धो भवेद्यावत्संवेद्यत ब्रह्म तैक ऽऽदृढा
दृढा न प्रतीयत इति योजना स नियोगः कर्मणामग्निष्टोमादीनां
यथा भवेद्वाक्यादवगतानामपि फलप्रसय इति नष्टा तार्थः ११।

किंच विधिम तरेण चेद्ब्रह्मात्मैक्य वाक्यात्स्वयमेव प्रतिपद्ये
तदा यमनियमादिकमनुष्ठीयमान मिथ्या स्य दुपकार्याभावादित्याह

चेष्टि च था मि य द ति प ते
ख्या र्य दात्म भूय २

चेष्टितमिति चेष्टितमनुष्ठितं यमादि स्वच्छन्दः स्वच्छावान
नियुक्त इति यावत् प्रतिपद्यते चेदित्यध्याहारः आत्मानुभूयते
स क्षात्क्रियत इत्यर्थः १२

इतोऽपि प्रसख्यान विधितोऽनुयमित्याह

द णिति च विज्ञ मक्षजो धते ध्रुवम्
ब्दोत्थ दसस्क रो दोषैश्चा ये बहि ३

सद णिति सदसीति विज्ञानमक्षजः प्रत्यक्षप्रत्ययः कर्ता
भोक्तेत्येवमाद्या रो बधते ध्रुव निश्चितमेतत् अक्षजस्य प्राबल्ये
हेतुगर्भं विशेषणं दृढसंस्कार इति किंच तेन मुमुक्षुर्दोषै रागा
दिभिश्च बहिरा यते बहिर्मुखीक्रियतेऽतः प्रसख्यान दोषनिवृत्तये
च क र्यमित्यर्थः १३

न केवल चिर निरूढव सनाषटितत्वेन प्रत्यक्षप्राबल्यमपि तु
विशेषविषयत्व चेत्याह

ानौ । विषयौ त
वक्ष णोऽ य वि र्थो निवारयेत् १

ति श्रुत श दोऽनुमान लिङ्गज्ञानं विप्रलि साम्रान्त्योरपि
तत्र संभाव्यमानत्वाद्गत्य तरसंभवाच्च प्रत्यक्षस्य तदभाव युक्त बधक
त्वमित्यर्थः १

यदि वाक्यार्थज्ञानमात्रात्कृतकृत्यत कस्यचिद्दृश्येत तदा प्रसख्या
नकल्पनमनर्थकं स्यान्नतु तथा कश्चिद्दृश्यते अतः प्रसख्यानमावश्यक
मित्य ह

वाक्यप्रत्ययी कश्चिन्निर्दुःखो नोपलभ्यते

यदि । ३ श्रिद्ध कर्थाश्रुतिमत्र १५

क्याथप्रत्ययीति तद्धैतत्पश्यन् ऋषिर्वामदेव प्रतिपेदे
तद्वास्य विजज्ञा वित्यादौ व क्यार्थज्ञानमात्र द्वामदेवादिः कृत लो
दृश्यत इति चेत्तत्राह यदि वेति दृश्यते निर्दुःख इत्युत्तरश्लोक
गतेना वय १५

निर्दुःखोऽतीतदेहे भा गोऽमीयते

चर्या गोऽवे स्य दनि तथा ति १६

निर्दुःखोऽतीतेति वाक्यार्थश्रवणमात्रात्कश्चिद्यदि निर्दुःखो
दृश्यते श्रुतिपुराणादौ सोतीतदेहेषु कृतभावोऽनुष्ठितप्रसख्यानोऽनुमी
ते निर्दुःखत्वलिङ्गनेत्यर्थः किंच सकृद्विज्ञ तवाक्य र्थस्य विध्यन
भ्युपगमे नोऽस्माकं चर्या परमहंसाश्रमाचाराऽशास्त्रसंवेद्या स्यात् शास्त्र
विहिता न स्य त् तथासत्यनिष्ठं स्यात् यत्याश्रमचर्यापरित्यगेऽप्यारू
ढपतितता न भवेदित्यनिष्ठप्रसङ्ग इत्यर्थः १६

क हि प्रसख्यानविधिपक्षे सिद्धब्रह्मोपदेशस्यार्थः स्यादित्यत
आह

दसीति ल चो त विधेय धन य

न तदन्यत्र रु सिद्ध र्थमिहे यते

सद गीति त्व सद्ग सीति वर्तमानोपदेशेन फलमिदं साधन
विधानार्थं च्यते यतो यस्मात्सर्वत्र फलमुक्त्वा स धन विधेयमतो

ब्रह्म त्मैक्यकामः प्रसंचक्षीतेति सायको विधिभवदित्यर्थः प्रसख्या
नमेव किमिति विधीयते ज्योतिष्टोमादि कस्माद्ब्रह्मभवाय न विधी
यत इत्यत अह—न तद यदिति प्रसख्यानदन्यदिह वेदा तेषु
प्रसिद्धार्थेभि यजनसमर्थ साधनं यत्तत्रे यते ज्योतिष्टोमादेर्व्यञ्जक
त्वसामर्थ्याभावादित्यर्थ १

पूर्वपक्षमुपसहरति

।द भवायै सचक्षीत

त्यज ।ध ८ यविरुद्ध म दिम न् १८

।दि किं कुर्वन् साधनतत्साध्यविरुद्धं त्यजन् साधनं
प्रसख्यान तत्साध्य तत्फलमात्मैक्यसक्षात्कारः तद्विरुद्धकर्मणि त्वम्
शमनं शमः आदिपदाहभोपरमावित्यादिग्रह शमादियुक्तश्च
सन्नित्यर्थः १८

सिद्धा तमुपक्रमते

नै देव रहस्य । नेतिनेत्य स नत

क्रियासाध्य पुरा ।व्य न मोक्षो नित्यसिद्धत १९

नै देवमिति किं वेदा तेषु प्रसख्यानं साक्षाद्विधीयते किं ।
वर्तमानोपदेशेन फलवचन नुपपत्त्या कल्प्यत इति तत्र नाद्य इत्याह
रहस्यानमिति उपनिषद्वाक्यानमित्यर्थः नेतिनेति दृश्यनिषेध
द्वारा तदवधिमात्रे ब्रह्मात्मस्वरूपे पर्यवसानदर्शनाद्वेदा तानां न विध्य
र्थेतेत्यर्थः द्वितीय प्रत्याह क्रियासाध्यमिति यत्क्रियासाध्यं फल
तत्पुरा पूर्वका डे आ यं नोपनिषत्सु अत्र श्रयमाणो मोक्षो न क्रिया
साध्य कुत नित्यसिद्धतोऽसाध्यत्वादि र्थ १९

तत्त्वमस्य दिवाक्यमपरोक्षाद्वितीयब्रह्मात्मज्ञानद्वारा तदज्ञान तदध्यस्तं च दुःखित्वादिसंसारं निवर्तयतीति वक्तुमज्ञानाध्यस्तं दुःखादीत्यत्र दृष्टान्तमाह

ब्र य ष स्त पि ादु े ख अ त्मनि
अ ी थ ष ो नित्य दु खे ख अ त् नि २

त्रेति अदुःखे ज्वरदिदुःखरहित इत्यर्थः. दार्ष्टान्तिकमाह अहकर्तेति नित्यादुःखे सदा दुःखादिसंसररहिते स्वे स्वरूपे आत्मनि निरुपाधिकेऽहंकर्ता साभासा तःकरण विविक्तौ दुःखादि धर्मकोऽविवेकलक्षणया विद्यया तथ ध्यस्त इत्यर्थः अहं कत्र ति पाठे ख आत्मनीत्यत्र दुःख दिरिति शेषः. २

आत्मनो ब्र स्वभावाज्ञानेनायस्तः संसारस्तत्स्वभावज्ञानमात्राज्ञेतिनेति तत्त्वमसीति च शास्त्रोत्थान्निवर्तते तदात्मन सर्वक्रियाधिरनिवृत्ते सुपुसाविव पुनरध्यासबीजाभाव त्कृतकृत्यस्य न प्रसंख्या नविध्यवसर इति फलितमाह

ोऽऽ १ ो नेति ने रिति ास ति पिध्यते
भूःोऽयासविधि कश्चित्कु श्चि ो प े २१

ोऽयास इति प्राप्तवदिति वतिप्रयोगाद्वस्तुवृत्त्या प्राप्त्यभावादारोपितत्वं द्रढयति २१

न वविषये ब्र त्मनि विषयधर्माणां दुःखित्वादीनां कथमध्यास संभव्यते यत पुरोऽवस्थिते विषयभूते शुक्तिकादौ रजताद्यध्यासो ह इत्याशङ्क्य व्यभिचारान्नैव नियम इत्याह

आत् नीह यथाऽ तिषेधस्तथै च
ल ध्य निषेधौ े क्रि ते च थ धै २२

आत् नीति यथा देहव्यतिरिक्तात्मवादिनामात्मनीह पुरःस्थिते
देहजरामरण दध्यासस्तत्प्रतिषेधश्च यथा चेन्द्रियाविषयेऽपि स्वे
मलाध्यासनिषेधावबुधैः क्रियेते तथैव च प्रत्यगात्मनि ब्रह्मण्यप्यवि-
षये संसाराध्यासनिषेधौ स्यातामित्यर्थः आत्मनीह तथाध्यास
इति पाठे दृष्ट तदाष्टान्तिकपरतयोत्तरार्धपूर्वार्धौ स्पष्टार्थौ अधि-
नखरूपमात्रस्फुरणमध्य सेऽपेक्ष्यते न विषयत्वेन स्फुरणं तदिह
स्वप्रकाशे आत्मनि स्वतःसिद्धमिति न नुपपत्तिरिति भाव २२

प्राप्तवत्प्रतिषिध्यत इत्युक्त प्रपञ्चयति

। श्वेतप्रतिषिध्येत मोक्षोऽनित्यो भवेद्भु म्
अतोऽ सन्निधोऽय दि ङि चयन दि त् २३

। श्वेति प्रम णसिद्धश्चेत्संसार प्राप्तवत्प्रतिषिध्येत तर्हि
संसारव धनिवृत्तिरूपस्य मोक्षस्याग तुक्त्वाद्भुव निश्चितं मोक्षो नित्यो
भवेत् परमार्थवृत्त्यात्मगतस्य ब धस्य परम र्थत एव निवृत्तौ तस्या
त्मनोऽवस्था तर पत्या विकारित्वादनित्यत्वमावश्यकं तथाऽनादिभाव
रूपस्य ब धस्य परमार्थत्वे तन्निवृत्तिरेवासंभाविनी सादित्व भ्युपगमे
तु तस्यात्मनै कृतत्वान्निवृत्तसजातीयस्य पुनस्तस्मि पूर्ववदुत्पत्त्युपपत्तेर
नित्यो मोक्ष प्रसज्येतैवेति ब धस्य विद्यकत्वमवश्यमेष्टव्यम् तस्य
च ज्ञानादेव निवृत्तेर्निरर्थकं प्रसख्यानमित्यभिप्रेत्योपसंहरति अत
इति यथ नान्तरिक्षे न दि यन्निश्चेत य इति पृथिव्यामिव ङि
चयनमन्तरिक्षादावारोप्याप्राप्तमेव प्रतिषिध्यते तथा संसारव ध
रहित एवात्मनि तदारोपनिषेध विति दृष्टान्तेनाह दिव्य णिति
आदिपदादाकाशमालिन्य लौकिकं गृह्यते २३

आत्मनि ब धसंब धबोधकप्रमाणाभावादपि न तत्र ब धस्य सत्य
ताप्राप्तिरस्तीत्याह

भाव्यो गोचरे श द त्ययो वा नं चा यथ
सभ यै दात्मत्वादह कर्तुस्तथैव च २४

सभ य इति अयमर्थः अ त्मनि ब धसंब धबोधक प्रमाण
श द. प्रमाणा तर वा सर्वथापि नोपपद्यत इत्याह श दः प्रत्ययो
वेति प्रत्ययः प्रमाणा तरज यः शब्दो वा प्रत्ययो वा लोके गोचरे
विषये संभा यः संभावनायो यो न चा यथा विषयत्वायो ये तथाच
षष्ठी जातिगुणक्रियादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तरहितस्यात्मनो न श गो
चरत्वं संभाव्यते येनायमात्मा संसारीति बोधः श दादुत्पद्येतेति तथ
रूपादिहीनत्वान्न बा न्द्रियवर्गस्तस्मिन् क्रमतेऽतएव न तत्स्वरूपसंब
द्धतया लिङ्गविशेषाग्रहणादनुमानार्थोपपत्ती तस्मिन् संभवतोऽवयव द्यभा
वान्नोपमान भावरूपत्वादेव न नुपलब्धिर्धीरपीति प्रतीतिमात्र परिशि
यत इति न प्रमाणसिद्धो ब धसंबन्ध इति यतो न सभाव्याव त्म
यपिशब्दप्रत्ययाविति किंच शब्दप्रत्यययोः प्रम णत्व भिमतयोस्तथैव
च हर्तुः प्रमातृत्वाभिमतस्य च तदात्मत्वाद्ब्रह्मात्मत्वान्न तद्गोचरत्व
पपद्यते नह्याग तुकयोः श दप्रत्यययोरहंकर्तृर्वा चिदात्मनः
पृथक्स्वरूपमस्ति । त्मनि तु क्रियानुपपत्तिरित्यर्थ २४

तस्मादायस्तनिषेध एव वक्तव्य इति सिद्धमित्याह

अह त्र त नि चैतन्ये तृ णि तृ
ति तीति त र्व ह निषिद्ध २५

अह कर्त्रेति चैतन्ये चित्स्वरूप अ त्मनि यदह त्र साभा

सा तःकरणाविवेकेन कर्तृत्वादि यस्तमारोपितं तत्सर्वं नेतिनेतीति निषिध्यते स हंकर्त्रा अहंकर्त्रा सहेत्यर्थः २५

अव्यस्तनिषेध एव चेच्छास्त्रेण क्रियते कथं तर्ह्यत्मनः स्वरूपो पलब्धिरित्यत आह

उपलब्धि यज्योतिर्दृशि प्रत्यक्सदक्रिय

साक्षात्सर्वा तर साक्षी चेता नित्योऽगु णोऽद्वय २६

उपलब्धिरिति अनुपलब्ध्यादिस्वरूपत्वे प्रमाणाभावादितरत्र च साक्षादित्यदिनोत्तरार्धसूत्रितश्रूतीनां प्रमाणत्वात्स्वप्रकाश एवात्मा सदा स्वतःसिद्ध इत्यर्थः २६

न व त्मात्मीयमिति च द्वयमहंमप्रत्ययगोचरत्वेन प्रसिद्धं तथा सति कथमात्मा स्वतःसिद्ध इत्यारङ्गचोपाधिवशात्तथा प्रसिद्धिरित्याह

सन्निधौ सर्वदा तस्य स्यात्तद भोऽभिमान त्

आत्मात्मीय द्वय चात स्यादहममगोचर २७

सन्निधाविति अभिमानकृदहंकारस्तस्य चिदात्मनः सर्वदा सन्निधौ सति तदाभश्चैत यप्रकशयुक्ततया तदाकारः स्यादतो हेतो रात्मात्मीयं द्व द्वं च स्यादहंमेति व्यवहारगोचर इत्यर्थः तथ च साभ सा तःकरणतद्वृत्त्यविवेकादात्माहमिति ममेति च भासमानोऽपि स्वतःसिद्ध एव स्वमवत इति भावः २७

एवमहंप्रत्ययादेरन्यविषयत्वोपपादनेन सभाव्यो गोचरे श द्ति श्लोकोक्तं प्रत्ययागोचरत्वमात्मनः प्रतिपादितम् श्दानीं श दस्य पि विषया तरं दर्शयस्तदगोचरत्वमुपपादयति

जातिकर्मादिमत्त्वाद्धि तस्मिन् द स्त्वह ति
न कश्चिद्वर्तते श दस्तदभा त अ त्मनि २८

जातीति तस्मिन्नहकृत्यहकारे साभासे हि निश्चितं जातिकर्मादिश दप्रवृत्तिनिमित्तवत्त्वा छब्दा. प्रवर्तते तदभावात्प्रवृत्तिनिमित्तजात्याद्यभावात्स्वे स्वरूपभूते आत्मनि निरुपाधिके कश्चिदपि श दो न वर्तते त विषयीकुर्वन्नित्यर्थः अत आत्मा स्वतःसिद्ध इति भावः २८

स्वतःसिद्धस्वरूप आत्मनि प्रवृत्तिनिमित्तजात्याद्यभावात्कश्चिदपि शब्दो न प्रवर्तते चेत्कथं तस्य वेदा तवेद्यतयौपनिषदत्वमुद्बुध्यत इत्यत आह

अ भा गो य द शिं रि ।
लक्षये र्न क्ष मभिदध्यु थच २९

आभास इति यत्राहकारादावाभासश्चैत यप्रतिबि बोदयस्तत्रैवाभासा विविक्तेऽतःकरणादौ वाचकत्वेन स्थिता आत्मादिश दाः प्रत्यग्दाशिं प्रत्यक्तया भासमान शिमात्मान शुद्ध लक्षयेयुर्लक्षणया ज्ञापयेयुर्नतु त साक्षादभिदध्युः कथंचन विशेषणादिप्रकारेणापीत्यर्थः अतो नौपनि दत्वप्रसिद्धिविरोध इति भावः २९

कथं नाभिदध्युरित्यत्र हेतुमाह

दि । शिद दैरू ३

नहीत्यर्थेन ३

ननु लक्षणयापि यत्र शब्दस्य तात्पर्यं स एव शब्दार्थः थ चात्मादि दानामहकारातिरिक्तं प्रत्यगात्मनि चेत्ति कथं तर्हि शेषः

अहंकारदात्मशब्दं प्रयुज्यते इत्यपेक्षायामुपचारादिति सदृष्टान्त
मह

आत्मभसो थाह दत्तमशदैथो यते

उल्लासादौ यथा यथा रर्थत्वा चाञ्जसा ३१

आत्माभस इति श्लोकेन अहंक्रुदहंकारो वस्तुतोऽनात्मा
यात्माभास आत्मवदसत्प्रत्ययाल बनो भासते यथा तथ त्म दिश
दैरपि यथा प्रतिभासमुच्यते वस्तुगत्या तु श दप्रत्यययो शुद्ध
एवात्मनि पर्यवसानम् यथा अ यथाः शब्दा दहत्यादय उल्लासकं दहति
अयोदहतीत्युल्लासादौ प्रयुज्यमाना अञ्जसा साक्षादुल्लासादौ न च
पर्यवस्यन्ति तेषां दाहाद्याश्रयत्वानुपपत्तेर्हत्यादिश दानां परार्थत्वा
त्तदभिव्यक्ता यर्थत्वात्तेऽग्रावेव पर्यवस्यन्ति तथ हंकारस्य त्माभिव्य
क्त्यर्थत्वात्तस्मिञ्जडे परिच्छिन्ने पराधीनप्रकाशे आत्मादिश दाश्चि
त्सदान दानन्ताद्यर्थ अनुपपद्यम ना विचार्यमाणे शुद्ध एव पर्यवस्य
तीति सर्व पपन्नमित्यर्थः ३१

अभासो यत्रेति श्लोके सिद्धातिनाभासोऽङ्गीकृतः स च भेदवि
पर्यासविशिष्टतया भासमानः परमार्थेऽपरमार्थो वेति वादिविप्रतिपत्त्या
सशयेन परमार्थत इति सिद्धा तं वक्तुं न तमाह

दो भासो थाद नुकार

आभा ख ाद न र्त्तनात् ३२

द ति यथा मुखाभासो मुखप्रतिबिम्ब आदर्शानुका
रत आदर्शभावाभावयोरनुकारादादर्शा वयव्यतिरे । नुविधायि व दिति
यावत् खाद्रीवास्थनादागम पायितया स्थिताद यो न पुन स्वरूपेणे
ति योज्यम् तथा सति वि वचे या विनापि प्र वि तेत्यर्थ

आभासा मुखमप्येवम यदेव कुत आदर्शननुवर्तनादादर्शनरिपेक्षस
त्तास्फुरणयोगादित्यर्थः तथाच ग्रीवास्थस्यैव मुखस्य दशे प्रतिबिम्बि
तस्यादर्शस्थतावैशिष्ट्येन भासमानत्वमेवाभासत्व नच्च न सत्यं मुख
वियुक्तादर्शे तिर्यङ्घ्रिरीक्ष्यमाणे वा तस्मिन्नदर्शनात् नाप्यसदपरो
क्षप्रतिभासात् तस्मादनिर्वचनीय एवाभासस्तस्म चा य मुखमिति
भाव ३२

दार्ष्टान्तिकमाह

अहंकृत्यात्मनिर्भासो खाभासवदि यते

खवत्स्मृत अ त्म योऽविविक्तौ तौ तथैव च ३३

अहंकृतीति अहंकृत्यहंकारे आत्मनिर्भासश्चेतनावत्त्वावभासो
मुखाभासव मुखा मुखप्रतिबिम्बवच्छ्रुद्धादात्मनोऽभिन्न इ यते आत्मा
शुद्ध आभास द यः स्मृतो ज्ञातः प्रतिबिम्बा मुखवदित्यर्थः मुखस्य
मुखाभासस्यादर्शस्य चाभासाश्रयस्य प्रतीतितो भेदेऽपि वस्तुतो
भेदाभाववदात्माभासतदाश्रय तःकरणादीनं प्रतिभासतो भेदेऽपि
वस्तुतो नात्मातिरिक्तं किञ्चिदस्तीति न परमार्थो भेद इत्यभिप्रेत्याह
अविविक्तौ तौ तथैव चेति तावात्मात्माभासौ तथैव मुखमुख भा
साविव वस्तुतोऽविविक्तौ परमार्थभेदरहितावित्यर्थः चकार दाभा
साश्रया तःकरणं च न तद्विविक्तमिति योज्यम् ३३

एव च मात्रं तत्रानाद्याद्यविद्यायां तत्कार्ये चाहंकारदौ प्रतिबि
म्बितं तदेव चिदात्मस्वरूपमुपाधिस्थतावैशिष्ट्यं यासवशात्संस रीति
खमतमुक्त्व तद्दृढीकरणायैकदेशिमतं दूषयितुमुत्थापयति

री च स इत्येक अ भ सो यस्त्वंह ति

। स तेर । धुर्यदि च कार म् ३

ससारीति यस्त्वहकृत्याभासोऽस्मिन् भिः पृथगुक्तः स एव ससारी
त्येके म य ते इत्यर्थः न वाभासस्यावस्तुत्वात्कथं तस्य बध्नोक्ष
भागितया संसारित्वमित्याशङ्क्याभासश देन चिच्छायाया अभिप्रेत
त्वात्तस्य च वस्तुत्वान्न नुपपत्तिरित्यभिप्रेत्याह वस्तुच्छायेति छाया
वस्तुपरमार्था न क्रमेत्कामतश्छायं गुर्वदेरिति स्मृतेरिति योजना
तथाच याज्ञवल्क्य देवर्षिक्लृप्तातकाचर्यराज्ञां छायां परस्त्रियः
नाक्रमेद्रक्तविमूत्रपीवनोद्वर्तनादिकमिति न केवलं स्मृतिवचना
देव छायाया वस्तुत्वावगमोऽस्त्ययच्च कारणं माधुर्यादिच्छायायामा
सीनस्य मुखे माधुर्योपलब्धेः शैत्योपलब्धेश्चेत्यर्थः ३४

पुनरेकदेशिमतत्रयमाह

जैकदेशो विकरो वा तदभसाश्रयपरे

अहकतैव ससारी तन्न इति केचन ३५

जैकदेश इति ज्ञस्य चित्सदानदपरमात्मन एकदेशः संसारी
‘ममैवांशो जीवलोके जीवभूतः सनतन इति स्मृतेरित्येके अग्नि
विस्फुलिङ्गदृष्टातेन सर्व एतद्वत्तमनो युच्चरतीति श्रुतेः परमा
त्मनो विकारसंसारीत्यपरे परे तु तदभासाश्रयश्चिदात्माभसविशि
ष्टोऽहंकार एव ससारी तमनो दिशंदिशं पतित्वेति श्रुतेरित्याहुरि
त्यर्थं भाट्टदिमतमह अहकतैवेति स्वतन्त्रो न परमात्मांशा
दिरूप इत्यर्थः ३५

बौद्धमतमाह

अहंरादिसा सरी न चित्

इते सैग अहुत्रायो विचार्यतम् ३६

अहंरादीति संतानो विरलोदयतया विच्छिन्नानि क्षणिक

ज्ञाना येवात्मा संसारी न ततः पृथग्न वग्यको विज्ञानोत्पत्तिविनाश
द्रष्टास्तीत्येवं सौगता आहुरित्यर्थः एवमुक्तेषु पक्षेषु वस्तुविषयत्वा
द्विरोधाच्च विकल्पसमुच्चयोरसंभवाद यतमस्यैव कस्यचिदुपादेयत्वम
थवास्तदुक्तस्य ब्रह्मैवाविद्ययाहंकारादिगताभासाविवेकात्संसारीत्येत
स्येति निर्धारणे यायो विचार्यतामित्याह तत्रेति ३६

प्रासङ्गिकां संसारिचिन्तां हित्वा प्रकृतमाभासनिरूपण प्रतिजा
नाते

ससारिणा कथा त्व स्तां कृत त्वधुनोच्यते
मु ाभासो य आदर्शे धर्मो ना यतरस्य स
द्वयोरेकस्य चेद्धर्मो वियुक्तेऽ यतरे भवेत् ३७

ससारिणामिति स्पष्टम् प्रकृतमाभासमेव निरूपयन्नादौ
मुखाभासं नष्टा तत्वेनापरमार्थमुक्तं विशदयति—मुखाभास इति
योयमादर्शं मुखाभासो दृश्यते स किं मुखादर्शयोर यतरस्य यस्य-
कस्यचिद्धर्मः किंवा मुखस्यैव धर्मः अथवा द्वयोरपि धर्मो वस्त्व तरं
किंचिदिति विकल्प्य यं निराकरोति धर्मो ना यतरस्य स इति
एतदेव स्पष्टयति द्वयोर्मध्ये एकस्य यतरस्य चेदाभासो धर्मः
स्यात्तदा वियुक्तेऽ यतरे सति दर्पणवियुक्ते मुखे तद्गतरूपादिवद्दर्शन
गोचरो भवेत् मुखवियुक्ते वा दर्पणे दृश्यो भवेन्नचैवमभ्यस्तो
ना यतरस्य धर्म इत्यर्थः ३७

कल्पा तरमुत्थापयति

मुखेन उपदेश त्स मुखस्यैवेति चे मतम्
नादर्शा विधानाच्च मुखे सत्यविभ वत ३८

मुखेनेति दूषयति नेति यद्यपि मुखाभास इति मुखेन
व्यपदिश्यते तथापि न मुखधर्म आभास आदर्शानुविधानात् मुखै
कधर्मत्वे तदयोगात् किंच सत्यपि मुखे दर्पणवियुक्तेऽविभावतोऽदर्श
नादित्यर्थः २८

तृतीयं कल्पमनूद्य प्रत्याह

द्वोरेवेति चे द्वोरेवा यदर्शनात्

अदृश्यस्य सतो दृष्टि द्राहोश्च द्रस्ययो ३९

द्वोरेवेति चेदिति द्वयोरप्यदर्शनादेवेति संबधः नहि
मुखादर्शयोर्वियुक्तयोराभासो दृश्यते नापि संयुक्तयोरय धर्मो यथा
कथंचन संयुक्तयोरपि तद्दर्शनप्रसङ्गाच्च तथा दृश्यते तस्मान्न द्वयोर्धर्म
इत्यर्थः तर्ह्यस्तु परमार्थत्व तरमेवाभास इति चतुर्थं पक्षं दृष्ट
तेन शङ्कते अदृश्यस्येति सतो विद्यमानस्यैव सत्तैः करणैरदृश्यस्य
राहोश्च द्वे सूत्रे चोपाधौ कदाचिन्मृष्टिदर्शनं यथा तथा मुखाभासस्यापि
वस्तुभूतस्य सतो मुखस मुखवर्द्धणोपाधौ दर्शनं स्यादित्यर्थः २९

वैपम्येण दूषयति

राहो प्रगेव वस्तुत्व सिद्ध शास्त्रप्रमाणत

छ यापक्षे तत्रवस्तुत्व तस्य तत्पूर्वयुक्तित ४

राहोरिति च द्वाद्युपरागात्प्रगेव ज्योतिःशास्त्रप्रमाणतः पुरा
णादिशास्त्रप्रमाणतो वा राहोः सैहिकेयस्य वस्तुत्वं सिद्धं निश्चितं
नेह तथा निश्चायकं प्रमाणमस्तीति शेषः नहि मुखदर्पणयो
संबधात्पूर्वमूर्ध्वं वा तद्व्यतिरिक्तं स्तुता मुखाभासस्य केनचित्प्र
माणेन कापि संभावितेत्यर्थः राहोर्वस्तुत्वमङ्गीकृत्य दार्ष्टान्तिकान
नुगुणत्वमुक्तमिदानीं तस्यापि नास्ति वस्तुत्वमित्याभासस्य स्तुत्वेनाय

नष्ट त इत्यह छायापक्षे त्विति भूयादिछाया राहुरिति केषांचि
त्पक्षः तस्मिन् छायापक्षे तु तस्य र होरवस्तुत्वं स्यात् मुखाभ सो य
आदर्श इत्यादौ पूर्वोक्तयुक्तितो युक्तिसंचारादित्यर्थः

वस्तु- छायास्मृतेरित्यत्र छायाया वस्तुत्वे स्मृतिः प्रमाणमित्युक्तं
तत्रा

।या । ते निषेधोऽय न ७त्व धक
न र्थ रनि सद्वाक्यमर्था तर वदेत् ४१

छायाका तेरिति नत्वित्यत्र छायाया इति शेषः नतु
।यालङ्घनप्रतिषेधपरमपि वचनं तस्याः वस्तुत्वमपि बोधयि यतीति
चेत् तत्र वक्त यं साक्षादेवोतार्थादिति नाद्य इत्याह—नहीति
एकस्य व क्यस्योभयार्थत्वे वाक्यभेदप्रसङ्गादित्यर्थः न द्वितीयः
निषेधस्य प्राप्तिसात्रसापेक्षत्वान्निषेधाविषयादेर्वस्तुत्वाभावेऽपि निषेध
नुपपत्तिरित्यत्र नियामकाम वादिति द्रष्टव्यम् ४१

यदप्युक्तं माधुर्यादिकार्यदर्शनादर्थक्रियाकारित्वेन छायावस्तुत्व
मिति तद य यथासिद्धमित्याह

माधुर्यादि च यत्काय णद्र । से नात्
य य न ८ ८ । दप ेव च दर्शन त् ४२

माधु र्दीति छायायामुपविष्टस्य य माधुर्यादिकार्यं नश्यते
तदु णद्र याद्यसेवनान्निमित्तान्तु छायाया हेतुभूतायास्त माधुर्यादि
क र्यं कुतोऽनष्टत्वात्तात्प्यम नशिलाकूटच्छायायां माधुर्यादेरदर्शनाद
पामेव च दर्शनादयं धर्मस्ताखेवाव्यभिचारादत छायायामुपवि स्त
निवृत्तातपसंसर्गस्य स्वाभाविकस्योदकमाधुर्याभि यक्तौ छाया मधुरेति
विभ्रम इत्यर्थ २

तदेव यथामुख तद् भासस्तदाश्रयश्चेत्येते त्रयो व्यवहारदृष्ट्या विभक्ता अवभास ते न परमार्थदृष्ट्या तथात्मा तदाभासस्तदाश्रयश्चेत्यर्थत्रय मिथो विलक्षण गम्यते यवहारदृष्ट्येति दर्ष्टान्तिकमाह

अ त्माभासाश्रयाश्चै ७ भासाश्रय यथा

गम्य रिभ्य भ १ र मेव च ४३

आत्माभास श्रयाश्चैवमिति आत्मा त्वंपदलक्ष्यश्चिद्भातुस्तस्य नाद्यविद्य तत्कार्यप्रतिबिम्बिततया तदुप धिस्थित्वैशिष्ट्यं जीवत्वमाभासोऽविद्यातत्कायोप धिर श्रय इति त्वंपदार्थः शास्त्रयुक्तिभ्य मिति रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव इ द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते अनी शया शोचति मुह्यमान इत्यादि श्रुतेः एको वशी सर्वभूता तरात्मैकरूपं बहुधा य. करोती त्यादिश्रुतेश्च तथा बुद्ध्यादेर्विषय तरस्यागम पायिनो दृश्यस्य नित्यसिद्धसाक्ष्यात्म यध्यासव्यतिरेकेण स्फुरणसत्तयोरनुपपत्तेरित्य दियुक्तेश्च प्रत्यगात्मन एकस्यैव सत्त्वमाभासादेरसत्त्व परमार्थसत्त्वाभावश्च गम्यते निश्चीयते इत्यर्थः ३

नन्वेवंसति त्व मते संसारमोक्षयोराश्रय भावादनुपपत्तिरेव न ह्यात्मतदाभासतदाश्रयाण म यतमस्य मिलितानां वा संसाराद्याश्रयत्व घटत इति शङ्कते

शेखरविकारित्व दाभास १ यवस्

न चित्ति त्वादहक^१ कस्य सस रिता भवेत् ४४

न शेखरिति संसारो नाम ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वादिलक्षणो विकाररूप उपचयस्तदात्य तिकापचयश्च मोक्षः तथाच त भ्यां क्रमेण सबध्यम नो विकारी स्यात्तत्र दृशेश्चैत यैकरसस्य पि न संसारिता भवेदिति संब ध तत्र हेतुरविकारित्वादिति कूटस्थत्व दित्यर्थः

तथाऽभासस्यापि न संसारिता भवेदिति पूर्वनक रमादाया वयः
तत्र हेतुरवस्तुत इति पूर्वोक्तयुक्त्या तस्यावस्तुत्वनिश्चय दवस्तुनः
शू यस्य न कोऽप्यतिशयसंभव इत्यर्थः अहंकर्तृस्वकारस्याभासाश्रय
त्वेनाभिमतस्य चितित्वाज्जडत्व न्न संसारिता भवेत् नहि ज्ञातृत्वसुखदुः
खादिभोक्तृत्वस्वरूपस्य संसारस्य जडाश्रयत्वसंभवोऽतस्त्व मते कस्य
संसारिता भवे मोक्षो वेति च योज्यम् न कस्यापीति वदतोऽनुभव
विरोध इत्यभिप्र यः ४४

सिद्धा ती यद्येवमनिरूपिताश्रयौ संसारमोक्षौ तर्हि माभूतं
परमार्थौ कस्यापीति परिहरति

**अविद्याम त्र एवात ससारोऽत विे त
कूटस्थेनात्मन नित्यमात्मन न त्मनीव स ४५**

अविद्येति यत एवमतः संसारोऽविद्यामात्र एव भ्रान्तिमात्र
एव स्वप्नवदस्तु अविवेकत आत्मस्वरूपाविवेकात्संसार आत्मनावा
मधर्म इवावभासत इति योजना अवस्तुभूतस्यात्म यपरोक्षतया
सदिति प्रतिभासे निमित्तमाह कूटस्थेनेति तत्र ध्यस्तत्वात्तत्स
त्तया सत्तावानित्यर्थः नित्यमित्य याधीनात्मवतस्तत्राध्यस्ततं
सूचयति ५

आत्मसत्तया सत्तावान् त्मधर्म त्व भासते संसार इत्येतद् । तेन
स्पष्टयति

**रुसर्पो यथा र । आत्मक णि वे
अवस् सन्नपि ेष कूटस्थेनात्मना तथा ४६**

र सर्पो यथेति स्पष्टार्थः ६

मता तरमाश्रित्य कल्पनालाघवेन शङ्कते

अ त्माभासाश्रयश्चात्मा त्ययै र्विक रवान्
सुखी दु खी च संसारी नित्य एवेति चेचन ४

आत्माभासाश्रय इति चकार एवकारार्थः आत्मैवात्मा
भासाश्रय आत्माभासत्वं भिमतस्य जीवत्वस्याश्रयः अतः स एव स्वैः
स्वधर्मभूतैः प्रत्ययैर्विकारवान्सुखी दुःखी चेत्येवं संसारी भवति,
तथ पि नित्य एव तरङ्गादिभिर्विक्रियम णस्यापि समुद्रस्य स्वैर्यदर्शनत्
अत आभ सतदाश्रयात्मना भेदकल्पनात्तदविवेककल्पनात्तद्वशाद्वा
त्मनि संसरकल्पना च गुर्वी आत्मैव संसारीति कल्पना लघीयसीति
केचन म यत इत्यर्थः ४७

उक्तं पुरस्तादस्माभिः संभाव्यो गोचरे श द इत्यत्रात्मनि संसारि
त्वग्राहकं प्रमाणं नास्तीति तन्न विस्मर्त यं त्वयेत्यभिप्रेत्योत्प्रेक्षामात्र
मूलवेषा कल्पना न प्रमाणमूलेति परिहरति

आत्माभासापरिज्ञानाद्य थ त्म्येन विमोहि ।

अहकर्तारमात्मेति म य ते निर गमा ४८

आत्माभासापरिज्ञ नादिति आत्मा परमार्थ कूटस्थनित्यः
आभासस्तच्छाय रूपोऽ यत्र संक्रा तो मिथ्याभूत इत्यात्माभासयो
र्याथात् येनापरिज्ञाना मोहिताः स तोऽहंकर्तार साभासान्तःकरणमेवा
त्मेति ते म य ते यतो निरागमाः आगमरहस्यपरिचयशून्या
इत्यर्थः नि कल निष्क्रिय शा तं निरवद्यं निरञ्जनम् साक्षी चेता
केवलौ निर्गुणश्च कृत्स्नः प्रज्ञानघन एव त्रायं पुरुषः स्वयंज्योति
रित्यादिनित्यशुद्धत्वादिपरश्रुतिसंदर्भं तथा अनीशया शोचति
मुह्यमानः अविद्यायाम तरे वर्तमाना अनृतेन हि प्रत्यूढा इत्या

दिश्रुतिसंदर्भं चात्मन आविद्यकससारित्वानुवादपर ते न पश्य त्यत
स्वोत्प्रेक्षया यत्किंचिदेव वद तीत्यभिप्राय. ८

मोक्षोऽप्येषां दुर्लभ इत्याह

सारो वस्तुस ेषा कर्तृभो ८ त्वलक्ष

आत् भासाश्रयाज्ञ नात्ससर त्यविवेक ४९

स ॥ इति तेषां मते संसारो वस्तुस परमार्थ. स भवेत् तथा
च नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सत इति नियमस्मृतेरवि
नाशी संसार इति तेषां मते मोक्षासिद्धिरित्यर्थ यदि मोक्षाप्राप्ति
भयात्संसारस्यावस्तुत्वं तेऽपि म येरंस्तर्ह्यसदुक्तप्रकार एव स इत्यनु
जानाति आत्माभासाश्रयाज्ञ नादिति आत्मादित्रयाणां तत्त्वा
ज्ञानादविवेकतो भेदाग्रहात्संसरन्तीति योजना ४९

परपक्षे हा नि दोषमुक्त्वा स्वपक्षे त्वाभास भ्युपगमे लाभविशेषमाह

चैत याभास ॥ बुद्धेरात्मनस्तत्स्वरूप १

स्य चेत्त ज्ञ न दैश्च वेद श स्तीति युज्यते ५

चै येति बुद्धेर तत्करणस्य चैत याभासता आत्मनश्चैत य
स्वरूपता च चेत्स्याद्भवेत्तदा वेदस्तमात्मानं ज्ञानश दैर्ज्ञानसत्त्वान
तान्दात्मादिभिः श दैः शास्ति प्रतिपादयतीति युज्यते घटत
इत्यक्षरार्थ अयं भवः प्रकाशस्वभावं वस्तु यत्र प्रतिबिम्बते तत्र
प्रकाशाभासोदयहेतुस्तद्भवति यथा जले प्रतिबिम्बितं सविता तथा
बुद्धौ प्रतिबिम्बितं चैत य तत्र चित्प्रकाशोदयहेतुर्भवति तत
साभासायां बुद्धौ गृहीतसंब धैर्ज्ञानादिश दैर्वेद आत्मानं लक्षणया
बोधयतीति संगच्छतेऽयथा निर्धर्मक आत्मनि श दप्रवृत्त्यनुपपत्ते
र्वेदा तवेद्यता तस्य न सिंये माना तरं च तत्र न क्रमत इति

असिद्धिरेवात्मनः स्यादित्याभासाभ्युपगमः श्रुतिस्मृतिन्यायविद्धि
कर्तव्य इति ५

यद्यप्येवमाभासाभ्युपगमे वेदप्रवृत्तिरात्म युपपद्यते तथाप्यस्मिन्
जानात्यादिश द न प्रवर्तेरन्निति व्यवहारासिद्धिः प्रसज्येतेति
शङ्कते ननु ज नश दो युत्पाद्यमान आत्मनि मुख्यां वृत्तिं लभत
एव अत कथं साभासबुद्धिव चकः सन् आत्मनि लक्षणया वर्तिष्यत
इति कल्पत २ति वा शङ्कते

ति त्यथार्थौ यौ भि वेकाश्रयौ यथा
करोति ग छतीत्य दौ दौ लोकाप्रसिद्धित ५१

कृतीति प्रकृत्यर्थः क्रिया प्रत्ययर्थः कर्तृत्वं तावुभौ स्वरू
तो भिन्नावेकसिन्नाश्रये स्थितौ करोति गच्छतीत्यादौ लोके द्यौ
यथा तथा लोकाप्रसिद्धित एव ज नाति करोतीत्यादेरप्यात्मैकाश्रयत्व
युक्तमित्यर्थः ५१

यथैकाश्रयत्वमनयो ष्टं तथा भिन्नाश्रयत्वमपि कचित् किं न स्यादि
त्यत आह

नानयोर्द्व्याश्रयत्व च लोके द स्मृतौ तथा
जानात्यर्थेषु को हे श्रियत्वे निग तम् ५२

नानयोरिति अनयो. प्रकृतिप्रत्यययोः द्वाश्रयत्वं न लोक
प्रयोगेषु दृष्टं तथा स्मृतौ व्याकरणरूपायामपि न दृष्टमतो जाना
त्यर्थेषु द्वाश्रयत्वे आत्मा प्रत्ययार्थाश्रयः बुद्धि प्रकृत्यर्थाश्रया इति
द्वाश्रयत्वाभ्युपगमे को हेतुः स निगद्यतामित्यर्थः ५२

प्रकृतिप्रत्यययोरेकाश्रयत्वमात्रमस्य मते न सङ्गच्छत इत्युच्यते
किंवा परमर्थतस्तयोरेकाश्रयत्व तत्र नाद्य इत्याह सिद्धाती

अ त्माभासस् तिष्ठ यो धात्वर्थश्च धिय त्रि या
उभय चाविवेकेन जान तीत्यु ते मृषा ५३

अ त्माभास इति तुश दः शङ्कानिषेधार्थं आत्माभासो
बुद्धिगतस्तिङ्वाच्यः प्रत्ययवाच्यः धियो बुद्धेः क्रिया वृत्तिरूपा धात्वर्थ
प्रकृत्यर्थः तथ चात्माभासो बुद्धिश्चेत्युभयं चाविवेकेन परमार्थमा
विवेकेन मृषैव जानातीत्युच्यते तथाचात्म भासव्याप्तक्रियावद्बुद्धौ
क्याध्यासादात्मा जानातीत्येकाश्रयत्वावभासः प्रकृतिप्रत्यययोरिहापि
नानुपपन्न इत्यर्थः ५३

द्वितीयं प्रत्याह

न बुद्धेरवबोधोऽस्ति नात्मनो विद्ये क्रिय
अतो ना यतरस्य पि जान तीति च ७ ते ५४

न बुद्धेरिति सम्यग्विचार्यमाणे क्रियावत्य बुद्धेरवबोधश्चित्प
क शो नास्ति नाप्यात्मनोऽवबोधस्वभावस्य क्रिया विद्यते अतो ना य
तरस्य पि जानात्यवगच्छतीति निर्देशो युज्यते तथ च प्रतीतिमा
त्रशरणैरारोपिततदैक्यविषयत्वं जानात्यादेराश्रयणीयमिति न लोक
व्यवहारविरोधः स्मृतिविरोधो वा भवतीत्यर्थः ५४

यथा जानातीति ज्ञ इति कर्तृयुत्पत्त्या बुद्ध्यात्मनोरैकैकस्मिन्
ज नात्यर्थानुपपत्तिर्नापि मीलितयोस्तदुपपत्तिः परमार्थतो जडाजड
योरैक्यायोगत् नप्य यतरसंधिनिमित्ता यतरस्मिन्नुभयाश्रयतेति
घटते अध्यासव्यतिरेकेण सनिधेरनिरूपणात् तथा ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति
भाव युत्पत्त्यापि ज्ञानश दप्रयोग आत्मनि न घटत इत्याह

न यतो भा श दे ज्ञप्तिरित्यपि युज्यते

न ह्यात्मा विक्रिय मात्रो न्नित्य आत्तेति नात् ५५

ना यत् इति भावश्च देन धात्वर्थसाम यवचनेन ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति व्युत्पत्त्यापि ज्ञानशब्दप्रयोग आत्मनि न युज्यतेऽत इत्युक्तं हेतुं यनक्ति नहीति क्रियायामात्रत्वे परतः प्रेणात्मनोऽनित्यत्वप्रसङ्गस्तच्चानिष्टं नित्य आत्मेति श्रुतिशासनादित्यर्थः ५५

यथा जानातीति ज्ञ इति कर्तृ व्युत्पत्त्या ज्ञप्तिर्ज्ञानमिति भावव्युत्पत्त्या चात्मनि ज्ञानशब्दानुपपत्तिस्तथा ज्ञायतेऽनेनेति करण व्युत्पत्त्या ज्ञायत इति ज्ञानमिति कर्मव्युत्पत्त्या चात्मनि ज्ञानशब्दप्रवृत्तिर्न युज्यत इत्याह

न बुद्धेर्बुद्धिर्वा यत् करणं न कर्तृकम्
नापि ज्ञायत इत्येव कर्मशब्दैर्निरूप्यते ५६

न बुद्धेरिति बुध्यतेऽनयेति बुद्धिरिति व्युत्पत्त्या बुद्धिश्च दवाच्यत्वं बुद्धेरतःकरणस्य स्यान्नात्मन इति योजना तत्र हेतुः करणमिति करण व्युत्पत्तिपक्षे बुद्धिश्च दवाच्यस्यात्मनः करणत्वापत्तौ कर्त्र तराभावादकर्तृकं करणं स्यात् नहि करणमकर्तृकं क्वचिद्वष्टमित्यर्थः तथा ज्ञायते इति ज्ञानमिति कर्मशब्दैरप्यात्मा न निरूप्यते न सम्यगुच्यते स्वस्य स्ववेद्यत्वानुपपत्तेर्ज्ञात्र तरस्याभावाच्च न कर्म व्युत्पत्तिरपीहेत्यर्थः ज्ञायतेऽस्मिन्निति ज्ञानमिति व्युत्पत्त्यन्तरमस्तीति चेत्तत्र वक्तव्यं ज्ञेयाधारत्वमात्रं ज्ञानशब्दनेहोच्यते ज्ञातृत्वे सति ज्ञेयाधारत्व वा नाद्य ज्ञेयघटाद्याधारभूतलादेरपि व्युत्पत्तियोगाज्ज्ञानशब्दाभिधेयत्वप्रसङ्गत् न द्वितीयः आत्मनो ज्ञातृत्वस्य निराकृतत्वादित्ययं पक्षोऽतिस्थूल इत्याचार्यैरुपेक्षित इति द्रष्टव्यम् ५६

एवं मुख्यया वृत्त्या ज्ञानादिशब्दवच्यत्वमात्मनो नोपपद्यत इति प्रतिपादिते तत्रा येतत्तुल्यमित्यशङ्कचेष्टापत्त्या परिहरति

न येषामेक एव त्मा न्निदु खोऽविक्रिय सदा

तेषां स्य द यत्वं ज्ञेयत्वं च न सदा ५७

येषां मिति येषां मते एकएवात्मा सदा निर्दुःखादिलक्षणो
ऽभ्युपगतस्तेषाम् त्मनः सदा श दवा यत्वं ज्ञेयत्वं च न स्यात्परमार्थत
इति योजना यद्वात्मनि मुख्यश दप्रवृत्त्यभावमुक्त यतिरेकमुखे
नोपपादयति न येषां मिति येषां मते एकएव यथा निर्दिष्ट
अत्मा न भवति तेषां शब्दवाच्यत्वं ज्ञेयत्वं चात्मनः सदा स्य द
स्त्विति योजना तत्र कर्त्रादिव्युत्पत्तेः सभवात् न त्वेकात्मवादे
श्रौते तत्संभव इत्यर्थं त्सिद्धमित्यर्थः ५७

तर्ह्यस्तु शब्दार्थमुख्यत्वाय सविकार एवात्मेति शङ्कते

दाहकर्तुरात्मत्व द दार्थं ख्यता

न शनायादि त्वां श्रुतौ स्यात्तमेति यते ५८

यदेति अहं कर्तेत्याद्यभिमतमानाकारस्यात्मत्वमेव नास्तीति
परिहरति नेति योऽशनायादिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्ये
त्येतं वै तमात्मानं विदित्वेति श्रुतावात्मनोऽशनायाद्यतीतत्वस्वभा
व्यावगमादशनायादिधर्मवत्त्वादहं कर्तुस्तस्यात्मता नेष्यत इति योजना
अतो ज्ञानादिश द्वा अत्मनि न साक्षात्प्रवर्तत इत्याभासद्वारतास
दुक्ता तेषां सिद्धेति भावः ५८

न वेवमुक्तरीत्या यदि जानात्यादेरात्म य यत्र च मुख्यता न
सभवेत्तर्हि वृत्त्य तरेणात्मानि प्रवृत्तिरनुपपन्ना नहि का यमुख्य
चिदुपचर्यत इति संभवतीति

ह तर्हि न ख्यर्थो नापि गौ कथंचन

ज नातीत्यादिश दस्य गतिर्वि तथापि ५९

ह त तर्हीति चतुर्भिः स्पष्टम् ५९

मास्तु मुख्याभावाद्गौणोऽपि तथापि किमिति गतिर्वाच्येति चेत्तत्राह-

श द नामयथार्थत्वे वेदस्या यप्रम णता

सा च ने । ततो ह्या गतिरस्य प्रसिद्धित ६

श दानामिति न केवलं लोकिकश दानामेव जानात्य दी नामप्रमाणता किंतु वेदस्यापीत्यपिश दयोजना लोकसिद्ध युत्पत्त्य पेक्षत्वं द्वेदबोधकत्वस्येत्यभिप्राय सा वेदस्य प्रमाणता नेष्टा चकाराद्वेदस्यैवात्मनि प्रमाणतेष्टेति समुच्चीयते अतो वेदप्रामा याङ्गी कारलोभादेव गतिर्वाच्येत्यर्थः तर्हि प्रसिद्धैव गतिः किमिह वक्तव्यमिति सिद्धान्तिनः शङ्कां गृह्णाति ततो ग्राह्येति प्रसिद्धित इति चेदिति शेषः ६

तत्र वक्तव्यं प्राकृतजनप्रसिद्ध्या गतिराश्रीयते पाणि याद्यभियुक्त प्रसिद्ध्या वा तत्राद्यमनूद्य दूषयति

प्रसिद्धिर्भू लो यदि । । निरात्मता

लोकायतिकसिद्धा त स च नि । प्रस यते ६१

प्रसिद्धिर्भूढलो स्येति प्राकृतप्रसिद्ध्यभ्युपगमे देहात्मप्रसिद्धे रप्यभ्युपगमान्निरात्मवादाद्यापत्तिरनिष्टा प्रसज्येतेत्यर्थः ६१

द्वितीयमनूद्य प्रत्याह

अभि क्तप्रसिद्धिश्चेत्पूर्व दुर्विवेक ।

गतिश्च न वेदोऽय म सवदत्यु ६२

अभियु ेति पूर्ववदिति बुद्धेरत्मनो वा ज्ञातृत्वं दुर्निरूप मिति प्रागुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थ यद्येवं तर्ह्योत्मनो गतिश्च न सवदत्यु मिति वेदोऽनुवदि यतीति तत्राह गतीति प्रमाणमिति हेतुगर्भं वेदविशेषे णम् ६२

चिदात्मन्येवौपाधिको जानात्यादिश द्रप्रयोगः संभवतीत्यभिप्रेत्य
सिद्धान्ती नष्ट तमाह

आदर्शे खस । य मुखस्येष्ट हि मानवै

खस्य ति वि बो हि खाकारेण दृश्यते ६३

आदर्शेति आदर्शे दृश्यमानं य मुखं तेन सामा यं सम नत्व
मेकत्व मुखस्यादर्शाद्बहिस्तिष्ठतो मानवैरिष्टं हि प्रसिद्धमित्यक्षरार्थः ।
आदर्शे मुखव्यत्यय तरोत्पादानुपपत्तिसहकृततया मदीयं मुखमिति
प्रत्यभिज्ञया बिम्बप्रतिबिम्बभावेनोपाधितो भेदावभासेऽपि मुखैक्यं
मानवैरिष्यत एवेत्युक्तं भवति उक्तमेवैकत्वं स्फुटयति मुखस्ये
ति ६३

यथा कल्पितमुखस्य परमार्थमुखस्य चा यो याविवेका मलिनं
मुखमल्पं वक्रमित्यादि यपदेश उपाधिनिबध्नस्तथात्म यपि ज्ञतृ
त्वा दिव्यपदेश उपाधिनिबध्न इत्युपपन्नमिति दार्ष्टान्तिकमाह

यत्र यस्यावभासस्तु तयोरेवाविवेकत

ज नातीति क्रिया सर्वो लोको वक्ति स्वभ वत ६४

यत्रेति अवभस अभासः प्रतिबिम्बमव इति यावत् ६४ ।
यच्छ दाभ्यामुक्तमर्थं स्पष्टयति

द्वे कृतृत्वम यस्य जानातीति ज्ञ उ ते

तथा चै य यस्य ज्ञत्व बुद्धेरिहो यते ६५

द्वेरिति बुद्ध्यात्मनोस्तादात्म्याध्यसे सत्य योऽयधर्मसंकरा
दत्मा जानत्यहं जनामीति च यपदेशो भवतीति समुदा
यार्थः ६५

ननु बुद्ध्यादिभिरात्मनि ज्ञानमुत्पद्यते ततः कथमिदमुच्यते
आत्मचैत यं बुद्ध्यावध्यस्यत इति तत्राह

**रूप चात्मनो ज्ञान नित्य ज्योति श्रुतेर्य
न बुद्ध्या क्रियते तस्मै त्मन येन वा सदा ६६**

स्वरूप चेति ज्ञानमात्मनः स्वरूप तदेव ज्योतिषं ज्योति
रात्मैवास्य ज्योतिः अत्राय पुरुषः स्वयंज्योतिः साक्षी चेत्यादिश्रुतेः
अतश्च नित्यमेव यतस्तस्मान्न बुद्ध्या ज्ञानं क्रियते आत्मना वा
येन वा चक्षुरादिना ज्ञानं सदा कदापि न क्रियत इत्यर्थः ६६

बुद्ध्यात्मनोर यो यधर्माध्यासेनैव व्यवहार इत्युक्तेर्ये दृष्टा त
मह

**देहेऽहप्रत्ययो यद्वज्ज नातीति च लौकिका
वदन्ति ज्ञानकर्तृत्वं तद्वद्बुद्धेस्तथात्मन ६७**

देह इति रूपादिमत्त्वेन घटादिवदहंप्रत्ययायो येऽपि देहे
चेतनामयस्य यथाहं मनुष्यः कृशः स्थूल इत्यादिप्रत्ययो नश्यते
तथा बुद्धेर्जडत्वेन ज्ञातृत्वायोग्यत्वेऽपि चिदाभास यास्या ज्ञातृत्वं
मारोप्य जानामीति लौकिका वदन्ति व्यवहरन्ति दार्ष्टान्तिकमाह
तथात्मन इति विकाररहितस्याप्यात्मनो विकारिचितो विवेकाद्वि
कारित्वादिव्यपदेशसिद्धिरित्यर्थः यद्वा स्थूलदेहे यद्वदहंप्रत्ययो
मनु योहमित्येवमादिरहंप्रत्ययायो येऽपि व्यवह्रियते सर्वैः लौकिकाश्च
शास्त्रसंस्काररहिता देवदत्तो जानाति मनुत इति च देहस्यैव
ज्ञातृत्वं वदन्ति तद्वद्बुद्धेर्ज्ञानकर्तृत्वं तथाऽत्मनो ज्ञानाश्रयत्वं विकार
व व च व्यवहार स्पंदं भवतीत्यर्थः ६७

ननु तार्किका ज्ञानस्योत्पत्तिविनाशौ पश्यतो ज्ञानमात्मना क्रियत
इत्याहुः तत्कथं नित्य ज्ञानमात्मस्वरूपमित्युक्तमित्यत आह

बौद्धैस्तु त्ययैरेव क्रिय णैश्च चिद्भि भै
मोहिता त्रियते ज्ञ नमित्याहुस्त किंका जना ६८

बौद्धैस्त्विति एवं पूर्वोक्तप्रकारेण त्मबुद्ध्योर यो याध्यासाच्चि
न्निभैश्चिच्छायापत्त्या चिदिबभासमानैर्बौद्धैर्बुद्धिप्रभवैः क्रियमाणैः प्रत्य
यैर्वृत्तिविशेषैर्मोहितास्तार्किका जना ज्ञानं क्रियते जायते इत्याहुवदन्ति
तेषां बुद्ध्यात्माविवेक एवापराधो नतु ज्ञानं क्रियते तथासति प्रत्य
योत्पत्तिविन शयोरसाक्षिकतयाऽसिद्धिप्रसङ्गादिति भावः ६८

यस्य देवं विचार्यमाणे प्रमाणसिद्धकौटस्थ्यस्यात्मनो न विकारित्वं
प्राप्तिं यस्माच्च ज्ञानमात्मस्वरूपत्वश्रवणान्नित्यमेवेति न केन पि
क्रियते यस्माच्च बुद्धिससर्गं विनात्मनो न ज्ञातृत्वमुपलभ्यते सुसाव
दर्शनात् बुद्धिश्च नात्मनः पृथक् ज्ञातृत्वाद्याकारोपलभ्यते तस्मादात्म
बुद्धितत्त्वस्य भासानामविवेकाद्यथाप्रसिद्धमेव य वह रिक्तं बुद्ध्यात्मनो
रेकत्वं गृहीत्वा जानात्यादिव्यपदेश उपपद्यते न परमार्थतो मुख्यम
यदालम्बनमस्तीति प्रकृतमुपसंहरति

॥ ज्ञ भासबुद्धीन मविवेक स्रवर्तिता ॥

॥ गीत्य दि दश्च ल्ययो य च तत्स ति ६९

इति जनातीत्यादिश्च दृश्य तदनन्तरभावी तद्विषय
प्रत्ययश्च या च तत्संस्कारजा स्मृतिः सा चेति त्रयोऽर्था. ज्ञाभास
बुद्धीनि मद्विवेकात्प्रवर्तिता इति योजना ६९

ज्ञाभासबुद्धीन मविवेकमूलः सर्वो यवहारो न परमार्थिक इत्युक्तमर्थं ह तेन स्पष्टयति

अ दशा विध यित्व याया अस्ये म्

द्विधर्मनुकारित्व ज्ञ भ सस्य थे यते ७

आदर्शेति छायाय मुखाभासस्य यदा दर्शानुविधायित्वं त मुखे अस्यतेऽध्यस्यते यथेति शेषः तथाध्यस्तस्य चिदाभसस्य बुद्धिधर्मानुकारित्वं ज्ञे आत्मनी यतेऽध्यस्य यवह्रियत इत्यर्थ ७

यस्मादेव चिदाभासाविविक्ता बुद्धिस्तस्मात्तत्परिणामेषु ग्राहकत्व प्रतिभाससिद्धिरित्याह

द्वेस्तु तया दात् भ सेन दीपिता

।हि । इव भास ते दह तीवोः कादय ७१

बुद्धेस्त्विति निगदव्याख्यातं पद्यम् ७१

एवमाभासविविक्तपदार्थस्वरूपाज्ञानाद्यथा तार्किकाणां व्यामोहो ज्ञानं क्रियत इति तथा बौद्धानामपि बुद्धिव्यतिरिक्तो ग्राहको न स्तीति व्यामोह एवेत्यह

स्वयमेवावभास्य ते ।हक स्वयमेव च

इत्येव ।हकास्तित्व तिषिद्ध्यन्ति सौगत ७२

स्वयमेवेति स्वयमेव च प्रत्यया इति शेषः २

यद्येवं प्रत्ययानां ग्रहकमयं स्थिरमनादृत्य प्रत्ययमेव । ग्राहकाकरं बौद्धा मयते तर्हि तमतस्यानुभवानुसारित्वाद्भास नभ्युपगमे कथं ते निरकर्तया इत्याशयेन स्वयूध्यं पृच्छति

द्ये न दृश्यास्ते के तद्वार याम्

भा भा हि ष यौ । य । यदि ३

यद्येति ते प्रत्यया नान्यदृश्या अयेन साक्षिण नित्यसिद्धेन न ग्रा । इति यद्येवं बौद्धा वदन्ति तमतवारण किमस्ति

तदुच्यतां रत्युक्ते स्वयूथ्य. प्रत्याह भावाभावाविति तेषां प्रत्ययानां यौ भावाभावौ उत्पत्तिविनशौ सता स्वतःसिद्धेन साक्षिणा येन ग्राह्यौ यद्यपि तत्रापि यस्मिं प्रत्ययानां भावाभावौ सोहमिति प्रत्यभिज्ञाबल तेषां ग्राहको वयी स्या यात्मा सिध्यति किमाभासक रूपनयेति योजना ७३

एव स्वयूथ्येनोक्ते नैतावता बौद्धो वारयितुं शक्यत इति दूषयति

**अ यी ग्राहकस्तेषामित्येतदपि तत्समम्
अचितित्वस्य व्यत्वाद यस्मिं ग्राहके सति ४**

एतदपीति एतदपि प्रत्यभिज्ञा नसिद्धमपि ग्राहकरूपं तत्समं प्रत्ययसमं जडमेवेत्यत्र हेतुमाह अचितित्वस्येति अयमर्थः. प्रत्ययग्राहकः अप्रकाशः स्वप्रकाशो वा आद्यं प्रत्याह अचितित्वस्येति अ यस्मिं ग्राहके सति ग्राह्यकोटिपतितत्वेन जाड्यापरिहारात्स्वयमप्यसिद्धः कथं प्रत्ययानां ग्राहक इत्यर्थः अथवा अ यस्मिं ग्राहकेऽसति स्वतःसिद्धे साक्षिण्यविद्यमाने प्रत्यभिज्ञाग्राह्यस्याप्यचितित्वस्य तु व्यत्वाद्ग्राहकत्वासिद्धिरित्यर्थः द्वितीये स्वप्रकाशस्य साक्षिणो निर्विकारत्वाभाससिद्धिरिति द्रष्टव्यम् ७

स्वप्रकाशो स क्षि यसति प्रत्ययानां भावाभावासिद्धिश्चेत्तर्हि साक्षिणां निर्विकारत्वेनैव तत्सिद्धे. कृतमाभासभ्युपगमेनेति शङ्कते

**अध्यक्षस्य समीपे तु सिद्धि स्यादिति चे मतम्
नाथ क्षेऽपकारित्वाद यत्रापि प्रकृत ५**

अध्यक्षस्येति तत्र वक्तव्यं किं स क्षिसंधानमात्रं प्रत्ययसिद्धिहेतुः किंवा तत्कृतविशेषयोगोऽपीति तत्र द्वितीयं तददूषयति नेति निर्विकारेऽध्यक्षे उपकारित्व निरूपणादिति पाठ तरे

अध्यक्षे साक्ष्येऽहंकारादावनुपकारित्वादुपकारपदवाच्यातिशयाजनकत्वादित्यर्थः प्रथमं दूषयति अ यत्रापीति साक्षिणः पूर्णतया सर्वत्र सदा सान्निध्याविशेषात्कृष्टलोष्टादीनमपि सिद्धिप्रसङ्गादित्यर्थः ७५

एवमाभासानभ्युपगमे बौद्धादिमतसा यदोषपरिहारानुपपत्तिं स्वयं प्रत्युक्तव शास्त्रीयो ब धमोक्ष यवहारोऽपि तेषां न सिध्यतीति वक्तुं विकल्पयति

अर्थी दुःखी च य श्रो । सत्वध क्षोऽथवेतर

अ यक्षस्य च दुःखित्वमर्थित्वं च न ते मतम् ७६

अर्थीति यो दुःखित्वेन मोक्षार्थित्वेन च प्रसिद्धो गुरूपदेशश्रोता स एवाध्यक्षो मतस्ततोऽयो वेति विकल्पार्थः आद्ये निरनुग्रहाध्यक्षवदिनः तवापसिद्धा तप्रसङ्ग इति दूषयति अध्यक्षस्येति आत्माभासानङ्गीकारवादिनस्ते द्वाराभावादविचातकार्यसंबन्धासिद्धेस्तेन च विनार्थित्वं असिद्धेराभासानभ्युपगमप्रसङ्ग इत्यर्थः ७७

द्वितीयं दूषयति

क अध्यक्ष सदस्मीति नैव सद्ब्रह्मर्हति

सदेवासीति मिथ्योक्ति श्रुतेरपि न यु यते ७७

कर्तेति श्रोतुरर्थिनोऽध्यक्षस्य च भेदपक्षे कर्ता कर्तृत्वदिधर्मको विकारी श्रोता जडवर्गपतितत्वात्सदब्रह्मध्यक्षोऽस्मीति सद्ब्रह्म सदादिश दनिदिष्टब्रह्मात्मग्रहं नार्हति विरोधादित्यर्थः यद्वा सदध्यक्षो निर्विकार आत्माहमस्मीति सद्ब्रह्म यथार्थबोधं नार्हति न लभत इत्यर्थः श्रुतिबध्मप्रसङ्गाच्चायं पक्षा न युक्त इत्याह सदेवेति ७७

चिदाभासानभ्युपगमपक्षे ब धमोक्षानुपपत्तिमुपपाद्य स्वपक्षे तदुपपत्तिमाह

अविवि योभय वरि श्रुतिश्चेत्स ब्रह्मस्तथा :

अस्मदस्तु विविच्यैव त्वमेति दे दि

प्रत्यया वयिनि त्व दोष सः ते ७८

अवि विच्येति उभयमत्मानमहंकारं च द्वयमाभासद्वारेण विवेकापन्नमविविच्य विविक्तमकृत्वा यथा प्राप्तमर्थित्वाद्युपादाय श्रोतृत्वेन स्थितं प्रति तत्त्वमसीति श्रुतिर्वक्तव्यात्मतत्त्वमिति चेत्पक्षस्तद तथा यथाश्रुत्युक्तस्य ग्रहो ग्रहणं स्यादिति योजना अयमभिप्रायः

अतःकरणादौ चिदाभासोदयेऽपि सति तद्गतविकारध्यासादविविक्ताहंकार आत्मार्यत्वादिसंपन्नो मुमुक्षुतां प्रतिपद्यते तं तथैवाविवेकावस्थं त्वमित्यनूद्याभासद्वारा साभासा तःकरणसंक्षितया लक्षयित्वा तेजोबन्नादिजगत्कारणत्वेनोपलक्षितं सच्छ्रद्धान् ब्रह्म तदित्यनूद्य जीवेनात्मना नामरूपसंघातानुप्रविष्टत्वेनापरोक्षप्रत्यक्षतया लक्षयित्वा त्वं तदसीति श्रुतिरुपदिशति आत्मतत्त्वमिति तथा ग्रहणमुपपद्यत इति अहंकार एव श्रोता स्यात्किमात्माभासाभ्युपगमेनेति संख्यमतमनूद्य दूषयति अस्मदस्त्विति प्रत्यया वयहंकारः यदि वाक्यमस्मदः प्रत्यक्चैतयादहंकारं विविच्यैव त्वमेवेति प्रत्यया वयिनिष्ठत्वं वदेत्तदोक्तो दोषः श्रुतेर्भिन्नोक्तित्वप्रसङ्गरूपः प्रसज्यत इत्यर्थः ८

तर्ह्यहंकर्तृविषयोऽप्युपदेशोऽप्यक्षे पर्यवस्यतीत्याशङ्क्याभासान्भ्युपगमे तदपि दुर्घटमित्याह

त्वमित्यक्षनि श्वेदह ध्यक्षयो कथम्

धो वाच्य ए । त्र येन त्वमिति लक्षयेत् ७९

त्वमिति त्वमिति पद अहंकरवाचि सदध्यक्षं बोधयति चेदहंकराध्यक्षयोः संबन्धग्रहणं तरेण वाक्यार्थबोधानुपपत्तेरहमय

क्षयोः संबन्धोऽत्र वाच्य एव स कथमुपपद्यते येन संब धेन त्वमिति पदमध्यक्षं लक्षयेदित्यर्थः. ७९

अस्ति संब ध इहेत्याशङ्क्य परिहरति

द्रष्टृदृश्यत्वस धो यद्यध्यक्षे क्रियेतकथम् ८

द्रष्टृदृश्यत्वेति यदि द्रष्टृदृश्यत्वसंब धोऽभ्युपगम्यते तदापि सब धग्रहणमनुपपन्नम् अहंकारस्य जडत्वात्संब धग्रहणायोगादध्यक्षस्य तद्ग्रहणमिति वक्तव्यम् अक्रिये निर्विकारेऽध्यक्षे कथं संब धग्रहणकृतृत्वमित्यर्थः. ८

मास्तु संब धग्रहणं तथापि तादात्म्योपदेशो भविष्यताति शङ्का मनुष्यं दृष्टविरोधाभैवमिति परिहरति

अक्रियत्वेऽपि तादात्म्यम यक्षस्य भवेद्यदि

आत्म यक्षो ममास्तीतिसब ध हेन धी ८१

अक्रियत्वेऽपीति यथा लोके घटस्य शौक्ल्यमिति घटशौक्ल्ययोः संब धाग्रहणे शुक्लो घट इति वाक्यतादात्म्यधीर्नैवेति तथा ममात्म यक्षोऽस्तीति संब धाग्रहणंसति न तादात्म्यधीः श्रुतितो जयेतेत्यर्थः. ८१

एष म आत्मा तर्ह्यदये अणीयान् एष म आत्मा तर्ह्यदये एतद्वा ेति शास्त्रादस्त्यहंकाराध्यक्षयोः संब धग्रह इति शङ्का मुत्थप्य निराकरोति

स ध हण श दिति चे म यसे नहि

पूर्वोक्त स्युहि धादोषा हो वा स्या ममेति च ८२

स ध हणमिति नहीत्युक्तं व्यनक्ति पूर्वोक्ता इति अहंकारस्य जडत्वात्संब धग्रहीतृत्वं न घटते नाप्यध्यक्षस्य निर्विकार

त्वादिति द्वौ दोषौ जन्प्रति श्रुतेर्बे'प्रकत्व संभवस्तृतीयो दोष इति
त्रिधा दोषाः स्युः यदि कथंचित्संब धग्रहणं कल्प्येत तदापि ममा
ध्यक्षोऽस्तीति संब धग्रहणं स्यान्नत्वहमेव अध्यक्षोऽस्मीति तादात्म्या
व्यासानङ्गीकाराच्चकारा ममाध्यक्षोऽस्तीत्यपि न घटतेऽहंकारस्य जड
त्वादित्यभ्युच्चय ८२

एवमात्मनात्मनो परपक्षे संब धासिद्धिमुक्त्वा स्वपक्षे मिथ्याता
दात यसंब ध इति दर्शयति

अदृशिर्दृशिरूपे भाति द्विर्यदा तदा

तया अपि तस्या स्युस्तप्तायोविस्फुलि त् ८३

अदृशिरिति यदाऽदृशिरचेतना बुद्धिर्दृशिरूपेण सदा भातीत्य
भ्युपग यते तदा तस्या बुद्धेः प्रत्यया वृत्तयोऽपि तप्त योविस्फुलिङ्गा
नाम यात्मत्ववदृशिरूपाः स्युरित्यर्थ ८३

अस्मि पक्षे लौकिकवैदिकव्यवहारसिद्धिरपि सुसंपादेत्याह

अ भासस्तदभ वश्च दृशे सी ते न चा यथा

लोकस्य युचि त स्या तद्ब्रह्मश्च थासति ८४

आभास इति सीम्नोऽवधिभूताया दृशेश्चिदात्मनः सकाशा
देव लोकस्याभासस्तदभावश्च प्रत्ययश्च तदभावश्च स्यातां युक्तितो
युक्तेरुपपत्तेर्नचा यथा तथासति आभासानभ्युपगमेसति प्रत्ययभावा
भावयोः प्रत्ययग्राह्यत्वायोगात्ततोऽत्य तमेव विविक्तस्य चात्मनस्तद्ब्राह्म
कत्व नुपपत्तेर भासद्वारा तु संब धादात्मनो बुद्धिवृत्तिभावाभावसाक्षित्व
मुपपद्यते बुद्धेश्च तद्ब्रह्म आत्मग्रहोऽहमस्मीत्युपपन्न स्यादित्यर्थः ८४

तप्तायोविस्फुलिङ्गवदिति दृ । ताभिधानादात्मनो विकारप्राप्तिं
शङ्कते

न वेव शिसक्रान्तिरयं पि ऽद्विवद्भेत्
 अभस दिले ददं तद्विर तम् ८५

नन्वेवमिति । अयःपि ङेऽमिसंक्रान्तिवत् बुद्धौ दृशिसक्राति
 विंकारो भवेदित्यर्थः परिहरति मुखाभासवदिति तदेतच्चोद्य
 मादर्शं मुखाभासवदिति दृष्टा तेन प्रब धेन निराकृतमित्यर्थः यथा
 मुखस्य दर्शं प्रतिबिम्बितस्य तत्स्थत्वेन रूपेण मिश्र्यात्वं तथा बुद्धौ
 प्रतिबिम्बितस्य चिदात्मनो बुद्धिधर्मत्वेनावभासो मृषेति पूर्वमुक्तं
 सर्वमिहानुसंधेयमिति भावः ८५

तर्हि कथं तस्यायोर्विस्फुलिङ्गं यथा त उक्तस्तत्र विकारप्रसिद्धेर्दार्ष्टा
 न्तिकाननुरूपत्वादित्याशङ्क्य विवक्षितांशस्येहापि संभवा मैवमित्याह

कृष्णायोलोहिताभासमित्येतद् यते
 दं ततुल्यत्वं न वात्मना चित् ८६

णवर्णमयो लोहितभास लोहितवर्णमवभास इत्येतदेता
 वदेव दृष्ट दृष्टान्त उच्यते जडाया बुद्धेः चैत याभासत्वमित्यर्थः
 सर्वांशसाम्यमनुपपन्नमित्याह दृष्टदार्ष्टांतेति अप्रकाशाद्यात्मनो
 मुखादेश्च द्वादिवृष्टान्ताभावप्रसङ्गादिति भावः ८६

दृष्टं ते विवक्षितमंशमुक्त्वा दार्ष्टान्तिकेऽपि तथाविधमंशं दर्श
 यति

यैव चे नास चित्तं चैतं वद्भवेत्
 खभागे यथादर्शं आभासश्चोदितो मृष ८७

तथैति चेतनाया आभासो यस्मिंस्तत्तेनाभासं चित्तं चैतं
 यवच्चेतनमिव भवेत्स चाभासो यथादर्शं मुखाभासोऽविकृत एवमेवे

हापि द्रष्टव्य आभासश्चोप धिस्थितया दृश्यम नो मृषा मिथ्येत्यु
दित उक्त एवेत्यर्थः ८

कस्माच्चिदाभासव्याप्त्या चित्तस्य चेतनतवभासोऽभ्युपगम्यते न
स्वत इति शङ्का न कार्या तत्र प्रमाण याययोरभावादित्याह

चित्तं चेतनमित्येत स्रयुक्तिविवर्जं म

देह पि सङ्ग ाच्च रादे थैव च ८८

चित्तमिति उत्पत्तिविनाशवत्तया यदृश्यस्यापि चित्तस्य चेच्चे
तनतास्वभावः स्यात्तदातिप्रसङ्गश्च दुष्परिहर इत्याह देहस्येति ८८
इष्टापत्तिमाशङ्क्य परिहरति

तद स्त्विति चेत्त लो यतिक गते

न च धीरिति य ाभ णो न चे सि ८९

दपीति अवैदिकत्वप्रसङ्गादित्यर्थ किंचाभासानभ्युपगमे
द्वाराम वादहं ब्रह्मास्मीति आग तुकं वाक्यजन्यमैक्यज्ञान न सिद्ध्ये
दित्याह नच धीरिति चेतसि यद्याभासो न भवेत्तदा नशिर्ब्रह्मा
स्मीति धीर्न भवेत्केवलस्य चित्तस्य जडत्व चि मात्रस्य च कूटस्थत्वा
दित्यर्थः ८९

ब्र ास्मीति धियोऽभावे का क्षतिरित्यत आह

द णिति धियोऽभ वे यर्थ स्या ँ मस्यपि

दस्मद्विभा णज्ञे स्य दर्थवदिद वच ९

दस्मीति अ यवधारणार्थ तत्त्वमसिवाक्यमैक्यग्राहकमुक्त
धियोऽभावे यर्थमेवाप्रमाणमेव स्यादित्यर्थः अस्तु वैयर्थ्यं तद्वाक्य
श्रोतॄणां सर्वेषां श्रुतिरिति ब्र ास्मीति बुद्ध्युत्पत्त्यदर्शनादित्य शङ्क्याह
युष्मदस्मदिति अधिकारिण प्रमितिजनको वेद इति न्य य त्स य

कूपदार्थविज्ञ नवत एव वाक्यार्थबोधेऽधिकारादात्मान त्वविभागज्ञान
वत्येव पुंसीद वाक्यमर्थवन्न सर्वा प्रति झटितीत्यर्थः ९

तमेव यु मदस्मद्विवेकं दर्शयितुमुपक्रमते

ममेद त्ययौ ज्ञेयौ यु मद्येव न संशय

अहमित्य दी स्यादयमस्मीति चोभयो ९१

मेदमित्यादिना इदं पुत्रादि ममेति च प्रत्ययौ युष्मच्च
नात्म येव ज्ञेयौ पुत्रादिना । र्थस्य देहाध्यासप्रणालिकयैवासदर्थे प्रवे
शाद् ह्यार्थसब धोऽप्यनात्मधर्म एवेति युक्तमुक्तम् ममेदमिति प्रत्ययौ
युष्मद्येवेति न संशय इति सर्वत्रानुषज्जते अहमिति प्रत्यय आभा
सद्गारात्मभूते यावहारिकेऽस्मद्यात्मनि अहंकर्तरीष्टः स्यादहमित्ये
वोल्लेखदर्शनात् अयं देहादिरस्मीति चोभयोरात्मानात्मनोः प्रत्यय
इत्यर्थः ९१

आत्मानात्मविषयाणां प्रत्ययानां सकीर्तयाऽसंकीर्णतया च
विषयानुक्तवोक्तविवेकसिद्ध्यर्थं तेषां गुणप्रधानभावेन विशेषणविशे य
भावो ग्रा इत्याह

अ यो पेक्षया ते प्रधानगुणते यते

वि षे वि षे यत्व तथा णि हि चि त ९२

अ यो येति स्पष्टम् ९२

विशेषणविशे यत्व युक्तितो ग्राह्यमित्युक्तमेव विविच्य दर्श
यति

ममेद येतन् ध्यमस्य विशेष म्

ध णि गो था द्वेदेहोऽहकुरेव च ९३

ममेद द्वयमिति मयमस्य पूर्वश्लोके मध्ये निदिष्टस्यास्म
दर्थस्यात्मनो विशेषणमिदं ममेति च द्वयं मनु योऽहमिति प्रत्ययापे
क्षयेत्यर्थः तत्रोदाहरणं धनी गोमा यथेति न्यथा धनादीदंत्वा
स्पदं सहेहापेक्षया ममत्वास्पदमहंकर्तुः सिद्धं तद्वत्स्थूलो देहोऽहंक
र्तुरात्मनो वा धनाद्यपेक्षयाहंत्वास्पदतया विशेषणमेवेत्यर्थः चका
रादात्मनोऽपि सोऽहं ज्ञातेत्याद्युल्लेखे स्थूलदेहमपेक्ष्य प्रधानभूतोऽयं
हकर्ता विशेषणमिति योज्यम् ३२

एतत्सर्वं यदधीनसत्ताप्रकाशकं तत्रारोपितं सत्तस्य सदा विशेषणं
भवेदपि तेन साक्षिणा न सः पृथक् इत्यादिषु यो निरपेक्षसिद्धः स
शुद्ध आत्मेति गुणमदसद्विभागज्ञस्य भवेदेव वाक्याद्वाक्यार्थज्ञान
मिति प्रमाणमेव वेदा तव क्यमित्यभिप्रेत्योपसंहरति

बु रू द सर्वं हक । च । क्षिण

स्मत्सर्वा भासो ज्ञ किंचिदयं श सदा ९४

बुद्ध्या रूढमिति बुद्ध्य रूढं बुद्धिवृत्तिक्रोडीकृतं सर्वं देहतत्त्वं
बन्धिविषयजातं साक्षिणो विशेषणं गुणभूतमिति योजना न के
लमेतावत्किंच साहंकरा अहंकर्त्रा साभासमनसा सहितं सूक्ष्मोऽपि
संघातः साक्षिणो विशेषणं तस्मिन्नाध्यस्ततया तदवभास्य इदित्यर्थः
यस्मादेवं परमार्थतः किंचिदप्यस्पृशन् सदा सर्वं साभासद्वारावभास
यतीति सर्ववभासस्तस्माज्ज्ञो ज्ञानस्वरूप एव सदात्मेति विवेको
युक्त इत्यर्थः ९४

एष विवेकिनां मागो विपरीत त्वविवेकिनां क्षेत्रादवप्यात्मनो
विशेषणत्वप्रतीतेरित्याह

तिलो मिदं व यथो गो द्धित

अविवेकधियामसि स्ति विवेकि तम् ९५

प्रिलो मिति बाह्य थोपहतचेता लोकस्तस्य बुद्धिलोकबुद्धिस्तस्या इति बाह्य र्थसत्त्वप्रधानं लोकबुद्धिमपेक्षयेति यावत् तथाच बह्यार्थ प्रधानीकृत्य यदिदं यथोक्तविशेषणविशे यादि सर्वे प्रतिलोममनात्मभूतं तदविवेकधियं विवेकज्ञानशून्यानां दृष्ट्यास्ति वर्तते विवेकिनं तु नृणां सर्वमेतद्विशेषणादिकं दृश्यरूपं नास्ति न वर्तते अतो विवेकिनां बुद्धिमात्म यवतारयितुं विशेषणविशे य दिप्रब ध कल्पना यथा प्रतीतिसत्तामादाय क्रियतेऽध्यारोपापवादन्यायेनेति भावः ९५

न व वयव्यतिरेकाभ्यामेव सर्वसंसारविनिमुक्तात्मावगमात्किं वा क्येनेत्याशङ्क्याह

**अ य यतिरेकौ हि दाथस्य पदस्य च
स्यादे दहमित्यत्र रि रे अवधार ९६**

अ वयव्यतिरेकौ हीति पदार्थस्या वयव्यतिरेकौ नाम आत्म पदार्थो द्रष्टा साक्षी न कदापि दृश्यः साक्ष्यो वा भवति तस्यालुप्त प्रकाशस मात्रतया स्वतःसिद्धत्वादतोऽनन्याश्रयत्वान्न कदापि कस्यापि विशेषणमात्मा तथा यदृश्यं साक्ष्य चाहंकारादि विषया तं तद या धीनप्रकाशसत्ताकतया याश्रय सत्सदा विशेषणभाव न व्यभिचरति तस्मादनागमापायि दृगात्मरूप सत्यं शुक्त्यादिवत्तद्विपरीतमसत्यं रज तादिवदित्यनृतजडपरिच्छिन्नपर धीनपरागर्थव्यावृत्तः सत्यज्ञानान त प्रत्यगान दरूप आत्मेति विवेचनम् पदस्या वयव्यतिरेकौ नाम आत्मा चैत य प्रज्ञान ब्र सदित्यादिपदानि कर्मेत्याद्युपपदविधुराणि केवल स्यैवात्मनः समर्पकाणि न विशेषणतद्विशिष्टविषयाणि असामर्थ्यात् कर्ता भोक्ता ज्ञ त द्र । श्रोता वक्ता ग ता कृशः स्थू इत्यादीनि

तु न केवलपूर्णात्मविषयाणि अ याधीनक्रियाद्युपरागदशायामेव प्रयु
ज्यमानत्वादिति विवेचन एवं पदस्य पदार्थस्य वाऽवयव्यतिरेकाविति
यदेतदहमित्यत्रासदर्थविषयेऽवधारणे युक्तिरेव स्याद्विवेकावधारणो
पायमत्रं स्यान्नतु वाक्यार्थे पदार्थैक्ये व्यापारोऽस्येत्यर्थः तस्मादेता
वतापि विवेकेन देहादिवैलक्ष्येऽवधारितेऽपि कोहं तर्हिति जिज्ञा
साया अनुवृत्तेस्तत्त्वमसीति वाक्यं जिज्ञासितस्वरूपविशेषसमर्पकम
वश्यमपेक्षितव्यमेवेति भावः ९६

किंचावस्थ त्रयं परस्परव्यभिचारिचैत यात्मा तु न कदापि यमि
च रीति प्रकारा तरेण त्मानात्मविवेकं दर्शयति

न द्राक्ष हमित्यरि सु ॥ ९७ ॥ य मनागपि

न रयति दृष्टिं स्वा प्रत्य निषेधति ९७

नाद्राक्षमिति अस्मि सुषुप्तेऽत्रात्मनि अत्र स्थाने वा मनागपि
ईषदप्य यदात्मस्वरूपातिरिक्तमहं नाद्राक्ष न दृष्टवानसीति परामृशन्
जनो न स्वां स्वत्मनो दृष्टिं चैत य वारयति प्रत्ययं तु पुनर्निषेधति
प्रतीयत इति प्रत्यय इति व्युत्पत्त्या प्रम तृप्रमाणप्रमेयादिरूपः सर्व एव
विशेषो गृते तस्मात्परस्परव्यभिचारितया दृष्टनष्टस्वभावाभ्योऽवस्था
भ्यो मिथ्याभूताभ्यो व्यभिचारी चिद्रूपः साक्षी सत्य आत्मेति
विवेक. सिध्यतीत्यथ ९७

एवमुक्ताव वयव्यतिरेकौ शास्त्रसंमतौ न स्वबुद्ध्युत्प्रेक्षामात्रकृताविति
विश्व साय शास्त्रमुदाहरति

ॐ नोतिर्न हि द्रु रित्येव विदोऽरि । ॥

कौ स्थ्य च तथ । ॥ त्वय तु लु ताम्

यमे वी । ॥ त्वयावगती थक् ९८

स्वयज्योतिरिति सार्धेन अत्रायं पुरुष स्वयज्योतिः नहि
द्रष्टुंष्टेर्विपरिलोपो विद्यत इत्येवमादिशास्त्रं संविदश्चेतनाया अस्तितां
सद्भावं तस्याः संबिदः कौटस्थ्यं निर्विकरतां च स्वयमेवाब्रवादिति
सबन्ध तथा प्रत्ययस्य प्रमात्रादिभेदस्य लुप्ततामसत्तां च नतु त
द्वितायमस्ति ततोऽयद्विभक्त मित्यादिशास्त्रं स्वयमेवाब्रवादिति पुनरे
वा वय एवं प्रत्ययावगती पृथगसंकीर्ण शस्त्रेणैव विवेचिते इति
शेषः प्रत्ययो याख्यातः अवगतिश्चैत यम् १८

एवमव तरवाक्यकृतं युष्मदस्मद्विवेकमुपपत्तित उक्त्वा विज्ञात
पदार्थतत्त्वे पुरुषे महावाक्यं फलवद्विज्ञानं जनयतीत्याह

ए वि त क्यार्थे श्रुतिलो सिद्धि
श्रुति त्वमसीत्याह श्रोतुर्मोह पनुत्तये १९

एवमेति एवमुक्तप्रकारेण श्रुतिप्रसिद्धितो लोकप्रसिद्धितो
ऽवययतिरेकतश्च विज्ञात वा तरवाक्यार्थे पुंसि सति महाव कया
त्मिका श्रुतिः श्रोतुर्जिज्ञासोर्मोहापनुत्तये सकार्याविद्य निवृत्तिप्रयोज
नाय तत्सदाख्यं ब्रह्म त्वमसीत्याहोपदिशतीत्यर्थ १९

वाक्यश्रवणमत्रा मोहापोहे दृष्टान्तं पुरणसिद्धमाह

॥ दशरथेय उक्तै पानुदत्तम
त वि त्वसबोधेन य ॥ रमूचिान् १

इति दाशरथिना रामेण देवकार्यसिद्धये मनुयवतारना
ट्येन स्वमाहातया छादन संकल्पपूर्वक यत्कृतं तदिह तमःशब्देनो
च्यते नत्वीश्वरस्य संमोहः संभवति तदुक्तं संक्षेपशारीरके
संकल्पपूर्वकमभूद्बधुन दनस्य नाहं विज्ञान इति कंचन कालमेतत्
ह्योपदेशम् लभ्य निमित्तमात्रं तच्चोत्सर्ज्य सति ते १९

इति हे राम त्व विष्णुरसि न दशरथपुत्रमात्र इत्युक्त्यैव ब्र ।
 द शरथेः संकल्पमात्रकृतं तमो विष्णुत्वच्छादनरूपमपानुदत्
 एवकारार्थमाह तस्येति यत्ना तर वाक्योपदेशग्रहणातिरिक्तमि
 त्यर्थ १

दार्ष्टान्तिकमाह

अह दस्य नि या ज्योतिषि प्रत्यगात्मनि

स । । सदसीत्येव फल तत्र वि ता १ १

अहंश दस्येति एवमहंशः प्रथमं योज्यः यथायं नष्ट त एव
 सदसीति वाक्येन सा निष्ठोक्तैव केवलं नानुष्ठापितेति योजना सा
 का निष्ठेति तमाह अहंश दस्येति प्रत्यगात्मनि परामर्शेभ्यो
 व्यावृत्ते शोधिते आत्मनि निरुपाधिके ज्योतिषि साक्षिस्वप्रकाशस्वभावे
 अहंश दस्य या निष्ठा लक्षणया पर्यवसिता वृत्ति सैवेत्यर्थः तत्र
 त्व तदसीत्युपदेशमात्रादहं सत् ब्रह्मासीति वाक्यार्थज्ञानोदयमात्रे
 सति विमुक्तता मोहापोहरूपा फलं भवतीत्यर्थः यद्वा न तस्य
 दार्ष्टान्तिकमेव विज्ञातवाक्यार्थ इति पूर्वश्लोक एव स्थितं द्रष्टव्यम्
 अयं त्व यथोत्थाप्यते ननु द शरथेर्भवेदेव वि णुत्वोपदेशमात्रा
 द्वि णुरहमसीति झटिति बोधोदयस्तस्य महामहिमसंपन्नत्व कथ
 मिदानांतनस्य कर्त भोक्तेत्यादिप्रत्यक्षाभिमतमिथ्याप्रत्ययगृहीतस्यो
 पदेशमात्रादहं ब्रह्मासीति निर्विचिकित्सं ज्ञानं संभव्यत इत्या
 शङ्क्याशोधितत्वंपदार्थस्य पुनः कर्तादिसाक्षिण एवाहमादिशब्दलक्षि
 तस्य ब्र त्वोपदेशान्नानुपपत्तिरत्रापीति परिहरति अहंश दस्येति
 सदसीत्येव वाक्येन सैव निष्ठोक्तेति सब धः अ यत्सम नम् १ १

एवमवगतपदार्थतत्त्वस्य वाक्यादेव समूलसंसारनिवृत्तिफलं ज्ञानं

जायत एवेति स्थिते श्रुते प्राम यसिद्ध्यर्थं कार्यपरत्व कल्प्यमित्या
ग्रहो निरर्थको विद्वदनुभवविरोधादित्यभिप्रेत्याह

श्रु म ॐ चे । त्काय त भवेद्भुवम्

वहार त्पुर पी द्वा यमात्मन १ २

श्रुतमात्रेणेति यथोक्त यायेन वाक्यस्य श्रुतमात्रेण चेदुक्तफलं
विज्ञानं न स्यात्तत्र तदा कार्यं कल्प्यं भुवमवश्यं भवेद यथाऽर्थवा
दादिवाक्यवत्त्वार्थे प्राम यनुपपत्तेः इह तु तथा कल्प्यमस्ति
फलस्य सद्य एवानुभवसिद्धत्वादित्यर्थः स्वयं ज्योतिर्नहिद्रष्टुरिति श्लोके
पूर्वमर्थश्लोकोऽधिकः स्थित इह वायमधे एव श्लोक रति सहगणनी
यम् किंच सिद्धे ब्रह्मात्मनि शास्त्रस्याप्राम ण्यं नाम विपर्यासलक्षणं वा
नि फलत्वं वा सशयलक्षणं वाऽनुत्पत्तिलक्षणं वेति विकल्पा क्रमेण
दूषयति व्यवहारादित्यादिना नाद्यः यस्य व्यवहारादहं ब्रह्मास्मी
ति शास्त्रोपदेश व्यवहारात्पुर पूर्वमप्यात्मनः स्वयमेव सद्भाव इष्टो
बाधकाभावात्तस्माद्यथावस्थितात्मस्वरूपस्यैव श्रुत्या निवेदनं न शुक्ति
रूप्यज्ञानवदप्रामा यमित्यर्थः १ २

न द्वितीयोऽनुभवविरोधादित्याह

अशनायादिनि १ त्त्यै तत्काला जायते प्रमा

त्त्वमस्यादि क्य थे त्रिषु कालेऽ यसशय १ ३

अशन यादीति तत्कालासवाक्यश्रवणकाल एव कालो यस्या.
सा तत्काला प्रम अशन याद्युपलक्षितसंसारस्य निर्मुक्त्यै निवृत्त्यर्थं
जायते विदुषां प्रत्यक्षमेवैतदित्यतो न निष्फलत्वशङ्कावकाश इत्यर्थः
तृतीयम यनुभवविरोधेन निराकरोति तत्त्वमसीति असंशय.
संशयो नास्तीत्यर्थः १ ३

चतुर्थं प्रत्याह

तिव धविहीनः । त्वं य चा भव त्वमन

ज येतै मा तत्र । त्वं येव न सशय १ ४

तिव धेति पदार्थाज्ञानं हि वाक्यार्थज्ञानोत्पत्तिप्रतिब धस्त
द्विहीनत्वादवगतपदार्थस्य पुंसस्तत्र तस्मिन्नेव वाक्यश्रवणकाले अ त्व
येव प्रमा जायेतैव न संशय इति योजना आकाशपु पमस्तीत्या
दिवाक्यार्थवदनुभवायो यार्थत्वशङ्कां वारयति स्वयंचेति अनुभ
वस्वरूपत्व त्वयम त्वमनः प्रत्याख्यातुमशक्यत्वादित्यर्थ अतो हुंफ
डादिश दवदनुत्पत्तिलक्षणमप्यप्रामा यं नास्तीति सिद्ध सिद्धे ब्र ।
त्वमनि वाक्यस्य प्रामा यमित्यर्थः १ ४

एवं प्रमाणस्वरूपनिरूपणेनाहं ब्र । स्मीति ज्ञानमुपपाद्येदानीं प्रति
पत्तव्य र्थस्वभावनिरूपणेनापि तदुपपादयितु विकल्पयति

किं सदे । ह स्मीति किंवा यत्प्रतिप

देव चेदहंश द स । ख्यार्थ इ यताम् १ ५

किं सदेवेति तत्त्वमसीति व क्यश्रवणसमन तरं प्रतिपत्त व
हमस्मीति किं सदेव प्रतिपद्यते किंवा यदिति विकल्पाथः आद्यम
नूद्य तत्र परस्यानिष्ठापत्तिरित्याह सदेव चेदिति सता सच्छ दार्थे
नाहंश दो मुख्य र्थ इ यतां तदा सच्छ दाहंश दयोरैकार्थपर्यवसाना
दैकात् यमेव वाक्यार्थो न ससग इत्यपरोक्षज्ञानसिद्धिरित्यर्थः १ ५ ।

द्वितीये दोषमाह

अ ० दह ह तिपत्ति मृषै

स्मा ख्यग्रहे न सि वार गतेरिह १ ६

अ यच्चेदिति प्रत्यगात्मनोऽ यच्चेत्सत्तदाहग्राहप्रतिपत्तिमृषैव

सा भवेत्संपदादिज्ञानवत् तत्र व क्यस्याप्रामा यमेव प्रसज्येतेत्यर्थं
प्रमाणप्रमेयस्वभावपर्यालो नया वाक्यादेवापरोक्षं फलवदात्मतत्त्व
विज्ञानमुत्पद्यत इत्युपपन्नमित्युपसहरति तस्मादिति इह वाक्ये
मुख्यग्रहे सति अवगतेर्यथार्थं नुभवस्य वारणा निवार । न स्तीत्यर्थः

न वात्मनः कूटस्थत्वेन प्रतिपत्तृत्वानुपपत्तौ फलसंब धो नोपपद्यत
इत्यस्त्यात्मग्रहे निवारणेत्याशङ्क्याह

यी त्ययश्चै यदाभासौ तदथ ।

योरचितिमत्त्वाच्च चैत ये कल्यते लम् १ ७

प्रत्ययीति प्रत्ययी परिण य तःकरण तत्परिण मश्च यदाभा
सौ यस्य चिदात्मन आभासो ययोस्तौ यदाभासौ तयोस्तदर्थता
तच्छेषभूततेति यावत् तस्मिंश्चैत ये चिदात्मनि तदाभासद्वारा फलं
कल्प्यते किंच तयोः प्रत्ययिप्रत्यययोरचितिमत्त्वाज्जडत्वादपि फल
संब धायोगात्फलस्यात्मसंब धः स्यादित्यर्थः १ ७

निर्व्यपारस्यापि फलसंब धे नष्टा तमाह

कूटस्थेऽपि फल यो रजनीव जयादिकम्

तदनात्मत्वहे ३ । क्रिया त्ययस्य च १ ८

कूट ति ननु रजतद्वययोः स्वस्वमिभ वसंब धोऽस्ति
राजनि जयादिसंब धनिमित्तमिहत्वध्यक्षायक्षयोस्तादृशस्यादर्शनात्क
थमय नष्टा तः प्रकृते सगतः स्यादित्याशङ्क्यात्राप्यस्त्यधि नाधिष्ठे
यभावः फलसंब धहेतुरित्याह तदिति हेतुभ्यामित्यत्र हेतुत्वा
भ्यामिति भावप्रधानता योज्या क्रियाहमात्मिका वृत्तिः प्रत्यर्थमय
तीति व्युत्पत्तेः प्रत्ययौऽत करणसाभास उच्यते साभासवृत्तिवृत्तिमतो
रिति यावत् आत्मत्व च हेतुत्वं चात्महेतुत्वे तस्य फलस्य न

आत्मत्वहेतुत्वे तदनात्महेतुत्वे ताभ्यां तदनात्मत्वहेतुत्वाभ्यामिति योजना तथाच क्रिय प्रत्यययोर्यज्योः फलस्वरूपत्वाभावात्फलोपादानत्वाभावाच्च तद्व्यापारनिबधनं फलं तदधिष्ठान एव निर्यापारेऽपि कूटस्थे यो यमित्यस्ति नष्टा तदार्ष्टान्तिकसंगतिरित्यर्थः १ ८

शुद्धस्य त्मना प्रमातृत्वं नास्तीत्यभिप्रेत्येदं विशि प्रमातृकृतं फलं कूटस्थे उपचर्यत इति राजदृष्ट्या तेनोक्तं वस्तुतस्तु चित्प्रतिबिम्बस्यैव स्वोपधि यापारेण स्वात्म यध्यस्तेन विद्यत एव प्रमातृत्वमिति चिदात्मन एवाविकृतस्य प्रतिबिम्बभावनिबधनः फलसंबध इति सदृष्टा तमाह

आदर्शस्तु यदा भासो । अ क र स एव स

यथैव त्यादादर्शो यदा भासस्तदा ह्यहम् १ ९

आदर्शस्त्विति येन मुखाकारेण विशिष्टतया अभासत इति यदाभासः सन्नदर्शो मुखाकारः स एव ग्रीवास्थ एव स न ततोऽयो यथा बिम्बप्रतिबिम्बयोरैक्यं लोके प्रसिद्धमित्यर्थः एवं प्रत्ययदर्शोऽहंकारो यदाभासो येन चित्प्रतिबिम्बेन आभास्यत इति यदाभासः स चित्प्रतिबिम्बपरमात्मैव न ततोऽयोऽहंकारेऽहमवभासगोचरस्तथासत्यहं ब्रह्मेति वाक्यार्थधीर्घटतेऽध्यस्तांशपोहमात्रेण विना नात्मनः कर्मत्वमित्यर्थः १ ९

अयमेव पक्ष आदरणीय इत्याह

इत्येव प्रतिपत्ति स्यात्सदस्मीति च । यथा

तत्त्वमित्युपदेशोऽपि द्वराभावदनर्थक ११

इत्येवमिति एवं सति चिदाभासाभ्युपगमे सति सदहमस्मि चकारादहं सदस्मीत्येवमाकारा प्रतिपत्तिः स्यान्ना यथा आत्मन एव

।ह ।रस्यैव वा प्रमातृत्वाभ्युपगमे ति यतोऽतोऽयमेव मागोऽनि
च्छद्भिरप्यादरणीय इति योजना एवमनभ्युपगमे न केवल प्रति
पत्त्यनुपपत्तिरपि तूपदेशस्याप्यनुपपत्तिरित्याह तत्त्वमिति त्वमथो
ऽनुवादद्वारेण हि तदर्थभाव उपदेष्टव्यस्तत्रानूद्यमनस्य चित्प्रतिबि
म्बस्याम वस्तुदर्थोपदेशो निरालम्बनोऽनर्थकः स्यादित्येतदाह
द्वाराभावदिति ११

एतदेव विशदयति

श्रोतु स्यादुपदेशश्चेदथ त्व तथा भवेत्

अध्यक्ष न चेदि श्रोतु कस्य ब्रूवेत् १ १

श्रोतुरिति तथा सतीत्यर्थः तच्च श्रोतृत्वमध्यक्षदयत्र
सभवतीत्याह अध्यक्षस्येति न कस्यापीत्यर्थः १११

यद्यप्यध्यक्षस्य नोपदेशस्तथापि न वैयर्थ्यमिति शङ्कते

अध्यक्षस्य समीपे ।बुद्धेरेवेति चे म म्

न तत्कृतोपकरोऽस्ति क द्य कल यते. १२

अध्यक्षस्येति तत्र बुद्धेः श्रोतृत्व किमध्यक्षसंनिधिसत्तामात्रा
पेक्षमाहोखित्तत्कृतोपकरोपेक्षमिति विकल्प्याद्यं प्रत्याह न तदिति
तत्कृतः संनिहिताध्यक्षकृत उपकारोऽतिशयो बुद्धेर्नास्त्येव यद्वत्काष्ठा
दि धनादेः संनिहिताद्बुद्धावतिशयो न कल्प्यते तद्वदित्यर्थ ११२

द्वितीयमुत्थप्य त्पयति

बुद्धौ चेत्तत् त कश्चि वेव परि ामिता

आभासेऽपि च को दोष सति श्रुत्या ग्रहे ११३

बुद्धौ चेदिति एवंसति आभास नभ्युपगमेऽध्यक्षस्य परिणामि
ता ननु निश्चितं प्रसज्येतेत्यर्थ अतो रूपरूप प्रतिरूपो बभूव

एकधा बहुधा चैव श्यते जलच द्रव दित्यादिश्रुतिस्मृत्यनुगृहीत
आभासपक्षो निर्दु उपादेय इत्यभिप्रेत्याह आभासेऽपि चेति
यद्वाऽस्तु परिणामित ध्यक्षस्येति चेत् भासेऽपि च प्रमाणसिद्धेऽभ्यु
पगम्यमाने तव को दोषो भवि यतीत्याह आभासेऽपीति ११३

आभासपक्षे चिदात्मन परिणामप्रसङ्गाभावं वक्तुं शङ्कामुत्थाप
यति

अ भासे परि ामश्चे रज्ज्व दिनिभत्ववत्

सर्पादेश्च तथावोचमाद च खत् वत् ११४

आभा परिणामश्चेदिति नैवमाभासस्य मृषात्वोपपत्तेरिति
परिहारमाह न रज्ज्वादीति रज्ज्वज्ञानकल्पितस्य सर्पादे रज्जु
निभत्ववदनिदमात्मकस्य रजतादेरिदमात्मकत्ववच्च चिदात्माज्ञानक
ल्पितस्य बुद्ध्यादेर्मृषैव चिन्निभत्वं चकारादभोक्तृस्वरूपस्यात्मनो गो
क्तृत्वाभसो मृषैवेति सूच्यते यथैव मृषात्वं तथा पूर्वमवोचम दर्शे
च मुखत्ववन्मुखाकारत्ववदिति दृष्ट्वा तप्रणयनेनेत्यर्थः चकारान्मु
खस्यैवात्मनोऽविकृतत्वमप्यवोचमित्यर्थः ११४

अहंकृतेरेवात्मत्वमिति म यमानस्तस्य चिन्निभत्वम क्षिपति

नात्म भासत्वसिद्धिश्चेद त्मनो ह त् थ

मु ादेश्च थक्सिद्धिरिह त्व यो यसश्चय ११५

नात्मेति आत्मनः केवलस्य ग्रहणादवभासनात्पृथगेवात्माभा
सत्वस्य सिद्धिश्चेन्न भवेदाभासावभासेनैवात्मभासो भवेत्तद् २ह
त्वस्मि मतेऽ यो यसश्चय इति योजना द्वा त्तश्च विषम इत्याह
मुखादेरिति दर्पणादिगताभास यतिरेकेण ग्रीवास्थत्वेन मुखस्य
सदा सिद्धिरस्तीति न तत्र योन्यसापेक्षतेत्यर्थ १५

अन्यो याश्चयमेव स्प यति

अध्यक्षस्य थक्सि वाभासस्य दी ।

आभासस्य तदी त्वे क्ष यतिरिक्त ११६

अध्यक्षेति तथाचाहमिति प्रतायम नोऽहंकृत्यात्मक एव
चेतन आत्मेति युक्तमित्यभिप्रायः ११६

अहंकृत्यात्मकस्या त करणस्य स्वप्ने दृश्यत्वेनैव यवस्थितत्वात्तदा
भासनिरपेक्ष एवात्मा तत्र सिद्ध इति नोक्तं तासगतिरिति परि-
हरति

नै थक्सिद्धे प्र यस्य द्

रथादेस्तत्र शून्यत्व त त्ययस्यात्मना ह ११

नैव इति प्रत्ययस्या तःकरणस्य दृशेरत्मनश्च स्व वा
स्थायां तथा मुखतत्प्रतिबिम्बवत्पृथग यो यनिरपेक्षतयैव सिद्धेरित्यर्थः
कुत एतदित्यपेक्षायाम ह रथादेरिति न तत्र रथा न रथयोगा
न प थ नो भव ता त्यादिना स्वप्ने रथादिदृश्यराहित्यस्य श्रूयमाणत्वा
त्प्रत्ययस्यैव रथाद्याकारमापन्नस्य तत्रात्मना स्वप्रकाशचैत येन ग्रहः
तथाचात्मा प्रत्ययसंवलनविनिर्मुक्तः स्वप्रकाशतया भासमान एव स्वप्ने
विषयाकाराकारितप्रत्ययसाक्षी सिद्ध इत्यर्थः ११७

स्वप्नपर्यालोचनया चिदात्मनः प्रत्ययाद्विवेकं दर्शयित्वा जाग्रत्स
भावालोचनयापि तमाह

अवगत्य हि स यास त्ययो विषय ति

ज यते स दाक र व गो विषयो मत ११८

अवगत्या ही दिना विषयस्याकृतिरिवाकृतिर्यस्याथवा
विषयस्याकृतिरेवाकृतिर्यस्य स विषयाकृतिरिति विग्रह आत्मचैत

न्यव्य मे विषयाकारे प्रत्यये जायमाने तस्मि यो विषयाकर. स बाह्यो विषय इष्ट इत्यर्थः १ ८

किंच सबाह्यो विषय ईप्सिततमत्वात्कर्तुः साध्यतयोद्देश्यत्वेनेष्ट तमत्वात्कर्म भवति तद्वास्तद्विषयेच्छावा कार्ये नियुज्यते कुविति प्रेर्यते यत इत्यध्य हरः आकारसमर्पकस्य कर्मकारकतया विषय त्वमुक्त्वा प्रत्ययस्य करणत्वमह

मेप्सि तमत्वं तस तद्व कार्ये नियुज्यते
आकारो य च र्येत करण तदिहो यते ११९

आक रो यत्रेति यत्र बुद्धिपरिणामे विषयेण आक रोऽप्येत अ र्यते तदिह विषयाभिव्यक्तौ करणमुच्यते तत्तद्बाह्येन्द्रियविशेषिता तत्तदर्थकारा बुद्धि त्तिर्विषयप्रमितिं प्रति करणमित्यर्थः ११९

विषयकरणे युत्पाद्य कर्तारं युत्पादयति

यदाभ सेन स यास सज्ञ तेति निगद्यते
त्रयमेतद्विवि यात्र योज नाति स आत्मवित् १२

यदाभासेनेति यस्य चित्प्रतिबि मस्याभासेन सं यातोऽह कारः परिणमते स चिद त्मप्रतिबिम्बो ज्ञातेति निगद्यते कथ्यते एवं साक्ष्यं निर्दिश्य ततः साक्षिण पृथगुपल भयति त्रयमिति एतन्नय ज्ञाता ज्ञानं ज्ञेय चेति विवि यासाधार येनावगम्यात्र त्रये परस्परापेक्षसिद्धिके आगमापायिनि वर्तमानं स्वतःसिद्धं तदवधि भूतमनागमापायि स क्षिण यो जानाति सम्यगवगच्छति स आत्म वित् त्वंपदलक्ष्यप्रत्यग त्मविदिति योजना तदुक्त श्रीभागवते एकमेकतराभ वे यदा नोपलभामहे त्रितयं तत्र यो वेद स आत्मा स्वाश्रयाश्रय इति १२

विवेकप्रकारमेव विशदयति

स य शयमिथोक्ता लया यमिच रिण
एकै अवगतिस्ते भेदस्तु प्रत्यय पित १२१

सम्यगिति १२१

भेदस्तु प्रत्ययापित इत्येतदृष्टातेन स्पष्टयति

आधिभेदाद्यथ भेदो णेरवगं था

अशुद्धि परि ण सर्व ल्ययसश्रयात् १२२

आधिभेदादिति मणेः स्फटिकादेः प्रत्ययसंश्रयादहंकारप्र
तिबिम्बकृताभाससंश्रयान्निमित्तादित्यर्थः १२२

ननु ग्राह्यग्रहणग्राहकातिरिक्तात्मसिद्धौ किं प्रमाणमुक्तमेतावता
भवतीत्यपेक्षायां तदाह

प्रथन हण सिद्धि प्रत्ययानामिहा यत्

अ परोक्ष्य देवोक्तम ण प्रदीपवत् १२५

प्रथनमिति प्रत्ययानां विषयाकाराणां जाग्रत्स्वभावस्थानां
प्रथनं स्फुरण ग्रहणमुपादानं स्थिति । व्यवहारो वा सिद्धिः स्वरूप
लाभश्चेह व्यवहरभूमौ अ यतोऽ यस्मादापरोक्ष्यादपरोक्षस्वभावाद्भवि
तुमर्हति अचित्स्वभावत्वात् अचित्स्वभावत्वं चागम पायित्वात्प्रदीपव
दित्येतदेवानुमानमिहोक्तमित्यर्थ विमताः प्रत्ययाः स्वविलक्षणा या
धानप्रथनग्रहणसिद्धिका अचित्स्वभावत्वात्प्रदीपादिवदिति प्रयोग
एवं सामा यतो दृष्टानुमानेन अत्रायं पुरुष स्वयंज्योतिरात्मैवास्व
ज्योतिः तस्य भासा सर्वमिदं विभाति इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धस्वप्रकाश
आत्मनि संभावना दर्शितेति द्र व्यम् १२३

एवमनुमानमात्म युप यस्य विधिमुखेन प्रमाणेनात्मसिद्धिरुक्ता
तत्र केचिन्निषेधमुखेनैव प्रमाणेनात्मसिद्धिर्न विधिमुखेनापीति म य ते
त मतनिराकरणाय विकल्पयति

किम यद्ग्रहयेत् श्रित म णेन नचित्

विनैव तु प्रमाणेन निवृत्त्या यस्य शेषत १२४

किम यदिति प्रथमस्तु श द एवकारार्थः द्वितीयस्तु वाश
दार्थः किं कश्चिद्वादी केनचित्प्रमाणेनैव देहादिभ्योऽयदात्मतत्त्व
ग्रहयेत्किंवा प्रम णेन विनैवा यस्य निवृत्त्या परिशेषित इति
विकल्पार्थः १२४

प्रथमपक्षे विधिमुखेनैव प्रमाणप्रवृत्तिः सिद्ध्यतीतीष्टानि स्पष्टे
त्यभिप्रेत्य द्वितीयं प्रत्याह

श देनैव माणेन नि त्तिश्चेदिहो यते

अध्यक्षस्या सिद्धित्वं शू यतैव स यते १२५

श देनैवेति श देन प्रमाणेनानात्मनिवृत्तिरेव चेदिहोच्यते
इति संब धः तदाध्यक्षस्य अध्यक्षसद्भावस्या यतोऽप्रसिद्धत्वात्परि
शेष सिद्धे शू यतैवावशि येत नात्मेत्यर्थः १२५

ननु चेतनाचेतनयोर्विरुद्धरूपत्वकथनेना यनिवृत्तिः श देन किं
यते तथाचाचेतनविरुद्धश्चेतन परिशिष्यत इति न शू यताप्रसङ्ग
इत्याशङ्क्य परिहरति

चेतनस्त्व कथ देह इति चे । सिद्धित्व

चे स्या यत सिद्धावेव स्य द यद्वा नत १२६

चे नस्त्वमिति अप्रसिद्धितो नैवमित्युक्तं स धयति चेत
नस्येति अयमर्थः सिद्धे हि धर्मिणि प्रतियोगिनि चायमय न

भवतीति त दात्म्यनिषेधेन विरुद्धरूपत्वोपदेश स्यान्न चाद्यापि चेतन
पदार्थः पृथक्सिद्ध इत्यनेनैव तत्साधनेऽ यो याश्चयः स्यादिति १२६

आत्मा नात्यन्तमप्रसिद्धस्तस्य स्वतःसिद्धत्वादित्याशङ्कते

अध्यक्ष स्व मस्येव चेतनस्यापरोक्षत

त्य एव बोध स्याद यस्य सः दिना १२७

अध्यक्ष इति चेतनस्य स्वतोऽपरोक्षत्वादित्यर्थः दूषयति
तुल्य इति एव सत्य यस्यासत्त्ववादिना शून्यव दिन तुल्यः सम
प्रबोधः स्याद्यथा शून्यवादिनः प्रमाणं विना स्वतःसिद्ध शून्यमात्मेति
न प्रबोधसिद्धिस्तथा यक्षस्यापि तवेत्यर्थः १२७

इदानीं स्मृतिबलेन स्वतःसिद्धाध्यक्षसिद्धिं शङ्कते

अहमज्ञासिप चेदमि ति लोकस्मृतेरिह

करण म कर्ता च सिद्धास्त्वेकक्षणे किल १२८

अहमज्ञासिपमिति अहमिदमज्ञासिपमितीह व्यवहारे लोकस्य
युगपत्स्मृतिदर्शनादननुभूते स्मृत्यभावात्करणकर्मकर्तारस्त्रयोऽप्येकक्षणे
प्रायेण सिद्धाः सोऽस्त्यध्यक्षः स्वतःसिद्ध इति मन्यते किलेत्यनभि
मतत्वद्योतनत्पूर्वपक्षताद्योतितेत्यर्थः १२८

एतन्निराकरोति

म येऽपि स्मृते शै याद्यै गपद्य विभा यते

मे हण पूर्व स्मृते पश्चात्तथैव च १२९

प्रामायेऽपीति स्मृतेः पूर्वानुभवगमकत्वेन प्रामायेऽपि न
युगपन्नित्यसिद्धिगमकत्वं यतः पूर्वं क्रमेण कर्त्रादीनां ग्रहणमभूत्तथैव
च पश्चादुत्तरकालं स्मृतेः सभवोऽतः शैल्याच्चैर तथेणाविलम्बाद्यौगपद्य
विभज्यते मृषैवेत्यक्षरार्थः अर्थत्रयस्यैकस्मृत्यवमस्यत्वे निश्चिते

सत्येवं स्यान्नतु तन्निश्चेतुं शक्यते यतोऽहमिदं ज नामीति क्रमेण
व्यपदिश्यतेऽतो ग्राह्यस्फुरणस्य ग्राहकग्रहणाकारतासंभवत्तत्काले
तयोर्न भानं संभवति एवंग्राहकस्य प्रतीच स्फुरणसमये ग्राह्यस्य
पराचो नास्ति स्फुरणं विरुद्धाकारद्वयस्यैकस्मिन्प्रमाणज्ञाने स्फुरणासं
भवात्तथा ज्ञानस्यापि विषयैकाकारत्वात्तत्स्फुरणेन ज्ञातृस्फूर्तिरिति क्र
मेणैव ज्ञात्र दिसिद्धिः प्रागुन्नेया तस्म दुत्पलपत्रशतभेदनयौगपद्याभि
मानवद्यगपत्स्मृतिरित्यभिमानः शैथिल्यनिबध्न इति भवः १२९

स्मृतेयौगपद्याभावे कारणांतरमाह

अज्ञासि मिदं मा चेत्पेक्षा जयते शुभम्
विशेषोऽपेक्षते यत्र नैवैककालतः १३

अज्ञासि मिति इदमित्याकारो हि प्रत्यगपेक्षयोर्लक्ष्यते तथा
मामिति परागपेक्षया धीर्जायते तथाच यत्र विशेषोऽयप्रतियोगि
कोऽपेक्षयते तत्रैककालतयौगपद्यं नैव घटत इत्यर्थः १३

स्मृतेर्विषयतः स्वरूपतश्च यौगपद्यसंभवत्कर्त्रादिसिद्ध्यैक्यनुमा
पक्तवानुपपत्तिरित्युक्तं संप्रति कर्त्रादीनां युगपदनुभवसाधनाभावादपि
न युगपत्तत्सिद्धिसंभावनेत्याह

आत्मनो हणे चापि त्रयाणामिह संभवात्
आत्कर्तृव न स्यात्कर कर्मणो १३१

आत् न इति अयमर्थः यथा विषयस्य ग्रहणे कर्ता करणं
कर्म चेति त्रितयमपेक्षते एवं प्रत्येकं कर्त्रादिग्रहणेऽपि त्रितयमपेक्ष
णीयं तथाचात्मनः प्रमत्तुश्चकारात्प्रमेयस्य प्रमाणज्ञानस्य च ग्रहणेऽपि
त्रयाणां कर्त्रादीनामिहापेक्षासंभवत्तत्कर्त्रादिस्फुरणमन्तरेण तत्त
दर्थस्य तदनुभूतत्वनियमासिद्धे कर्त्राद्यनवस्था प्रसज्येतेत्यर्थः तैरेव

कर्त्रादिभिः स्वस्वरूपसिद्धिसम्भवात्किमित्यनवस्थेति शङ्का वारयति
आत्मनीति आत्म येकस्मिन्नेव स्वसिद्धावासक्तमुपक्षीण यत्कर्तृत्व
तदेव करणकर्मणोः सिद्धौ न स्यादित्यर्थं तथ चैकस्मिन्नवभासे
कर्त्रादिभावेनान्वीयमानानां तदैवावभासा तरसाधनत्वा वयायोगान्न
कर्त्रादित्रितयस्य युगपदनुभवसाधनसंभावेनेति तदसिद्धिस्तदवस्थे
त्यर्थः १३१

कर्त्रादीनां युगपत्सिद्ध्यभ्युपगमे व्याकरणविरोधोऽपि स्यादित्याह

या॒मु॒मि॒ च॒ त्क॑ क्रियया कर्म तत्स्मृ॒म्

अतो॒ हि कर्तृ॑तन्त्र॒ तस्ये॒ न यत॑न्त्र १३२

या॒मु॒मिति॑ कर्तुः क्रियया यच्च मुमिष्टतमं तत्कर्म स्मृतम्
'कर्तुरीप्सिततम कर्मेति पाणिनिना स्मृतमित्यर्थः हि यस्मादेवम
तस्तस्य कर्मणः सकलकारकप्रयोक्तृस्वतन्त्रकर्तृतन्त्रत्वमिष्टं न तद्व्यति
रिक्त ध्यक्षतन्त्रता उक्त यायेन तत्साधकासिद्धेरित्यर्थः १३२

तस्माद्विधिरूपेण प्रवृत्त देव प्रमाणादभिमतवस्तुसिद्धिर्ना यनिषेध
मात्रावसान दिति नि र्णीतमित्युपसंहरति

शब्दाद्वानुमितेर्वापि प्रमाणे॒ ततोऽ॒ यत

सिद्धि॑ सर्वपदार्थाना॒ स्यादज्ञ॑प्रति ना यथा १३३

श॒ दाद्वेति॑ अ॒ यतोऽ॒ यस्य॑ त्प्रत्यक्षादेवेत्यर्थः १३३

जडानां प्रवृत्तप्रमाणादेव सिद्धिरस्तु न स्वयं चेतनस्येत्याश
ङ्क्याह

अध्यक्षस्य॒ पि सिद्धि॑ स्य॒ त्प्र॒ णेन॑ विनैव॒ वा

विना॑ सिद्धिस्तु न॒ ज्ञ प्रत्यु॑ युज्यते १३४

अध्यक्षस्य॒ पीति॑ येयमध्यक्षस्य सिद्धिरज्ञस्य सा प्रमाणाधीना

नवेति विकल्प्या त्वे स्वरूपप्रकाशमात्रस्य विनाप्रमाणेन सिद्धावपि
ज्ञान प्रत्यध्यक्षता तस्य सिद्ध्यतीति दूषयति विना स्वस्येति १३

अध्यक्षस्वरूपमपि विकल्प्य प्रमाण धीनसिद्धिकृतां तस्य दर्शय
वाच्यं पक्षमभ्यनुजानाति

त मे चेत् न त्वे । मति भवेत्

अ स्यैवा या च तद्विज्ञ ने ध्रुवा भवेत् १३५

तस्यैवेति तस्यैव ज्ञानस्वरूपस्य चेतनस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेत्तदा
तस्य ज्ञ न त्वे चेतनत्वेऽ या प्रमाणज या मतिरपेक्षणीया भवेत्
अ यस्यैवाचेतनस्याहं रस्यैवाज्ञतायां तद्विज्ञानेऽध्यक्षविज्ञाने चा या
मतिर्ध्रुवा भवेदिति योजना उभयथापि विधिमुखप्रमाण धीनाध्य
क्षसिद्धिरित्यर्थ १३५

अध्यक्षस्य सिद्धस्वरूपत्वा मानापेक्षा नास्तीत्याशङ्क्य सिद्धिश्च
दार्थ एव तर्हि वक्तव्य इत्याह

ज्ञात स्वात्मल भो वा सिद्धि स्याद यदेव वा

ज्ञ त्वेऽन तरोक्तौ त्व पक्षौ सस्मर्हसि १३६

ज्ञाततेति किं ज्ञ नं सिद्धिः स्वरूपलभो वा स्याद यदेव
बोभया यप्रकारो वेति विकल्पाथः तत्र घे दोषमाह ज्ञातत्वे
इति अन तरोक्तौ तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेदित्यादिना पूर्वश्लोकोक्तौ
पूर्वोक्तविकल्पदूषणप्रसरान्नाद्य कल्पः साधुरित्यर्थः १३६

द्वितीयमनूद्य दूषयति

सिद्धि । त्स्वात्मल भश्चेद्य स्त निरर्थक

लोक सिद्धत् । हे भ्यस्तु वरु त १३७

सिद्धि दिति निरर्थकत्वे हेतुमाह सर्वलोकेति

वस्तुनः सर्वस्य स्वहेतुभ्यः स्वात्मलाभरूपासिद्धिरिति सर्वलोकप्रसिद्ध-
त्वं तत्र प्रमातृप्रमाणप्रयसो व्यर्थः स्यादित्यर्थः १३७

तृतीयं पक्षमसिद्धिपराहतं मत्वा वक्ष्यमाणपक्षविशेषज्ञापनार्थं
मुक्तं पक्षं निगमयति

ज्ञानज्ञेय दिवादेऽसिद्धिर्ज्ञातत्वं च्यते

अध्यक्ष्य अध्यक्षयोऽसिद्धिर्ज्ञेयत्वनात्मलाभः । १३८

ज्ञानं ज्ञेयं दीति ज्ञानं ज्ञेयं ज्ञाता चास्तीति यस्य वादस्तस्मि-
न्वादे ज्ञातत्वमेव सिद्धिरुच्यते अध्यक्ष्याध्यक्षयोस्तु पुनर्ज्ञेयत्वमेव
सिद्धिर्न त्वात्मलाभतेत्यर्थः. अध्यक्षस्य पीत्यादेरपरा योजना
अहमज्ञासिषं चेदमित्यारभ्येयता ग्रथेन कर्तृकर्मकरणानां विधिमुखेन
प्रवृत्तप्रमाणं देव सिद्धिर्न यथेति प्रासङ्गिकमुपपादितमुपसंहृत्याध्य-
क्षस्यापि वस्तुत्वाविशेषात्प्रवृत्तप्रमाणादेव सिद्धिरिति प्रकृतमनुसरन्ना-
ह अध्यक्षस्यापीति वाश द कटाक्षे अध्यक्षस्यापि द्रष्टुरपि
प्रमाणेन विनैव सिद्धिः स्याद्वेति योजना नैव स्यादित्यर्थः चेतन-
त्वादध्यक्षस्य प्रमाणेन विना कथं न सिद्धिरित्यत आह विनेति
प्रमाणेन विना स्वस्य वस्तुनः प्रसिद्धिस्तु ज्ञानं प्रमितिं प्रत्युपयुज्यते
ज्ञानस्यैव स्वरूपस्फुरणे प्रमाणानपेक्षा न ज्ञातुरध्यक्षस्येत्यर्थः कथं
मितिचेत्तत्र वक्तव्यं अध्यक्ष एवाज्ञः स प्रमाणेन विनार्थसिद्धिं साध-
यिष्यति किं वा योऽतःकरणदिरिति तत्र घमनूद्य दूषयति-
तस्यैवेति चेतनस्याध्यक्षस्यैवेत्यर्थः ज्ञानत्वेऽहमध्यक्ष इति ज्ञा-
वत्त्वेऽन्या मतिः प्रवृत्तप्रमाणजया मतिरपेक्षिता भवेदागन्तुकसि-
द्धेरयनिमित्तत्वादित्यर्थः द्वितीयमनूद्य दूषयति अयस्यैवेति
तद्विज्ञान इति तस्य यस्यान्त करणादेरध्यक्षविषयविज्ञानेऽया

प्रम णजन्या मतिर्ध्रुवा भवेदिति योजना उभयथापि विधिमुखेन प्रवृत्तप्रमाणादेवाध्यक्षसिद्धिरित्यर्थः ज्ञाततेति ज्ञातता ज्ञानवत्ता सिद्धिरिति पक्षे तस्यैवाज्ञत्वमिष्टं चेदिति पूर्वश्लोकोक्तविकल्पदूषणप्रसरणमनिवारण स्यादित्याह ज्ञ तत्वेऽन तरोक्त विति यथा व्याख्यातौ स्वपक्षावित्यर्थः अ यत्सम नम् १२८

ननु ज्ञातत ललाभातिरिक्ताप्यस्ति स्पष्टता नाम सिद्धिरतो नाप्र सिद्धं पक्षा तरमिति भट्टमतमाशङ्क्य परिहरति

२ त्व कर्मकर्त्रादे सिद्धित यदि कल यते

२ ताऽस्य ते स्या तम यस्यैव न च त न १३९

स्य त्वमिति स्पष्टत्वं प्राकट्यं कर्मकर्त्रादे. स्पष्टत स्पष्टतेष्वयस्यैव कर्त्रादिविलक्षणस्य साक्षिणश्चिदाभासजननेन स्यातां नत्वात्मनः कर्त्रादिस्वरूपस्य जडत्वादित्यर्थः १३९

एतदेव यतिरेकप्रदर्शनेन स्पष्टयति-

अद्रुनैव चा धस्य स्पष्टीभावो घटस्य तु

कर्त्रादे स्य ते चेद्रूपताऽध्यक्षकर्तृका १४

अद्रुष्टिरिति अ धस्य दर्शनवृत्तिरहितस्य ज्ञातुर्विषयीभूतस्य घटस्य यः स्पष्टीभवः स नैव ज्ञानविषयतातिरिक्तो भट्टमते संभवतीत्यर्थः एवमस्ति भट्टमतानुसारिणा कर्त्रादेः स्पष्टता प्राकट्यरूपेष्टा चेत्तदा द्रुता तद्विलक्षणाध्यक्षकर्तृकावश्यमेष्टव्या तस्य कर्मादेर्जडस्य स्पष्टतायाः प्रकाशापरपर्यायाया असंभवान्न स्पष्टता सिद्धिश्च दार्थः किंतु ज्ञानविषयतेवेति कर्त्रादिगतचिदाभासाद्वारा तदधिष्ठानभूतश्चिदात्मा विधिमुखेनैव प्रदीप दिव्यता तानुमानादिना प्रमाणनावग त य इति भाव १४

अत्र कर्तृकर्मविहीन एव प्रत्ययः स्वमहिम्ना भासत इति वदन्वि
ज्ञानवादी बौद्धः प्रत्यवतिष्ठते

अनुभूते किम यस्मि स्या अपेक्ष्य वद

अनुभवितरीष्टा स्य त्सोऽनुभूतिरेव न १४१

अनुभूतेरिति अनुभूतेः संवेदनस्या यस्मिन्कर्त्तादावपेक्षया तव
किं फलं स्य तद्वद न किञ्चित्फलं तस्याः स्वप्रकाशत्वादित्यर्थः
अनुभवितरि आश्रयभूते सैष्ट या स्यात्तस्यास्तदधीनत्वदर्शन दिति चेत्
त्व ब्रूयास्तर्हि सोऽप्यनुभविता नोऽस्माक मतेऽनुभूतिरेव न तत्
पृथक् तत्सत्त्वे प्रमाणाभावादित्यर्थः १४

कथं तर्ह्यनुभूतिरनुभवितानुभव्य इति भेददर्शनमित्यत आह

अभिन्नोऽपि हि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनै

ब्रह्मग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते १४२

अभिन्नोऽपि हीति बुद्ध्यात्मा बुद्धिस्वभावोऽभिन्नोऽप्येकोऽपि
विपर्यासितदर्शनैर्भ्रान्तिबुद्धिभिः पुरुषैर्ब्रह्मग्राहकसंवित्तिभेदवानिव ल
क्ष्यते प्रतीयते संवित्तिश्च दो ग्रहणशब्दपर्यायः १४२

बुद्धेः कारकत्वानङ्गीकार च न कर्त्रव्यपक्षतेत्याह

भूतिर्येषा क्रिया सैव कारक सैव चो यते

सत्त्वं नाशित्वमस्याश्चेत्सकर्तृत्वं तथे यताम् १४३

भूतिरिति येषां मते या भूतिरनुभूतिः सैव क्रिया सैव
कारकमुच्यते क्षणभङ्गुरत्वेन विरम्य य परायोगात्तेषां मते कस्तस्या
स्वव्यतिरिक्तोऽपेक्षणीयः स्यादित्यर्थः प्रथममनुभूतेरयानपेक्षत्वं
निराकरोति सिद्धाती सत्त्वं मिति अनुभूतेरस्याः सत्त्वं स्वरूप

सत्त्वं नाशित्वं क्षणभङ्गुरत्वमिष्टं चेत्तव तर्हि तथा सकर्तृत्वमपी य
तामनुभवस्यात्रापि सद्भावादित्यर्थः १ ३

अथ सत्त्वादिरपि धर्मो नेष्यते इति मतं तदा क्षणिकत्वपक्षस्या
प्यसिद्धिरित्याह

न कश्चिच्चे यते धर्म इति चेत्पक्षहानत

न स्तित्वादयो धर्मा नास्ति दिनिवृ य

न भूतेस्तर्हि नाशित्व लक्ष य मत हि ते १४४

न कश्चिदिति ननु नास्म भिविज्ञानस्य क्षणिकत्वादयो धर्मा
इष्य ते किंत्वक्षणिकत्वाद्यपोहरूप एव क्षणिकत्वादिरि यतेऽतो नोक्त
दोष इति शङ्कते न्विति निराकरोति नेति एवं चेत्त हि
भूतेरनुभूतेर्नाशित्वं न सिद्ध्येत् हि यस्मात्ते तव भूतेः स्वालक्ष यं
मतं खेनैव लक्ष्यते ज्ञायते इति स्वालक्षणं तस्य भावः स्वालक्ष य
निविकल्पमात्रमिति यावत् ततः सविकल्पत्व दक्षणिकत्वासत्त्वान्ना
शित्व ज्ञत्वादिव्यावृत्तेरनुभूतेश्च सविकल्पकज्ञानागोचरत्वान्न सत्त्वना
शवत्त्वादिधर्मसिद्धिरित्यर्थः १४

एतदेव स्फुटयति

लक्षणावधिर्नाशो नाशोऽनाशनिवृत्तिता

अगोरसत् गोत्व ते न तद्गोत्वलक्ष म् १४५

स्वालक्षणेति अयमर्थः कार्यं विनश्यन्न निरवधि नश्यति
इदमत्र नास्ति इदमिदानीं न स्ति नष्टमिति वा नाशो यवहियते
यस्मात्तस्मात्किमप्यस्ति विनाशावधिभूतमविनश्य नुत्पन्नं स्वतःसिद्धं
चेत्यभ्युपेयं तदेतदाह स्वालक्षण वधिर्नाश इति स्वरूपमेव
क्षण प्रमाण धर्मो वा यस्य स स्वालक्षण सोऽवधि सीमा यस्य

विनाशस्य स तथेति ग्रह तथाच त्वन्मते अ विर्भावतिरोभाव
 गोर धिभूतस्य स्थिरस्याभावान्न सत्त्वविनश्यो. सिद्धिरित्यर्थः
 किंचापोहपक्षेऽयोन्याश्रयश्च प्रसज्येतैत्याह नाश इति सिद्धे
 नाशे तद्विरोधिनोऽनाशस्य सिद्धिस्तत्सिद्धौ तदपोहरूपनाशसिद्धि
 रित्यर्थः यत्तु सामा यमनभ्युपगच्छता बौद्धेनागोव्यावृत्तिर्गोलक्षण
 मित्यभ्युपग यते तदनुपपन्नं अ यो याश्रयस्य तादवस्थ्यादित्यभि
 प्रेत्य ह अगोरिति गोर यस्याश्वत्वादेरगोपदाभिधेयस्यासत्त्व निवृ
 त्तिरभावो गोत्वमिति ते मत, तत्तु न गोत्वलक्षण सिध्यति अश्वत्व
 स्यापि गोत्व य वृत्तिलक्षणतया परस्परापेक्षसिद्धित्वादित्यर्थः १४५
 अपोहवादे दोष तरमाह

योऽपियोऽथ स्यात्तोऽय याभा ए १४६

क्षणव च्योऽपीति अ याभावोऽक्षणिकाभावः क्षण इति ते
 प्रसज्यते अतः स्थिरोऽपि क्षणिकताविरोधी त्वयाभ्युपगतः स्यादि
 त्यर्थः ४६

न वभावो नाम न सतो निवृत्तिरि यते येनातिप्रसङ्ग स्यात्किंतु
 निरूपाख्य एवा यव्यावृत्त्य त्मनाभिलष्यत इति शङ्कते

भेदाभावेऽयभावस्य भेदो नामभिरि यते

नामभेदैरनेकत्वमेकस्य स्यात्कथं तव १४

भेदाभ वेपीति अभ वस्य स्वरूपतो भेदाभावेऽपि अगोत्वम
 श्वत्व अनश्वत्व गोत्वमित्यादिनामभिः स्वरूपभेद इ यत इत्यर्थः
 दूषयति नामभेदैरिति एकस्य निःस्वभावस्याभावस्य नामभेदैर्निरर्थ
 कसंज्ञाभेदैरनेकत्वमनेकपद र्थासाधारणतया यावृत्त्यात्मत्वं तव कथं
 घटेतेत्यर्थः १४७

किंच भिन्नानां यावृत्तिरपोहोऽभिन्नानां वा तत्राद्यमनूद्ये
ष्यति

अपोहो यदि भिन्ना वृत्तिस्तस्य कथं गवि

न भावा भेदका सर्वे विशेष वा कथंचन १४८

अपोहो यदीति भेदप्रतियोगिनामानत्यात्तदवगममन्तरेण
तदपोहानवगमात्तस्यापोहस्य गवि वृत्तिः कथं सिद्धेदिति शेषः
तदसिद्धौ च किंचिदभावस्य क्वचित्सुलभत्वाद्व्यवहार नियमप्रसङ्ग इति
भावः द्वितीये दोषमाह नाभावा इति सर्वेऽप्यभावा अजत्वा
श्वत्वाद्यपोहरूपा न भेदका न गोरितरेतरव्यावृत्तत्वबुद्धिजनका
स्युस्तथा विशेषा वा भावरूपाः ख डमु डत्वादयो भेदका न स्यु
भेद्यभेदकयोर्भेदासिद्धेरित्यर्थः १४८

एवच पोहवादे खण्डा गौर्लमुत्पलमित्यादिविशिष्टव्यवहारासि
द्धिरियं गौरित्याद्यधारणस्वरूपव्यवहारासिद्धिश्च स्यादित्यभिगोत्यापोह
निराकरणमुपसहरति

अमज त्यादयो यद्वत्संविदस्तेऽविशेषत १४९

ना जात्य दय इत्यर्थेन ते तव मतं संविदोऽविशेषतो
निर्विशेषत्वान्नामजात्यादयो यद्वन्न विशेषणं एवं गवादीनां अगवा
दि यावृत्तयः ख ड्वादयो या न विशेषणमिति विशिष्टव्यवहारलोप
एवेति जीवनमपि ते दुर्लभमिति भावः १४९

यदुक्तं भृतियेषां क्रिया सैवेत्यत्र संविदः क्रियाकारकभेदापेक्षा
नास्तीति तत्प्रत्यक्षमनुमानं चेति प्रमाणद्वयाभ्युपगमविरुद्धमित्याह

प्रत्यक्षमनुम न वा व्यवहारे यदी छसि

क्रियाकारकभेदैस्तदभ्युपेय ध्रुव भवेत् १५

प्रत्यक्षमिति । स्पष्टार्थ १५

तथाच संवेदनातिरिक्तवेद्यवेदितृस्वरूपमनि छत प्यभ्युपेयमिति
बौद्धमतनिराकरणमु संहरति

तस्म न्नीलं था पीतं घटादिर्वा विपणम्

सविदं दुपेयं स्य घेन चा नुभूय १५१

तस्मादि येन चाप्यनुभूयते सोऽपि ज्ञाताभ्युपेयं स्य दि
त्यर्थः १५१

संविताक्षि यनुमानं प्रमाणमाह

रूपादी । यथा य स्याद्ब्रह्म तद्ब्राह्म स्त ।

प्रत्ययस्तत्तथा य स्याद्व्यञ्जकत्वं तदीयं त् १५२

रूपादीनामिति यद्ब्राह्मं तत्त्वा यद्ब्राह्मं यथा रूपादिग्राह्या
च संविदिति बौद्धं प्रति प्रयोगो योज्यः तथावभासकोऽवभा
स्यादयो व्यञ्जकत्वाद्ब्रह्मादेः प्रदीपवदिति आस्तिकं प्रति प्रयो
क्तव्यमित्यर्थः यथा रूपादीनां ग्राह्यत्वाद्ब्राह्मकोऽयं स्यात्तथा प्रत्ययस्य
ग्राह्यत्वाद्ब्राह्मकोऽयः स्तात्तथा ग्रहकश्च ग्राह्यादयः स्य व्यञ्जकत्वात्प्र
दीपवदिति श्लोकयोजना १५२

कस्तर्हि प्रत्ययं ध्यक्षयोः संबन्ध इत्यपेक्षायामाह

अध्यक्षस्य दृशे कीदृक् च ध सम्भविष्यति

अक्षे दृश्येन युक्त्वा यो द्र दृश्यम् १५३

अध्यक्षेण ता दृष्टिर्दृश्यं या तोत्यथापि वा

नित्याध्यक्ष कश्चिदुपकारो भवेद्धियम् ५४

अध्यक्षस्येति द्रष्टृदृश्यसंबन्धाभ्युपगमे बलादाभासोऽभ्युपग
तव्य इति विकल्पयति अध्यक्षणेति अध्यक्षेण प्रत्ययेन दृशे

रात्मन की कसबन्धो भवि यति परमाथको वाऽपारमार्थिको चेति
मिश्रार्थः तत्राद्यो नशेः परिणामादिविकारप्राप्तिप्रसङ्गात्सावयव
इत्यभिप्रेत्य द्वितीयमङ्गीकरोति नित्याध्यक्षेति १५३ १५

कोऽसावुपकार इत्यपेक्षाय माह

चो ऽभिभवत्स त्वात्तिश्च घटिषु

शेकादिस हि र्य कत्वाद्विय था १५५

स चोक्त इति सच नित्याध्यक्षकृतो बुद्धेरुपकारस्तन्निभत्व
प्राक् पूर्वमेव मुखप्रतिबिम्बदृष्टा तेनोक्त इत्यर्थः उक्त भासद्वारा
त्मनो नश्यबाह्यविषयसंबध वक्तुं साभासाया बुद्धेर्विषयव्याप्तिं सदृ
ष्ट तमाह सव्याप्तिश्चेति यथा घटदिवालोकादिसव्याप्तिर्व्यञ्ज
कत्वात्तथ धियो दृश्यघटादियप्तिरित्यर्थः १५५

उक्तमेव स्फुटयति

अ गो तो घटो य बुद्ध्यारूढो भवेत्

धी य हि स्य द्धट रोहो धियो याप्तौ मो भवेत् १५६

आ गो स्थ इति यद्वद्यथालोकनिविष्टो घट आलोक रूढो
भवेत्तथा बुद्धिनिविष्टो बुद्ध्यारूढो भवेत् आरूढ इत्युक्ते पुरुषाश्च यो
रिवोपर्यधोभाव इति शङ्कां वारयति धी याप्तिः स्यादिति यद्येवं
विषयव्याप्तिमात्रमेव धियो विषय यञ्जकत्वं तर्ह्यत्मनो बुद्धेश्च को विशेष
इत्याशङ्क्य विशेषमाह धियो याप्तौ क्रमो भवेदिति १५६

धियो विषयव्याप्तौ क्रमो भवेन्न त्मन इत्यर्थादुक्त विशेष विश
दयति

पूर्वं स्य सत्यय याप्तिस्ततोऽनु ह आत्मन

कृत् अध्यक्षस्य नो युक्त कालाकाशादिवत्क्रम १५७

पूर्वमिति धियो विषय य सति पूर्वं प्रथममिव प्रथम स्यात्ततो विषयाकारताय सिद्धायामात्मनोऽनुग्रहस्तदाकारे प्रतिबिम्बभावस्तद्बलाच्च विषयव्यञ्जकत्वमिति क्रमद्रुत्वमयशेषत्व च धिय सिध्यति न तथात्मन इत्यह कृत्स्नाध्यक्षस्येति प्रत्यर्थं परिणमभेदेन यञ्जकत्वाद्बुद्धेरेव क्रमो युक्तः कृत्स्नाध्यक्षस्य सर्वविक्षेपास्पदतया सर्वदा सर्वत्रानुगतप्रकाशरूपस्यापरिच्छिन्नस्यात्मनो न युक्तं स क्रम इत्यर्थः देशतः कालतो वा क्रमाभावे नष्टान्त कालाकाशा दिवदिति १५

न वध्यक्षस्यापि भो यविषयावभासकत्वाद्बुद्धेरिव परिणाम प्राप्नोतीत्याशङ्क्य ह

वि ह य कर ाक्ष भेत्
ले च रि मी सचि त् १५८

विष हणमिति कारणापेक्षया कर्त्रदिकारकापेक्षया ग्राशेषे स्वससृ विषया तरावशेषे च सति यस्य विषयग्रहणं भवेत्स परिणामी स्याच्चित्तवन्नैवमत्मनो विषयावभासन किंतु नित्यसिद्धप्रकाशस्वभावेन युगपत्स्वाध्यस्तसमस्तावभासनमित्यतो न तस्मि परिणामशङ्कावकाश इत्यर्थः १५८

यद्यपि तस्योक्तरीत्या भो यविषयाकारपरिणामो नास्ति तथापि नाकारेण परिणमः स्याद्ब्रह्मण स्वत्वमेव सत्यपि तदाकारावभासस्यागन्तुकज्ञानसापेक्षत्वादित्याशङ्क्याह

अध्यक्षोऽहमिति ज्ञ न द्वेरे विनिश्च
ध्य विशे ता स्य सि रो १५९

अध्य गोऽमितीति तत्त्वमस्य दिवाक्यादध्यक्ष परम जैवा

हमिति यज्ज्ञान जायते तन्नाध्यक्षस्य साक्षिण परिणामस्तस्याविशेषत्वात्स्वतः परतो वा निरवयवस्यासङ्गस्य विशेषासंभवात्किंतु बुद्धेरवसाभासाया विनिश्चयोऽवस्थाविशेष इत्यक्षरार्थ एतदुक्तं भवति-

अनेकजन्म नुहि तयज्ञादिकापहृतादृष्टदोषनिवृत्तिसंस्कारवत्याः सगुणब्रह्मोपासन निराकृतचाञ्चल्यायाः सांप्रतं विवेकवैरा यशमादिगुणसंस्कृतया पदार्थद्वयपरिशोधनज्ञ नाहितदृढसंस्कारायाश्च बुद्धेस्तत्त्वमस्या दिवाक्यश्रवणसमन तरशोधितपदार्थगतकल्पितभेदांशतिरोधानेनाख

डाकरा काचिदवस्था जायते तस्यां प्रतिबिम्बितश्चिदात्मा तादृश्वर्यविविक्ताकारेणाहमिति परामृश्येत अतो विविक्ताकारमेवोपाध्य शापोहेन स्वमेव रूप ब्रह्मेति प्रतिपद्यत इति न तस्मि कोऽपि विशेष उपजयत इति चिदात्मनः परिणामाभ्युपगमे परिणामिनश्चित्तवत्त्वा यवेद्यत्वनियमादात्मनोऽप्ययः साक्षी कथ्येत तदनुपपन्नमनवस्था नादप्रमाणकत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह न तस्यास्ति परो यत इति १५९

यदाप्येवम त करणस्यैव ज्ञानाकारपरिणामस्तथापि तस्य न ज्ञान फलभागिता किंत्वात्मन एवेत्यभिप्रेत्याहं कर्तुः फलसंबन्धे दोषमाह

त्रा चेदहमित्येवमनुभूयेत क्त
सु खविनिर्माणो नाहकर्तरि ज्यते १६

कर्त्रं चेदिति कर्त्रा विकारिणा चेदहं मुक्त इति मुक्ततानुभूयेत तदा नाह कर्तेति कर्तृत्वोपमर्दनेन सुखदुःखविनिर्माणोऽसंबन्धस्तस्मिन्न युज्यते कर्तुः सुखादिमत्त्वानुभवविरोधादित्यर्थं कर्तुरपि क्रियया सह तदा विलीयमानत्वान्न तस्य फलसंबन्ध इति भाव १६

आत्म यपि कथं फलसब धस्तस्य कूटस्थनित्यत्वादित्याशङ्क्य
तत्त्वज्ञानोदय न्ना तरीयकतया बाध्यमानाध्यस्तानात्मसंभेदावभासस्य
फलत्वोपचारात्तस्य च त्म येवोपपत्तेरित्यभिप्रेत्याह

बाध ते प्रत्ययेनेह विवेकेनाविवेकवान्

देहादावभिमा गोत्थो दुःखीति प्रत्ययो भ्रुवम्

कु ७लीप्रत्ययो यद्वत्प्रत्यगात्माभिमा निन १६१

देहाद विति दुःखीत्युपलक्षणम् सुखी कृश. स्थूल. कामी
क्रोधात्यादयः कु डलस्य स्वसंबन्धित्वाभिमा नकृते तत्सयोगवियोगयोः
सुखदुःखे यद्वदिति दृष्टा तार्थः एवं बाध्यस्याध्यस्तत्वमुक्त्वा तस्य
बाधमाह प्रत्यगात्माभिमानिनेति अविवेकवानाभिमानिकः प्रत्ययो
विवेकेन प्रत्यगात्माभिमानिना शुद्धत्वंपदार्थात्माभिमानिना प्रत्ययेन
बाध्यत इत्य वयः प्रत्यगात्माभिमा मिनेति पाठा तरे सुगमम् १६

अत्र प्रा वृद्धेनार्थेन सह गणनयेह वृद्धमर्धमेकीकृत्य अविवेकवता
विवेकीप्रत्ययः कस्मान्न बाध्यते विरोधस्य समत्वादित्यत आह

विपर्यसे सद त स्यात् प्रमाणस्य प्रमाणत १६२

विपर्यास ति वैपरीत्ये प्रमाणस्याप्रमाणतापातात्सर्वमसद त
शून्या त स्यात् प्रमाणिकस्यार्थस्यासत्त्वे प्रतिभासस्य निरालम्ब
नत्वापत्तौ निरवधिको बाध इति श्रु या तत्ताप्रसङ्ग इत्यर्थः अयम
धीप्येक १६२

विवेकेनाविवेकबाधो भवतीति पूर्वमुक्तं प्रपञ्चयति

दाह देविनाशेषु खित्व ना यथ त्मन

नै ह्यन स्य द ह दाव यो दुःखी भवेत् चित् १६३

दाहच्चेदेति दाहादिदेहोपघातनिमित्तं हि दुःखमनुभूयते

नान्यथ त देहाभिमाननिब धनमन्यथा सुषुप्त वपि प्रसङ्गात् आत्मा
च देहादेर य इति प्रमाणसिद्धमतोऽयमतदाहादिना यस्य दुःखेति
प्रसङ्गादध्यासनिब धनं दुःख्यहमस्मीति ज्ञानमित्यर्थः १६३

आत्मनः स्वतो दहादिसब धामावे प्रमाणमाह

अस्पृह ददेहत्वा तह द गो यत सदा

तस्म न्मिथ्य भिमानीत्यमृते पुत्रे मृतिर्यथ १६४

अस्पृशत्वा दिति फलित सदृष्टा तमुपसंहरति तस्मा
दिति १६४

प्रागुक्तं ह तं विवृ वन् विवेकीप्रत्ययेनाविवेकी बध्यत इत्यु
पपादितमुपसंहरति

कु ९ हमिति तद्वाध्येतै विवेकि

दुःखीति त्यस्तद्वत्केवलाहधिया सह ६५

डलीति केवले शुद्धे ब्र येवाहधी केवलाहंभीस्तयेति
विग्रह १६५

न वदुःखिनो मोक्षोपदेशानुपपत्तेरात्मनोऽपि दुःखित्वमवग यते
ततस्तत्सिद्धये शक्तिमत्त्व ग यतेऽतो नायगतेन निमित्तेनैव दुःखी
किंतु स्वतोऽपीति सुषुप्त्यादावपि शक्तिमत्त्वमनिवारितमिति चेत्त
त्राह

सिद्धे खित्व इ स्यात्त रि इच्छ दस त्मन

मिथ्याभिमानो दु गी तेन र्थापादनक्षम १६६

सिद्ध ति कस्यांचिदप्यवस्थायां यद्यात्मन केवलस्य दुःखित्व
प्रमाणसिद्ध स्यात्तथासति छन्दसा इच्छया तच्छक्तिर्दुःखित्वशक्ति
क प्येत न सा ल्पयितु शक्यते दुःखदर्शनस्या यथोपपत्तेरित्याह

मि येति अत्र ह्यन्वय यतिरेकौ दशितौ तेन मिथ्याभिमतनिबध
नत्वेनार्थापादनक्षमो दुःखित्वानुभव इति योजन अर्थादनुपपत्त्या
यत दुःखित्वशक्तिमत्त्वापादनं तस्य क्षमः समथोऽयमनुभव इत्य यथो
पपत्तिरित्यर्थः तथाच यथादर्शन दुःखशक्तिमत्त्वमपि मिथ्यैवेति
भाव १६६

तामेवान्यथोपपत्तिं स धयति

अस्पर्शोऽपि यथा स्पर्शमचलश्चलनादि च

अविवेक इति मानस चात् नीक्षते १६७

अस्पर्शोऽपीति निरवयवस्य पूर्णस्यात्मनो यथा स्पर्शचलना
दिदर्शनमविवेकदेव आदिश दाच्छयनोत्थानोपवेशनादि गृ ते
चकार त्परिच्छिन्नत्व भिमान तथा मानस मनकल्पितं च दुःख
मविवेकदेवात्मनीक्षत इत्यर्थ १६

अविवेकादेव दुःखदर्शनमात्मनीत्येतद वय यतिरेकाभ्यामुपपा
दयति

विवेक इति दुःखं नु च दि त्

अविवेक वेन योग त्यनि त १६८

विवेकेति विवेकरूपयात्मधियेत्यर्थः यस्मात्स्थूलदेहविवे
कत्तज्ज्ञानेन चलनादिस्थूलदेहसंबन्धिर्मिथ्य ध्यस्तम त्मनि निवर्त्यते
तथा सूक्ष्मदेहाविवेकनिमित्तं दुःख ह्यात्मज्ञानेन समूलं निवर्त्यते
इत्यर्थ १६८

अनिच्छतोऽप्यविवेकस्वभावा मनश्चलतीति निमित्तमुक्त्वा नैमि
त्तिकमाह

दानु श्यते ख नैश्चल्येनै स्य त्

त्यगात् नि त्तद् नै गो ते १६९

देति नैश्चल्येसति तस्यात्मनस्तद्गुःखं नैवेत्य वयः उपसहर
ति प्रत्यगात्मनि तस्मादिति १६९

एवं युक्तितः प्रत्यगात्मनो निर्दुःखस्वाभाव्ये सिद्धे वाक्यादेव
ब्रह्मसीत्यपरोक्षज्ञानं भवतीत्याह

त्वसतोस्तु नीलत्वं नीलं भवदिदं भवेत् १७

त्वसतोस्तु नीलत्वं इदं वाक्यमख्यं डार्थनिष्ठं भवेत्त्वसतोस्त्वं
सत्पदयोस्तु नीलत्वादेकार्थवृत्तित्वात्नीलाश्वपदवदित्यक्षरार्थः नीलो
ऽश्व इति पदयोरेद्यपि गुणगुणिरूपेण संस्पृष्टार्थविषयत्वं तथाप्येकद्र
यपर्यवसायित्वेन सामानाधिकरये दृष्टा त इति द्रष्टव्यम् १७

कथं पदयोरेकार्थनिष्ठत्वं तद्दर्शयति

निदुःखं चिन्तय योगस्त्वं दस्य दत्तं

त्यगत्सामानाधिकरणेन तदस्य युतेस्तथा १७१

निदुःखं निर्दुःखवाचिना सच्छेदेन योगत्सामानाधिकर
णं यत्त्वंश दस्य तदर्थता तथ प्रत्यगात्सामानाधिकरणेन त्वंश देन तच्छ
दस्य सच्छ दस्य युतेर्योगत्सामानाधिकरणादपरोक्षात्मता सिध्य
तीत्यर्थः १७१

वाक्यमप्यपरोक्षवस्तुप्रतिपादकमित्यत्र नष्टा तमाह

दमस्त्वमसीत्येव वाक्यस्याप्रत्यगात्मनि १७२

दशस्त्वमसीति स्पष्टम् १२

ननु तत्त्वंपदयोरेकार्थनिष्ठत्वे पर्यायत्वापत्तौ सहप्रयोगोऽनुपपन्न
इति चेन्नास्ति पर्यायत्वप्रवृत्तिनिमित्तभेदादित्यभिप्रेत्याह

स्वार्थस्य ग्रहणेन विदितं मयि

त्यगत्त्वमसीति नायोऽर्थोऽर्थद्विरोधः त १३

अर्थस्य हीति प्रत्यक्षत्वपरोक्षत्वलक्षणस्वार्थस्य स्ववाच्यार्थस्याप्रहाणेनैवापरित्यगेनैव त्वंसच्छदौ विशिष्टार्थसमर्पकौ अतो वाच्यभेदान्न पर्ययतेत्यर्थः एव तस्य डार्थत्वेन स्यादित्याशङ्क्या ह प्रत्यगात्मेति प्रत्यगात्मनः शुद्धसाक्षिणोऽवगतिस्तत्वावगतिरतोऽवसानं ययोस्तौ तथा श्रयमणपदयोः सामानाधिकरयमिथो विरुद्धवाच्याथससर्गेऽयतरविशिष्टेऽयतरे वा पर्यवसानमगच्छत्कल्पितभेदपरामर्शेन लक्षणया विगतपरोक्षत्वाद्यशे स्वरूपमत्रे सोयं देवदत्त इतिवदख डे पर्यवस्यतीति प्रत्यगात्मावगत्य तौ तत्त्वशदावुक्तवित्यर्थः ननु तत्त्वपदयोः सामानाधिकरयमशांशित्वादिविषयतयाप्युपपत्स्यते किमित्यख डार्थतापक्षपात इत्यत आह नान्योऽर्थ इति अतोऽस्मादुक्तादख डार्थादेकरसाद्विरोधी अयोऽर्थो न वेदा तेषु प्रतिपाद्यत इत्यर्थं तदिदं विवक्षितं तत्त्वमर्थयोः सुवर्णकुडलमितिवन्न कार्यकरणभावेन संसर्गः संभवति अयत्रास्मात्कृतादिति श्रुतिविरोधात् नपि भूम्यशरादिवदंशांशिभावेन नि कलं निष्क्रियमित्यादिकूटस्थैकरसप्रतिपादकश्रुतिविरोधात् नापि गुणगुणिभावेन नीलमुत्पलमिति वन्निर्गुणत्वश्रुतिविरोधात् नापि जातिव्यक्तिविशिष्टस्वरूपादिप्रकारेण संसर्ग एकमेवाद्वितीयं असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यादिश्रुतिविरोधात् तस्माद्विशिष्टसंसर्गविरोधि वस्तुमत्रनिष्ठत्ववाक्यस्य ख डार्थत्वमिह विवक्षितम् तथाच विमतमख डार्थनिमुपाधिपरामर्शम तरेणाविभायमान भेदवस्तुनिष्ठत्वात्सोऽय देवदत्त ख छिद्रमित्यादिवाक्यवदिति १ ३

न वेवमख डार्थनिष्ठत्वेऽपि वाक्यस्य न तावमत्रे पर्यवसानमुक्तं बोधमात्रात्फलासिद्धेर्यत्ना तरमेष्टव्यमिति क्रियापर्यवसायिता

कस्म कल यत इत्याशङ्क्य मुमुक्षोर्भिज्ञासितमर्थं विहाया न्तरप
र वकल्पनेऽबुभुत्सितार्थपरत्वेन वाक्यस्याप्राम यप्रसङ्गा भैवमित्य
भिप्रेत्य ज्ञानमात्रं देव फलसिद्धिं दृष्टान्तेनोपपादयति

नवबुद्धपहाराद्धि स्वात्मानं द पूरणम्

अपश्यञ्ज मेवे छेत् मत् न जनस्तथा १ ४

नवबुद्धीत्यादिना नवैव वयमिति बुद्ध्या भ्रमरूपयापहारा
त्तिरोहितत्वात्तिरोध नमात्रनिवृत्तिफलतया दशत्वसंख्यायाः पूरण
स्वात्मानमपश्यन् ज्ञातुमेवेच्छेन्नतु किञ्चित्कर्तुमित्यर्थं यथायम् ।
तस्तथा जनो मुमुक्षुरपि स्वमात्मानं केनापि हेतुना विस्मृतं ज्ञातु
मेच्छति भ्रमनिवृत्तिफलायैवातः क्रियापरत्वकल्पना नावकाश लभत
इत्यर्थः १७४

प्र ते स्वात्मनः केनापहार कृत इत्यपेक्षायां दार्ष्टान्तिकं विवृ
वस्तदह

अवि बद्धच त्क म ह धी दा

विविक्त दृशिमात् न नेक्षते द म यथा १ ५

अविद्य बद्धेति अविद्य नाद्यज्ञानं तस्य बद्धमच्छादितं चक्षु
र्वैवेकदर्शनं यस्य स जीवस्तथा तस्य भावस्त्वत्त्व तस्मादिति वि ह
आवरणमुक्त्वा विक्षेपमाह कामापहृतधीरिति बहिर्वैक्षिप्तचित्त
इत्यर्थः सदा सवदा दृश्यसंघाताद्विविक्तमेव परमार्थं दृगात्मतत्त्व
नेक्षते न पश्यति यथा नवस्वेव विक्षिप्तचित्तो दशम नवभ्यो वस्तुतो
विविक्त नेक्षते तथेत्यर्थः १ ५

कथं तस्मात्मानं जनं तीत्यपेक्षायाम् शास्त्राचार्योपदेशान्निमित्तमत्रा
नातीति सदृष्टा तमाह—

द मस्त् पीत्ये २ दिव
त्म विज ति त्स्त्र करे क्ष म् १ ६

दश ८ सीत्येवमिति कृत्स्नातःकरणेक्षणमहकर्तुरपि वि
विक्तं तत्साक्षिणमित्यर्थः १७६

ननु यच्छ दयोगः प्राथ यमित्याद्युद्देशलक्षणम् तच्छ द एव
कारश्च स्यादुप देयलक्षण मिति न्य येन प्रथमनिर्दिष्टमुद्देश्य चरमनि
र्दिष्ट पादेयमिति नियमो वक्तव्यः स इह नोपपद्यते यतस्तत्त्वमि
त्यत्र तदर्थस्य प्राथ य श्रूयते अहं ।सी त्यत्र त्वमर्थस्य एव
तत्रतत्रा यथ यथा श्रयमा त्वात्कथमिहोद्देश्यविधेयनियम इत्याश
ङ्क्य वेदपदान मर्थवशादेव संब धो न ठवशादाहर पत्र पा मा
हरेतिवदर्थनियमं विवक्षन्नाह

इद पूर्मिद श्च ८ द य ेदिति
अ यन्यतिरेक ३ । तो क र्थो धनम् १७

इद पूर्वमिति पाठस्यानियमेऽपि प्रसिद्धमुद्दिश्यान्वयाप्रसिद्धो
बोध्यत इति न्यायादिदं प्रसिद्धार्थक त्वमहम दिपद पूर्वमिदमप्रसि
द्धार्थक ब्रह्म सदादिपदं पश्चादित्येवं पद वि यस्तं व क्यं भवेदित्य
वय यतिरेकाभ्य मवधार्य ततो वाक्यार्थबोधनं त्वमर्थस्य तदर्था
त्मत्वप्रतिपत्तिरूपं भवेदित्यर्थः १७७ ।

उक्तेऽर्थे हेतुमाह

ये हि श्रूयमा ना पदानामथसस्मृति

नियमो नैव वेदेऽस्ति पदसागत्यमर्थ १७८

वाक्ये हीति स्पष्टम् १७८

आचार्येण ब्रह्मासीत्युपदिष्टं खलु शिष्य कथमहं ब्रह्म स्यामिति

पृच्छति तद् यथानुपपत्त्या वाक्यं साक्षाद्बोधजननसमर्थं न भव
तीति ग यते इत्य शङ्क्याह

यदा नित्ये वाक्येषु पदार्थस्य विविच्यते

एकं त्वार्थज्ञानसक्रा लै तदा प्रश्नो न युज्यते १७

यदा नित्येष्विति नित्येष्वर्थो यमिचारिष्वित्यर्थः १७९

पदार्थतत्त्वानभिज्ञस्यैव प्रश्नो घटत इत्युक्तं स्पष्टयति

अ य यतिरेकोक्तिः पदार्थस्मरणाय तु

स त्वभावेन व क्यार्थो ज्ञा शक्यो हि केनचित् १८

अ वयेति अ वयव्यतिरेकोक्तिशब्देनाया तरव क्यैस्तदनुकू
लैश्च तर्कैरत्मानात्मविवेचनमुच्यते पदार्थस्मृतिः पदोपस्थापितवा
क्यार्थज्ञानकारणमित्यत्र लोकप्रसिद्धिमाह स्मृत्यभाव इति १८

तत्रापि त्वपदार्थविवेकेऽतीव प्रयत्नः कार्य इत्यभिप्रेत्याह

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु त्वपदार्थाविवेकत

य यते नैव वाक्यार्थो नित्यमुक्तोऽहमित्यत १८१

त्वमस्यादीति त्रिभिः श्लोकैः १८१

विचरप्रयोजनं द्रढयति

अ यतिरेकोक्तिस्तद्विवेकाय ना यथा

त्वपदार्थविवेके हि पणा र्पितवित्ववत् १८२

वाक्यार्थो यज ते चै के लोऽह पदार्थत

दु नित्येतदगोहेन त्यग त्वमविनिश्चयात् १८३

अ य यतिरेकोक्तिरिति अत इति पूर्वश्लोकगतं पदमस्मि
योज्यम् तद्विवेकाय त्वपदार्थविवेकायेत्यर्थः पदार्थविवेकफलं
स्प यति त्वपदार्थविवेके हीति केवलो भेदसंसर्गशून्यो वाक्यार्थ

इत्य वय तत्र हेतुमाह अहपदार्थतो दुःखीत्येतदपोहेनेति
अहमिति प्रतीयम नात्पद र्थाद्दुःखीत्येतस्येदमशस्यापोहेन प्रत्यगात्मन
साक्षिणो विशेषेण निश्चय दित्यर्थ १८२ १८३

एवमुक्तेन यायेन व कयादेवापरोक्षाख डब्रह्म त्मज्ञानमुपपद्ये
दानीं पूर्ववादिकल्पनाया निर्मूलतामाह

नैव संभवत्यर्थं श्रुतहानाश्रुतार्थधी

नैव कल्पयितुं । पदवाक्यार्थकोविदै १८४

तत्रैव मिति स्पष्टम् १८४

यथाव्याख्यान वाक्यस्य यथाश्रुतार्थे संभवति सति श्रुतहा या
दिकल्पनमनवकाशमित्युक्तमयुक्तं प्रत्यक्षादिविरुद्धेर्नैव क्यस्याबाध
दर्शनादि त्ति पूर्ववादी दृष्टा तेन शङ्कते

त्यक्षादीनि बाधेर णलादिषु पाकवत्

अक्षजं दिनभैरैतै कथं स्याद्वाक्यवधनम् १८५

प्रत्यक्षादीनीति यथा कृ णला श्र.ये दिति कृ णलश द
वाच्यसुवर्णमयकणेषु श्रुतोऽपि पाक प्रत्यक्षेण बाध्यते तेषु विक्लि
त्तेरदर्शनात्किंत्वदृष्टार्थ एव सं.कारस्तत्र प कक्रिय साध्य एवमिहा
प्यख डार्थतां व क्यस्य प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि भेदग्राहकाणि बाधे
रन् श्रुतेऽप्यात्मनो ब्रह्मत्वेपूर्त्वादर्शन दत्त. प्रसंख्यानेनात्मसंस्का
र र्थता वाक्यस्येति चेत्तत्रोत्तरमाह अक्षजादीति भवेदेवं यदि कर्तृ
त्वादिप्रतिभासस्य प्रत्यक्षप्रमाणता स्यान्नैतदस्ति अध्यस्ताहंकाराद्युप
र गम तरेण स्वत आत्मनि दुःखित्व दिधर्मसंब धस्य निराकृतत्वादत्त.
प्रत्यक्षाद्याभ सैरैतैः प्रमाणभूतवाक्यबाधनं कथं स्यात् नैवस्यादित्यर्थः
प्रयाजे कृ णल जुहोतीति ब्रह्मज्ञाने सस्कृतस्य त्मनोऽयत्र विनि

योगादर्शनादिह न सरकारार्थत्वं वा यस्योपपद्यते सद्यो ब्र त्वादशन
तु पदार्थमतिदाढ्याभावादित्युक्तमेवेति भावः १८५

नन्वे विरोधिता न क्षणाप्रामाण्याभावेऽपि स्यादनुत्पत्तिल णमप्रा
मा यं वाक्यस्येति पूर्वव दी शङ्कते

दुःख्यस्मीति सति ज्ञ ने निदु गिति न ज ते

त्यक्ष दिनिभत्वेऽपि व कया यभिच रत १८६

दुःख स्मीति सतीति दुःखित्वादिभानस्योक्तरीत्या प्रत्यक्षा
द्य भासत्वेऽपि दुःख्यस्मीति विरोधिगन्धिनि ज्ञाने सति व कयान्निर्दु
स्मीति विज्ञान न जायत इति योजना पूर्वसिद्धतया प्रत्यक्षस्या
सजातविरोधित्वेन प्र बल्यमस्तीत्यभिप्रायः दूयति न यभिचारत
इति १८६

तमेव यभिच रमाह

दुःखह ध्यास दा द दिहेतु

त लभाविभिव क्यैर्न व ध त्रि दि १८

इति स्वप्ने दाहच्छेदादिहेतुतो निमित्तादह दुःख्यासं
तदासोपदेशान्निर्दु खोऽभूवमित्यनुभवसिद्धत्वान्नात्मधर्मो दुःखित्वादी
त्यर्थः तत्र पर भिनिवेशमनुभवति तत्कालेति १८

तथापि दुःखमात्म यभिचारीत्य ह

है दुःखस्य क तद्व ध इ यत म्

न हि खस्य सतानो आ तेवा दृश्यते कचित् १८८

सम रिति दुःखस्य समाप्तेरुर्ध्वं तद्बाधो दुःखबाध इ यते
एवं प्र क पूर्वमपि दुःखं नाभूदिति तद्बाध इत् तां मध्ये दृश्यमा
नस्य शुक्तिरू यवन्मिथ्या यभिचारादित्यर्थः कुतो बाध इष्यत

इत्यत्र हेतुमाह नहीति आ तेर्वेति दृष्टा तार्थो वाशब्दस्तस्मिन्
हु खित्व देरात्मनि सति यमिचारादाग तुकस्य चाविकारि यात्म म
नुपपत्तेरारोपितत्वसिद्धौ प्रमाणज्ञानं शुक्तितत्त्वज्ञानमिव रजतादिवा
धनेन दुःखित्वादिबाधन कुर्वदेव वाक्यादुदेतीति न वाक्यस्य सा
मर्थ्यशङ्कावकाश इति तात्पर्यार्थः १८८

इतश्च व क्यं न प्रत्यक्षादुर्बलमित्याह

त्यग त्मन अ त्मत्व दु ख्यसीत्यस्य बाधया

द म नवमस्येव वेद चेदविरुद्धता १८९

त्यगात्मन इति स्पष्टार्थ १८९

विस्तरेणोक्तं यायार्थं संक्षि य ह लोकचतुष्टयेन

नित्य क्तत्वविज्ञान वाक्याद्भवति ना यत

वाक्याथस्यापि विज्ञान पदार्थस्मृतिपूर्वकम् १९०

अ वय यतिरेकाभ्या पदार्थ स्मर्यते ध्रुवम्

एव निर्दु मात्मानमक्रिय प्रतिपद्यते १९१

नित्य क्तत्वेत्यादिना १९ १९१

सदेवेत्यादिवाक्येभ्य प्रमा स्फुटतरा भवेत्

दशमस्त्वमसीत्यस्माद्यथैव प्रत्यगात्मनि १९२

प्रबोधेन यथा स्वा सर्वदु ख निवर्तते

त्यग त्मधिया तद्बहु खित्व सर्वदात्मन १९३

प्रमा स्फुटतरा अपरोक्षा निगदव्याख्याताः श्लोकाः १९२ १९३

पुरे क्तकृ णलादिपाकदृष्ट तवैषम्य स्फुट्यति

णल दौ माज म तद् यार्थाऽऽमृदुत्वत

तत्त्वमस्यादिवाक्येषु न त्वेवमविरोधत १९४

कृ णलादाविति प्रमाया अज म यत्कृ णलादौ तद्युज्यते
यतस्तत्तत्रा यार्था प्रमा दृष्टार्था न पाकार्थाऽमृदुत्वतो मृदुत्वात्कृष्ण
लानामिति योजना कृ णलपाके पुरुषस्य नैश्वर्य दशक्यार्थे च
नियोगानुपपत्तेरित्यर्थः १९४

प्रकृते न तथाविधो विरोधोऽस्तीत्याह

क्ये तत्त्वमसीत्यस्मि ज्ञात र्थं तदसिद्वयम्
त्वमर्थं सत्यसाहा याद्वाक्य नोत्प दयेत्प्रमाम् १९५

वाक्य इति तत्त्वमस्यादिव क्येषु त्वंपदार्थाविवेकतः यज्यते
नैव वाक्यार्थ इत्युक्तं प्रपञ्चयंस्त्वंपद र्थविवेचने यत्नाधिक्यं सूचयति
वाक्ये तत्त्वमिति पदत्रयात्मकेऽस्मि वाक्ये तत्पदमसिपदं चेति द्वय
ज्ञातार्थं प्रसिद्धार्थं त्वमर्थं त्वपदाथे सत्यविज्ञातेऽसाहाय्यात्साहाय्यशू-
यत्वात्सहकारिविरहाद्वाक्यमेतत्प्रमां नोत्पादयेदपरोक्षनिश्चयरूप मि
त्यर्थः १९५

असिपदस्योपयोगमाह

त्वमोस्तुत्यनी र्थमसीत्येतत्पद भवेत् १९६

तत्त्वो रिति तुत्यनीडार्थं कुरु चि तयेत्यादिक्रियाकाङ्क्षानिवा
रणेन सामानाधिकर यसिञ्चैक्यालम्बनत्वस्पष्टीकरणार्थमस्यसीत्यादि
पदमुपयुज्यत इत्यर्थः १९६

निराकाङ्क्षे सामानाधिकरण्ये सति को लाम इत्यपेक्षायामह

त छ द प्रत्यग त्माथस्त छ दाथस्त्वमस्तथा
दु खित्वाप्रत्यगात्मत्व वारयेतामुभावपि १९७

तच्छ द इति प्रत्यगात्माथो यस्य स प्रत्यागात्माथस्तच्छ दः
स्यात्त्वंपदेन सामानाधिकर यादिति योज्यम् तथा त्वमस्त्वंपदस्य

तच्च दार्थोऽथो भवेत्तत्पदेन सामानाधिकर य दिति योजना तदा
वा को लाभ इति तमाह दुःखित्वेति उभ वपि श दौ त्वमर्थस्य
दुःखित्वांश तदर्थस्याऽनात्मत्व परोक्षत्वांश च व रयेतामित्यर्थ १९७

एव वाक्यार्थवर्णनेऽद्वितीयत्वपरश्रुत्याविरोधः सिद्ध्यतीत्यभिप्रेत्यो
पसहरति

ए च नेतिनेत र्थ म् रस् रस् १९८

ए चेति नेतिनेतिवाक्यसिद्धमर्थमित्यर्थ. ९८

पूर्वपक्षे श्रुतहा यश्रुतकल्पना नि प्रामा णिकेत्युक्तमुपसंहरति

एव त्वम गित्य ग य ने ले कथम्

अ म णत् मस्यो ऽ क्रियाक्षत्व - ते १९९

एवमिति कथशब्द आक्षेपार्थः १९९

यस्मादेव विचर्यम णे क्रियाया अनवकाशस्तस्मादित्युपसंहरति

स्मादा न्त धेपु कुर्वित्ये द्विरोध्यत

त्प गोऽश्रु त चश्रु त्यागोऽ नथ २

स्मादिति आदौ तत्त्वमसीति प्रथमोपदेशे मध्ये पदार्थपरि
शोधनान्वयव्यतिरेकग्रहणकालेऽ ते च निर्विचिकित्सब्रह्मानुभवकाले
कुर्वित्येतदनुष्ठानकल्पनं तत्तदथप्रतिपत्तिविरोधि यतोऽतो न कल्पाम
न कल्पयामः क्रियामिति शेषः किंच अश्रुतत्वादपि न कल्पयाम
न केवलमश्रुतत्वात्क्रिय त्याज्या श्रुतत्यागस्यानर्थकरत्व दपीत्याह
श्रुतेति नहि तत्त्वमर्थयो स्वरूपमप्राप्त चि तनीयतय विधातु
शक्यते तत्प्राप्तेश्च यतोऽसंभवादस्मादेव तत्प्राप्तिमाशंसतो वाक्यभेद
दिदोषप्राप्तिरपरिहार्या स्यात्तत्त्वमोस्तत्त्वंसिद्धमनपेक्ष्यैव यथ कथंचिच्चि

तनविधानाभ्युपगमे चिन्त्यब्रह्मसाक्षत्कारस्याप्रमात्वादविद्यानिवृत्तिफलसिद्धेर्निरर्थकः प्रसंख्यानविधिरिति भावः २

उक्तार्थानभिज्ञः पुनराक्षिपति

यथानुभूयते तृप्तिर्भुजेर्वक्या ग यते

वाक्यस्य विधृतिस्तद्वद्गोश त्वयसीक्रिया २ १

यथेति भुजेर्भोजनात्तृप्तिः फलं वाक्याद्वाक्यार्थज्ञानमात्रान्न ग यते मोक्षफलमिति शेषः तस्माद्यथा गोशकृतो गोमयात्पायसी क्रिया पायसकरणं नोपपद्यते तस्य तदसाधनत्वात्तद्वद्वावयस्य विधृतिर्विधारणमर्तोऽवधारणं न वाक्यार्थपरोक्षसाधनमित्यर्थः २ १

उत्सर्गतो वाक्यं नार्थपरोक्षार्थमित्येतदङ्गीकुर्व प्रकृते तस्यापवादकमाह सिद्धा ती

सत्ये मनात्मार्थवाक्यात्पारोक्ष्यबोधनम्

प्रत्यगात्मनि न त्वेव संख्याप्राप्तिवदध्रुवम् २ २

सत्यमिति प्रत्यगात्मनि तु नैवमध्रुवमनिश्चितं किंतु संख्याप्राप्तिवद्दशमसंख्यावदपरोक्षज्ञानसाधनत्वं वाक्यस्य ध्रुवमेवेत्यर्थः २ २

कुत इत्यपेक्षायां स्वतोऽपरोक्षप्रत्यगात्मन एव ब्रह्मत्वोपदेशादित्याह

स्वयवेद्यत्वपर्याय प्रम क इ यताम्

नि अवगम सिद्ध स्वत्मनोऽनुभवश्च न २ ३

स्वयवेद्यत्वेति स्वप्रमाणकः प्रमाणनिरपेक्षप्रकाशमानतास्वभावात्मात्मे यतां स्वयंज्योतिष्ठादिश्रुतेरित्यर्थः तथाच वाक्यादहमोऽहंकारस्य ब्रह्मभेदकनिवृत्तौ स्वत्मनोऽनुभवश्च सिद्ध एव नोऽस्म कमिति न किञ्चिदनुपपन्नमित्यर्थः विमतं परोक्षाज्ञ नजनकं व क्यत्वात्समतवदि

त्यादिप्रयोगे वनात्मविषयत्वमुपाधिर्दशमस्त्वमसीत्यादौ व्यभिचारश्चे
त्युक्तं भवति २ ३

अत्र दुःखानुभन्नविरोधशङ्का न कार्या दुःखस्य व्यभिचारित्वेनात्म
धर्मत्वस्य निरस्तत्वाद्विषयधर्मत्वाच्चेत्यभिप्रेत्याह

द्वीना वि यो दु ख नो यस्य विषय मता

कु णोऽस्य दु खसव धो द्दे स्य त्प्रत्यग त्मन २ ४

बुद्धीनमिति दुःख्यहमसीति दुःखधर्मवत्त्वेनाहकर्तुरेवानु
भ तस्य विषयभूतं दुःखं न बुद्धिवृत्त्याश्रयाहं कर्तृसाक्षिण आत्मनो
धर्मं सभवतीत्यर्थः २

सर्वधर्मरहितश्चेत्प्रत्यगत्मा कथं तस्य नुभव इत्यत आह

शिरेवानुभूये स्वेनैव नुभ त्मना

दाभ सत ा ज म धियोऽस्या भ स्त २ ५

नशिरेति दृशेरनुभवस्वभावत्वात्तस्य स्वरूपे कोनामा योऽनु
भवोऽपेक्षेतेत्यर्थः तर्हि कथं तस्य विशेष नुभव इति तत्स्वरूपमाह
तदाभासतयेति चैत याम सव्य सतया धियो ज मैवात्मन आग तु
कोऽनुभवः स्मृतो विद्वद्भिरित्यर्थः २ ५

प्रकार तरेण प्रसरूयानप्राप्तिं निरकरोति

अ नाय दिनि क्त सिद्धो मोक्षस्त्वेव स

श्रो दि ते द्विरुद्ध क मुच ते २ ६

अशनयादीति सर्वसंसारनिर्क्तो नित्यसिद्धो मोक्षो ब्रह्मत्व
मेवेत्याचार्योपदेशे सति तव श्रोतव्याद्यनुष्ठेयं विद्यत इति कथं विरु
द्धं च्यते नष्टविक्रिय ब्रह्मत्व कर्तृ चेति वच प्रमाण स्यादि
र्थ २ ६

अथ तत्त्वम्

सेत् तीत्येव चेत्स्य छूव दि द भवेत्

मोक्ष नित्यैव स्याद्विरोधे नाथा च २

सेत् तीति विपरिणाम उपदेशवाक्यस्य भ्युपेयत इति शङ्क
मनूद्य त्रैकं सधित्सतोऽपर प्रच्यवत इति यायेन मोक्षानित्यत्वप्रस
दोषमाह सेत्स्यतीति एवमुभयथाविरोधे सति वचो वक्य
नान्यथा न विपरिणामवुक्तमित्यर्थः २

इतश्च प्रसरूय नवादोऽनुपपन्न इत्यत आह

श्रो श्रो योर्भेदो यदीष्ट ाद्भेदिदम्

इ गो ए र्व वच २ ८

श्रोतृश्रो ययोरिति श्रोत्रादिभेदो यदीष्टः स्यात्तदैवं प्रसंख्यान
भवेत्कतृकर्मभेदाभावे कार्यानुपपत्तेरित्यर्थः अस्तु भेद इति चेत्त
त्राह इष्टार्थेति जीवस्य ब्रह्मभावो हीष्टार्थः सोऽन्यस्या यभाव
योग द्विह येतातः सर्वथा वचो वक्यं न युक्तमयुक्तप्रमाणमेव प्रस
रूय नपक्षे भवेदित्यर्थः २ ८

न युक्त वच इत्येतत्प्रकटयति

रिद्धो मोक्षोऽहमित्येव ज्ञात्मान भवेद्यदि

चिकी य मूत्मा ा चोद्धाट त्यपि २ ९

रिद्ध ति उक्तप्रकारेणात्मानं ज्ञत्वा यो यदि चिकीर्षुर्भवेत्स
मूढात्मेत्य वयः उद्धटयत्युत्सादयतीत्यर्थः २ ९

मूढात्मत्व प्रकटयति

नहि सिद्ध कं य य न रिद्ध ा

उभ ा वन कुं त न त्यपि २१

नहीति स्पष्टम् २१

ननु किमित्यस्मान्नि दथास्सदभिप्रायमज्ञ त्वैवेति पूर्ववादी स्वाभि
प्र यमावि करोति—

सिद्धो मोक्षस्त मित्येतद्वस्तुमत्र दर्श्यते

श्रो थ त्वविज्ञ नेप्र त्ति स्यात्कथ ति ति २११

सिद्धो मोक्षस्त मि ति मुमुक्षोरात्मविज्ञाने प्रवृत्त्यर्थं सिद्धब्रह्म
रूपो मोक्षस्त्वमसीति व.तुमात्रकथनपरमिदं वाक्यं न तत्त्वे पर्यवसि
तमित्यर्थ २११

उक्तमेव विवृणोति

क । दु र ह म स्मीति त्यक्षेण भूयते

कर्ता खी च माभूवमिति यत्नो भवे त २१२

कर्तेति स्पष्टम् २१२

वाक्यश्रवणान तर म तव्य २ति श्रुत्या कर्तव्यविधान दप्येवमेवा
भ्युपेयमित्याह

द्विज्ञानाय युक्त्यादि कत य श्रुतिरब्रवीत्

कर्तृत्व द्यनुव देन सिद्धत्व नुभवाय तु २१३

त द्विज्ञानायेति त्वमिति कर्तृत्वमनूद्य वस्तुगत्या त्वं सिद्धमो
क्षब्रह्मरूपोऽस्यतस्तज्ज्ञान य यतस्वेति वाक्यतात्पर्यमित्यर्थः २१३

नेयं कल्पना श्रुत्यनुस रिणीति सिद्धान्ती दूषयति

निदु. गो निष्क्रियोऽकाम सिद्धो मोक्षोऽहमित्यपि

गृहीतैव विरुद्धार्थमादध्य त्कथमेव स २१४

निर्दु ख इति निर्दु खादिविशेषणो मोक्ष एवाहमिति गृही-
व पीत्य वय वाक्याद्वाक्यार्थज्ञान न ज यत एवेति न वक्तुमुचि

तमप्रामा यप्रसङ्गादनुभवविरोधाच्च तथाचोत्पन्ने ज्ञाने तद्विरुद्धप्रति
पत्तिर्न संजायतीतीत्यभिप्राय २१४

यदि वाक्यादेव निर्दुःखादिलक्षणमोक्षात्मसाक्षात्कार कथं तर्हि
तदा तद्विरुद्धाकारानु भव इति पृच्छति

सक म क्रियो सिद्ध इति मेऽनुभव कथम्

अतो मे विपरीतस्य तद्भव वक्तुमर्हति २१५

सकाम इति अतः सकामत्वादिरूपाद्विपरीतस्य मे ब्रह्मभूत
स्येत्यर्थ २१५

अ यस्वभावस्य सतो मम यस्वभावानुभवः कथमित्यसिन्नर्थे सकृ
च्छ्रुतवाक्यस्य पुनः प्रश्नो घटते युज्यते ननु कथमहं निर्दुःखं दि
रूप इति मुक्तत्वानुभवार्थे इति प्रश्नविषयं विविच्य प्रतिवक्ति

इहै घटते शो न क्तत्वानुभूये

म ेन विरोधी य सोऽत्र र्थ प्रश्नमहति २१६

इहैवेति स्पष्टम् २१६

अज्ञ तज्ञापनस्वभवेन प्रमाणेन पूर्वार्थे बोधिते तद्विरोधी यः
प्रमाणाभासगृहीतोऽर्थः स प्रश्नमर्हतीत्युक्तं प्रपञ्चयति

अह नि इत्येव सदसीत्य यमानज

क्ष भासज त्वाहु खित्व श्रमर्हति २

अह नि क्त इ सदसीति यद य म न तज्ज इत्यर्थः २१७

इदानीं शि याकाङ्क्षावशेनापि कार्यकल्पनं न घटत इत्याह

क ह्नि व भावमभीप्ति म् २१८

पृ गिति किं तदाकाङ्क्षितं तदाह दुःखाभावमभीप्सितमिति
दुःखस्याभावो यस्मिंस्तद्दुःखाभावत्र रूपमोक्षलक्षणमित्यर्थ २१८

त्व पद र्थेति शा तो दान्त उपरतस्तितिक्षु. समाहितो भूत्वात्म येवात्मान पश्यतीति श्रुतेरुपरतिश दनिर्दिष्टस्य सन्यास स्यात्माज्ञान प्रति साधनत्वावगमान्न तस्याशास्त्रसंवेद्वतया परित्य गप्र सङ्ग इत्यर्थः तथ च वाक्यार्थज्ञानस्य पदार्थज्ञानपूर्वकत्वात्पदार्थाव गतत्वं त्वस्य मयेदमस्मै कर्त यमि ति नियोज्यविषयप्रयोजनबु द्धेरनुत्पत्तेर्न तस्य अपि विधितः प्रवृत्तिः किंतु साधकावस्थायामभ्य स्तस्य निवृत्तिरूपस्याश्रमधर्मस्य ज्ञानाविरोधिनः संस्कारमात्रेणानुवृत्ति र्भवति ततश्च न यथे चेष्टाप्यवकाश लभत इति सर्वमवदातमेव स्म मत इति भव २२२

एतदेव प्रपञ्चयि य वाक्यार्थोदयप्रकर श्रैतं युत्प दयति

मर्थ त्यागात्मान येद त्मान त्मनि

र्थ आत्मान सर्व पश ति के लम् २२३

त्वमर्थमिति श न्त्यादिसाधनसंपन्नो भूत्वात्म येवात्माभास व्याप्ते स्वकार्यकारणसघातपवनबहिरात्मानं प्रत्यकूचेतयितारं पश्येदिति श्रुत्यर्थः प्रथम र्थेनोक्तः सर्वमेनं पश्यतीति श्रुत्यर्थमुत्तरार्धेनाह तत इति एव शोधितं प्रत्यगात्मान सर्वं ब्रह्म पश्यतीति श्रुत्यर्थो द्दर्शित इति द्योतयति वाक्यार्थमिति २२३

एव विज्ञानवाक्य र्थस्य विधिगोचरता नैव संभवतीत्याह

मातेति वाक्यार्थे वि ास्य णत

असरे यमान विधिस्त योजयेत्कथम् २२४

सर्वमात्मेति स्प म् २२

वाक्यार्थविज्ञाना प्र गेव विधयोऽवकाशं भ ते नोर्ध्वमित्युपसंह रंति

स्र द्व क्याथविज्ञा गोर्ध्व कर्मविधिर्भवेत्
नहि ब्रह्मास्मि कर्तेति विरुद्धे भवतो धियौ २२५

देति ऊर्ध्वं विध्यसंभवे हेतुमाह नहीति २२५

न वैक्यज्ञानेन भेदज्ञानमेव किमिति बाध्यते विपरीतमेव किं न
स्य दित्यत आह

स्मीति च विद्येय नैव कर्ति बाध्यते

।मो द्व इत्येव माण भा जा या २२६

ीति चेति प्रमाणाभासाज्जाता प्रमाणभासजातयेति

विग्रह २२६

स्वभावप्रवृत्ता । बुद्धेः प्रमाणजातया बाध्यत्व दृ । तेनोपप द
यति

ब्रह्म रि नान्योऽहमिति द्विभवेदृढा

द । दै धीर्यथा देहात्मधीरिति २२

।स्र दिति दृढा यदा भवेत्तदैवधी कर्तृहमित्येव धीरयुक्तेत्य
न्वय यथा देहात्मधीर्मनु योऽहमित्यादिरूपा शास्त्राद्विदितात्मतत्त्वस्य
न भवति तथेत्यर्थः २२

विदित त्मतत्त्वस्य कर्ता कामीत्यादिधीर्नवनवक शेत्युक्तेऽर्थे नष्टा ता
न्तरमाह

दभ । दर्थ ते च य

न य गन् श्वे ग ति २२८

भ दिति लोकप्रसिद्ध र्थानुव दिश्लोक स्पष्ट र्थ २२८

यदुक्त नियोगाभावे ज्ञानिनो यथेष्टचेष्टाप्राप्तिरिति तत्राह

यथे ाचर प्र सि स यासादिविधौ कुत
पदार्थज्ञानबुद्धस्य वाक्यार्था भवार्थिन २२९

यथेति आदिपदाच्छ्रवणादिविधिर्गृह्यते पदार्थयोरासम
ताज्ज्ञानं पदार्थाज्ञानं पदार्थस्वरूपालोचनं तेन बुद्धस्य देहाद्यभिमान
शून्यस्येति यावत् पदार्थाज्ञानाद्बुद्धस्य प्रतिबुद्धस्येति वा वाक्यार्था
नुभवमर्थयमानस्य तत्रैव लग्नचित्तस्य कुतो यथेष्टाचरणप्राप्तिर्निमित्ताभा
वादवसराभवचेत्यर्थं प्रबुद्धवाक्यार्थस्य तु मिथ्याज्ञानलेशस्य प्य
भावात्त मूला यथेष्टचेष्टा नोन्मिषतीति भावः. २२९

प्रकरणार्थमुपसंहरति

अतः सर्वमिदं सि यत्र गच्छ भिरीरि म् २३

अतः सर्वमिदमिति स्प म् २३

मुमुक्षोरपि न स्ति यथेष्टचेष्टा कुत स मुक्तस्य स्यादिति कैमुति

क य यमाह

यो हि यस्माद्विरक्तः स सौ तस्मै प्रव ते
लो य द्विरक्तः । शु किमि तीहते २३१

यो हीति २३१

विदुषो नियोगपारत य भावेऽपि भिक्षाटनादिप्रवृत्तवद्विषया त
रेऽपि प्रवृत्ति कद चित्स्यादिति चेत्तत्राह

शुधय पी म गोऽपि न वि तुमि ति
ध्व तृड् जा मूढस्तज्जिघत्सति २३२

ध्वयेति विषयाणां दुःखसाधनतावधारणपूर्वक प्रागेव विषय
यानं न पुनरुपदानमभूत्स्य संभवति भिक्षाटनादेस्तु ज्ञाननि

विरोधाभावाच्छरारस्थितिमात्रहेतुतय वश्यकत्वेप्यपूर्वोपचयहेतुत्वा
भवाच्च सस्कारवशादनुवृत्तिरिति न दोष इति द्रष्टव्यम् २३२

उत्पन्नतत्त्वज्ञानस्य यद्यपि किमपि कृत्यं नास्ति तथापि गुरुशास्त्रे
माननाये एवेति शिष्यान् शिक्षयन्निव गुरुप्रणाम निबध्नति

वेदा तवाक्यपु पेभ्यो ज्ञानामृतमधूत्तमम्

उज्जहारालि द्यो नस्तस्मै सदुरवे नम २३३

वेद तव क्येति स्पष्टं नोऽस्मदर्थमित्यर्थः २३३

त्यष्टादशं तत्त्वमसिप्रकरणम् १८

अथात्ममनसंवादकरणम् १.

तदेवं संक्षेपविस्तरभ्यां तत्त्वंपदार्थपरिशोधनपूर्वकं ब्रह्मात्मैक्यलक्षणवाक्यार्थज्ञानं सफलं सर्ववेदा तत्प्रत्यय प्रमाणयुक्तिभ्यामुपपादितं नित्यशुद्धबुद्धमुक्तसत्यज्ञानान तान दस्वभावस्य प्रत्यगात्मनो भेदविपर्ययाद्यनेकानर्थहेतुश्चाहंकारमनोबुद्धिचित्तव्ययम तःकरणमिति च तत्र तत्रोक्तम् इदानीं प्राधायेन मनोध्यासनिबध्न एवात्मनः संसारोऽतो मनस्वरूपतः चेष्टानुसंधानेन तद्विलापने यत्नं कार्य इत्यभिप्रायेणात्ममनसंवादरूपं प्रकरणमभ्यमानो भगवाभा यकार प्रकरणप्रयोजनं तावदाह

ॐ तृणं रनाशकारणं चिकिति तान
विरागे जम् न यति कामञ्जरसद्विपातज
रीरमाला शतयोग खितम् १

प्रयुयेति चिकित्सितं चिकित्सा भवेति । ज्ञानं विवेकरूपं विरागरूपं विराग औदासीयं मनोवृत्तिविषये वनासत्तिलक्षणं च

भेषज यस्मिंस्तच्चिकित्सितं तृणारूपज्वरनाशकरणं प्रयुज्य दुःखिता
दुःखित्वं । याति पुमानिति योजना काम एव ज्वरस्तन्निमित्त
सनिपातो मूर्च्छा आत्माना मविवेकलक्षणा ततो ज त शरीरपरम्पर
शतयोगै संव धैर्दुःखितामित्यर्थं यद्व चिकित्सितमिति भेषजविशे
षणं योज्यम् स य यथाशास्त्रं साधितमित्यर्थं १

भेषजप्रयोगप्रकरणमात्ममनःसवादेन प्रपञ्चयति

अहं ममेति वमनर्थमीहसे परार्थमिच्छन्ति
व इहि म न तेऽर्थो बोधो हि मेऽस्ति
च र्थे । ततश्च एव ते मन २

अहं मे । दिना हे मनः । अहंममेति इदमित्यपि द्रष्टव्यम्
त्वमनर्थं व्यर्थमीहसे चे से ननु त्वदर्थमेवाहं चेऽतः कथमान
र्थक्यमिति चेन्न ह सांख्यो यप्रत्येवाभिमानस्तवेत्युत्तरमहं परार्थ
मिच्छन्तीति तवेहित परार्थं पुरुषस्य भोगापवर्गार्थमये सांख्य
इच्छन्ति न वयं वेदा तसिद्धा तवेदिनः विचार्यमाणे त मनीषित
मपि मुधा यतस्तेऽर्थबोधो न संभवत्यचेतनत्वं चापि मे त्व यार्थितास्ति
ततश्च ते शमो लय एव युक्त इत्यर्थं २

आत्मनोऽर्थित्वाभावं साधयति

य तो न चा य परम त्सनातनात् दैव तृणोऽहम्
तो न मेऽर्थित सदैव तृणं च न । मये हि
चेत मा ३ इति म ३

य इति सनातनात्पूर्णान् द्रूपात्परमादविकार त्परमात्मनो
ऽयो नाहं यतोऽतः सदैव तृण इत्यादिरूपस्तस्माद्धे चेतः ते प्रशमाय
यतस्व मुमुक्षुणा मनोविलयने यत्नः कार्य इत्यभिप्रायः ३

परमात्म भेदेन स्वस्यार्थित्वाभाव उक्तस्तमेवाभेद पपादयति
 षड्भूमि ३ तिवृत्त एव एव चात् ग
 न श्रुते ण श्व पि या प्रवे ते
 धैव स्माच्च वेहि म् ४

षड्भूमि इति अशनाया पिपासा शोको मोहो जरा मृत्युरिति
 प्राणमनोदेहधर्माः षड्भूमय इवाविर्भावतिरोभावरूप स्तेषां माला अवि
 च्छिन्नाः परम्परास्ता अभ्यतीत्य सर्वात्मन पृथक्कृत्य वृत्तं सिद्धो
 नि प्रपञ्च इति यावत् य एवविध स एव जगतः सर्वस्यात्मा चका
 रात्त्वहमेवात्मा श्रुते यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वं तर
 इत्यदौ श्रवणादित्यर्थः अहमात्मा गुडाकेश सर्वभूताशयस्थित
 इत्यादिस्मृतिप्रमाणतोऽपि चकारात्कार्यकारणोपाधिद्वयपरामर्शम त
 रेण स्वतो भेदानिरूपणादित्यादि ययाद्विद्वदनुभवा मया प्रवेद्यते
 स यक् ज्ञायते मुधैवेति सुगमम्

प्रत्यगत्मन परमात्माभेद प्रामाणिकमुक्त्वा भेदप्रतिभासस्य मनः
 कल्पितत्वेनाभासतामुपपादयति

त्वयि प्रश ते नहि चास्ति भेदधीर्यतो जग मोह
 मुपैति मयया हो हि माया भवस्य क रण
 ह द्विमोके नहि स स्ति कस्यचित् ५

त्वयीति यतो भेदधियो जगत्प्राणिजातमोहमाकुलीभावमकृ
 तार्थत भिमानलक्षणया मायया उपैति नित्यं संबध्यते स भेदधीस्त्वयि
 मनसि प्रशान्ते नचास्ति सुषुप्तौ त्वदभावे तदभावदर्शनादित्यर्थः
 अ वयव्यतिरेकाभ्यां भेदग्रहस्यानर्थहेतुतामुपपादयति ग्रहो हीति
 सुषुप्त्यादौ भेदग्रहाभावे मायामोहयोरदर्शनादित्यर्थः ५

इतश्च मनश्चेष्टितं वृथेत्याह

न मेऽस्ति मोहस्तव चेष्टि^१ न हि द्रुतत्वस्त्व
सितो ह्यविक्रिय न पूर्वतत्त्वोत्तरभेदता हि नो
वृथैव तस्माच्च मनस्तवेहितम् ६

न मेऽस्तीति असितो ब धरहितः प्रबुद्धतत्त्वस्वभावमसितत्वम
विक्रियत्वं च युत्पादयति न पूवेति पूर्वतत्त्वं पूर्वावस्था पूर्व
तत्त्वादुत्तरभेदता उत्तरकाले तत्त्वभेदता नोऽस्माकं नास्ति तत्त्वप्रबो
धात्पूर्वोत्तरकालयोर्न मे विशेषोऽस्तीत्यर्थः हि यस्मादेवं तस्मात् त्व
त्कृतातिशयाभावादित्यर्थः ६

सर्वदृश्यातिवर्तित्वाच्चात्मन आगन्तुकातिशयायोगं साधयति
यतश्च नित्योऽहमतो न चा यथा विकारयोगे हि
भवेदनित्यता सदा प्रभ तोऽहमतो हि चाद्वयो
विकल्पित चा यसदित्यवस्थितम् ७

यतश्चेति अ यथा अनित्यता ननु कुतोऽनित्यताप्रामिर्था
निषिध्यते तत्राह विक रेति परिस्पन्दपरिणामादिरूपविक्रिया
भावेऽपि प्रकाशाप्रकाशसंसर्गरूपविक्रिया स्य दित्याशङ्क्याह सदेति
सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः पश्यवै तन्न पश्यती त्यादिश्रुतेरि
त्यर्थः सति दृश्यभेदे कथमद्वयत्वमत आह विकल्पितमिति
रज्जुसर्पादिवदाग तुक्त्वादसदित्यवस्थित निश्चितमित्यर्थः ७

मनसैव सद्वितीयत्वमात्मन इत्याशङ्क्याह

अभावरूपं त मसीह हे मनो निरीक्ष्यमाणे न हि
रि तोऽस्तिता सतो न तदसतोऽप्यज मतो
च चेतस्तव नास्ति^२ यते ८

भ वरूपमिति यद्व भेदकल्पकस्य मनसोऽभावरूपादपि सदाद्वयत्वमात्मन इत्याह अभावरूपमिति युक्तितो निरीक्ष्यमाणे तवास्तितान् नहीत्युक्तं युक्तिमाह सतो हीति तथाचाह भगवान् नासतो विद्यते भावो नाभ वो विद्यते सत इति द्वय ज मविनाशाख्य ते तव अत व नास्तिते यते परम थसत्त्वं ने यत इत्यर्थः ८

बीजाभावे कुतः फलमिति य येनाद्वैतत्वमात्मनो विशदयति

द्र । च श्य च । च दर्शन मस्तु व व
कल्पि ओ हि स शे भि हि श्यमी
यते बोधेन त न भि ते ९

द्र । चेति तव कल्पितस्त्वत्कृतः किंचाग तुकस्याविज्ञातसत्त्वाभावाद यात्माद्वय इत्याह नशेऽश्चेति जडस्य स्वतः स्फुरणाभवाद् स्फुरतश्च सत्त्वे प्रमाणाभवादित्यर्थः तथासति स्वपन्नात्म प्रबोधेन जाग्रदादिना न भिद्यते यथा स्वापावस्थायामद्वितीय एव तथावस्था तरेऽपीत्यर्थः स्वपे चाद्वितीयत्व सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतो भवति अथ स्मि प्राण ण्वैकधा भवति तदेव वक् सवैर्नामभि सह येती त्यादि श्रुतिसिद्धम् ९

एवं विकल्प भावेऽपि विकल्पना सत्य स्तीति पुनरद्वैतानुपपत्तिरित्याशङ्क्याह

विकल्पन अपि थ द्वया भवेदवस्तुयोग तदला
चक्रवत् न रि भेदोऽस्ति यो न चात्मना
ततोऽद्वयत्व श्रुतितोऽसी ते १

वि ल्पना पीति तथा दृश्यवदेव विकल्पनापि न भिद्यत इति पूर्वश्लोकगतानुकर्षणार्थे वाश दः केत्ववस्तुयोग दवस्तुविष

यकतया तन्निरूप्यत्वादद्वयाधिष्ठानातिरिक्तस्वरूपरहिता भवेत्तत्र लोके
 त्वलातचक्रवद्भ्रमदुःसुकस्य चक्राकारत्ववदिति योजना यथा भ्रम
 तोऽलातस्य चक्राकारता न पृथ वस्तु तथा विकल्पनापि चिदात्मा
 तिरेकेण पृथ वस्तुसती न भवतीत्यर्थं तथापि नात्मनोऽद्वयत्वं
 नष्टिश्रुतिमत्यादिशक्तिरूपस्य स्वगतभेदस्य सत्त्व तथा प्रतिशरीरमात्म
 भेदप्रथनात्सजातीयभेदोपपत्तेश्चेत्याशङ्क्य श्रुतिविरोधा मैवमित्याह
 न शक्तिभेद इति तथाच श्रुतिः अकृत्स्नो हि सः प्राणन्नेव प्राणो नाम
 भवति वद वाक्पश्यंश्चक्षुः शृ वञ्श्रोत्रं मवानो मनस्ता यस्यैतानि
 कर्मनामा येवेति चिदात्मनो नष्ट्यादिभेदस्योपाधिकां दर्शयति
 एको देवो बहुधा निविष्टः एक स त बहुधा कल्पयति एकस्तथा
 सर्वभूता तरात्मे त्यादिश्रुतिरात्मनः सर्वत्रैकत्वमाह तथा भेदनिषेध
 श्रुतिस्मृतयोऽप्यत्रोदाहार्याः १

आगमव ह्यानामात्मभेदकल्पनां युक्त्या निराकरोति

मिथश्च भि । यदि ते हि चे ना क्षयस्तु तेषा
 परिमा योगत ध्रुवो भवेद्भेद । हि दृष्टतो
 जगत्क्ष ापि समस्तमोक्षत

मिथश्चेति चेतना आत्मानो यदि मिथो भिन्ना स्युस्तर्हि ये भि
 न्नास्ते परिमिता यथा मूलाङ्कुरादयो ये च परिमितास्ते विनाशिनस्तद्वदे
 वेत्यात्मनां विनाशित्वप्रसङ्ग इति समुदायार्थं परिमाणयोगतस्तेषां
 क्षयस्तु ध्रुवो भवेत् भेदवतां हि दृष्टतो विनाशदर्शनादिति योजना
 किंच भेदपक्षे एकैकसि कल्पे एकैकमुक्तावप्यन तेषु गतकल्पेष्वन ता
 नां जीवानां मुक्तिसभवादिदानीं समस्तमोक्षतो भो भवे दर्शानां
 भो न गत क्षयश्चापि भवेदतो भेदपक्षो दुर्युक्तिक इत्यर्थं ११

ननु तवापि जगज्जीवेश्वरादिभेदस्य विद्यमानत्वत्कथमुक्तदोषपरि
हार इत्याशङ्क्य ह

न मेऽस्ति कश्चिन्न च सोऽस्मि कस्यचिद्यतोऽद्वयो
ऽहं न हि चास्ति कल्पितम् अकल्पितश्चास्मि
पुरा प्रसिद्धितो विकल्पनाया द्वयमेव कल्पितम् १२

न मेऽस्तीति यतोऽहमद्वयो वस्तुतो मे गुणभूतः प्रधानभूतो
वा यादृशो वा न कश्चिदस्ति यस्यापि कस्यचिदहमस्मि सोऽपि न
च स्तीति सब धः यच्च कल्पितं जगत्तच्च न ह्यस्ति तथाच जीवेश्व
रजगद्वेदस्य मय्यद्वये कल्पितत्वात्कल्पितस्य प्रमाणासहि णुताया
अलंकारत्वाच्चास्त्यस्मादुक्तदोषप्रसङ्ग इत्यर्थः ननु द्वैतवदद्वैतस्य पि
पदार्थत्व विशेषात्कल्पितत्वं तदवस्थमित्याशङ्क्य निरधिष्ठानकल्पना
योगान्निरवधिकबाधयोगाच्च सर्वकल्पनायाः प्रागेव सिद्धकल्पितबा
धावधितया पश्चादप्यवशि यमाणं न कल्पितं किंतु स्वतःसिद्ध वस्त्व
द्वयश देनोच्यत इत्याह अकल्पित इति विकल्पनाया पुरा
प्रसिद्धितोऽहमकल्पितोऽस्मि चकारादूर्ध्वमप्यवधिभूतत्वा मध्ये च
तत्साक्षित्वादकल्पित एवास्मीति गृह्यते परिशेषात्सापेक्ष द्वयमेव
कल्पितमित्यर्थ १२

उक्तमेव स्पष्टीकुर्वन्नात्मनो विकल्पनाद्यविषयत्वमाह

विकल्पना चा यभावे न विद्यते सद यदित्येवमतो
न न सि त । तव चापि कल् ना
र सि र्ने च द्विकल्पि म् १३

वि ल्पना च पीति नास्ति भव उत्पत्तिर्यस्य तदभ तस्मिन्न
भावे नित्ये सद यत्सतोऽन्यदसदित्यपि वि ल्पना नच विद्यते अतए

वसति न न स्तिता आत्मनो नित्यत्वादित्यर्थं किंचामनस्कस्य
कल्पनानुदया मनसश्च । तुकतय स्वरूपसत्ताभावात्तदपि सविलासं
यत्र कल्पितं तन्न कल्पनालम्बनं किंतु सर्वकल्पनासाक्षित्वेन पूर्वापर
कालकलनाकलित कूटस्थमेवात्मतत्त्वमित्याह यत इति तव मनस
इत्यर्थं वत्कल्पनाया अपि पुरा प्रसिद्धेरित्यर्थः १३

ननु यदुपलभ्यते दस्तीत्यभ्युपगम्यते तन्नास्तीत्युपलभ्यते च
द्वैतं नाद्वैतमित्य शङ्क्य दर्शनदर्शने न वस्तुसत्त्वासत्त्वयोः कारणे
किंत्व य एव तन्निश्चयहेतुरित्यभिप्रेत्याह

असद्वयं तेऽपि हि यद्यदीक्ष्यते न मित्येव न
चै नास्ति । यत द द्विकल्पा ना
विचारव अपि थाद्व च त् १४

असद्वयमिति हे मनः ते तव गोचरीभूतं यद्यदीक्ष्यते
तत्तद्वयं द्वैतं नष्टमप्यसत् स्वरूपवदृष्टनष्टस्वरूपत्वात् तथा न नष्ट न
नश्यत इत्येवमेत वता वस्तुतो नास्ति नहि नीरूपस्य वायोश्चक्षुषानु
पल भेऽपि नास्तिता भवति किंत्वस्तितैव सतोऽपि वस्तुनो द्रष्टुरसा
मर्थ्याद्वा दर्शनायो यत्वाद्वा यदर्शनसंभवादित्यर्थः न वद्व्यमपि
नास्तीति शशशृङ्ग दिप्रसिद्धम् सत्यम् तथापि ल धरूपं कचि किंचित्ता
वगेव निषिध्यते विधानम तरेणातो न निषेधस्य संभव इति यायेन
द्वैतमस्ति नास्तीति विप्रतिपत्त्याल वनं किम ग्रास्येयमेव अ यथा
विकल्पप्रसारायोगादित्यभिप्रेत्याह यतः प्रवृत्ता सदसद्विकल्पनेति
यतो यस्मिन्नधि ने प्रतीयम ना विकल्पना तदस्य कल्पितरूपमित्य
र्थः विकल्पाल वनत्वेनाधि नसत्तामुक्त्वाऽवधित्वेनापि तत्सत्त्वमा
ह विचारवद्वैति शं दश्चार्थं यथा विचारो नेर्णयम तरेण न

पर्यवस्यति तथ सद्व्यय विना न विकल्प प्रशा यति अत सर्प
 र द डमा ।।दिविकल्पेप्वनुग यम नतया अधिष्ठानत्वेन पुन. सर्व
 विकल्पनिषेधावसानतयावधित्वेनानुवर्तमानाऽविकल्पिता निषिद्धरज्जु
 स्वरूपवदध्यात्मादिविकल्पाधिष्ठ नस म त्रत्वेन तन्निषेध वधित्वेन चा
 विकल्पितमनपो चात्मतत्त्वमद्वयमस्तीत्येवोपल धमिति त त्पर्या
 र्थः १४

केंचोक्तविधया दशनम त्र त्त्वा त्वनिश्चयासंभवाद्विचारोऽभ्यु
 पेयस्तस्मिंश्च क्रियमणे सदेव द्वयमवशि यत इत्यभिप्रेत्याह

सदभ्यु पे भ तो लिप विचारहे तोर्यदि स्थ
 नास्ति विचारहान च स्थि न चे
 दि नि रा दि १५

सदभ्यु^० मि ति सद्वस्तु नास्तीति वदता तन्निर्णयाय विचारोऽ
 भ्युपग यते न वा यदिसोऽभ्युपगम्यते तदा भवता सद्वस्त्वभ्युपेत यतो
 विचारहेतोर्विचारसिद्ध्यर्थमुपकलि तमुपस्थापित किमपि वस्तु सर्वैर्वि
 चारकैरिति योजना विचारो हि प्रमाणव्य प रस्य फलावसानत्व
 निश्चयहेतुस्तर्क सच न प्रमेयम तरेण प्रसरमुपलभते प्रमित च न
 बाध्यत इति सद्वस्तुसिद्धिरित्यर्थः विपक्षे बाधकमाह यदीति यदि
 तस्य सद्वस्तुनो नास्तिता तदा प्रमाणप्रमेयप्रमातृनिरूप्यस्य विचारस्य
 हान दप्रवृत्तेश्चकारात्सदभावनिर्णयहान च तथैव सस्थितमनिर्णीतमे
 संस्थितं तथाच वस् तत्त्वानवधारण दैहिकामुष्मिकार्थप्रवृत्तिहानिः
 स्यादिति भाव एतेन विचारानभ्युपगमपक्षे च दोष उक्तो वेदित य
 अथ विचारितमनिण त च तत्किमपि नेष्ट चेत्तर्हि विचारनिर्णययो
 सदवसानम तरेण पर्यवसान भाव नितरा सदि यते सद्वस्तिव यत

एवेत्यर्थः यद्वा हे मनः भवतोपकल्पितं द्वैतजातं विचारसिद्ध्यर्थं
 सदभ्युपेतम् आत्मतत्त्वनिश्चयफलविचरप्रवृत्तयेऽस्तीति द्वैतमङ्गीकृत
 मित्यर्थः यदि पुनस्तस्य नास्तिता शून्यतैव द्वैतस्य स्यात्तदा विचर
 ह नाद्विचाराप्रवृत्तेश्चकारात्परमार्थनिर्णयाभावाच्च तथैवाविचारितम
 निर्णीतं च तत्त्वं संस्थितं स्यात् अथ तत्त्वनिर्णये पुरुषार्थासिद्धे
 स्तदनिर्णीतस्वभावमिष्टं न चेत्स्यात्तर्हि नितरां सदि यते विचर्यनिर्णये
 सति सर्वस्य सदवसानत्वव्यभिचारदित्यर्थः कोऽप्यतरस्फुरणविना
 न सशयावतारस्तेन विना न विचारप्रवृत्तिस्तामृते न वस्तुतत्त्वनिर्ण
 यस्तेन च विना न पुरुषार्थलभ इति विचारार्थतया यथाप्रतिपन्न
 द्वैतमभ्युपगतं न प्रामाणिकत्वेन तथाच भुजंगरज्जुतेन व्यवहरत
 इवातत्त्वं तत्त्वबुद्ध्या व्यवहरतोऽनर्थप्राप्तिसंभवात्तत्परिहाराय विचारे
 ऽवश्यंभाविनि क्रियमाणे सर्वेषु विशेषेष्वस्तिताया अव्यभिचाराद्विशेष
 णाव्यभिचारान्मिथो यभिचारिणां चानृतत्वात्स मात्रमेव सत्यं न
 द्वैतरूपो विशेषाकार इति नितरां सिध्यतीति भावः १५

भवत्वेवं विचारा यथानुपपत्त्या सद्वस्तुसिद्धिस्तदर्थक्रियां करोति
 न वा आद्यक्षणिकत्वापत्तिरित्यभिप्रेत्य द्वितीये तस्य नरशृङ्गादेर
 विशेष इति बौद्धशङ्कते

अ त्समचैव सदित्यपीति चेदनर्थ ८ । रशृङ्ग
 ८ त अनर्थत्वं त्वसति कारणं न चैव
 तस्मा विपर्ययेऽयथा १६

अ ८ िति अनर्थत्वात् अर्थक्रियारहितत्वादित्यर्थः श्रैत
 सदसत्सममर्थक्रियाशून्यत्वान्नरशृङ्गवदित्यनुमनमप्रयोजकत्वेन दूषय
 ति अनर्थत्वमिति अनर्थवत्त्वं त्वसति असत्त्वे सध्ये न । रण

प्रयोजक न भवति स्वभावसत्त्वसंभवादित्यर्थ अनर्थक्रियाकारि
त्वस्यासत्त्वव्याप्तौ संदि धनैकान्तितामुक्त्वाऽर्थक्रियाकारित्वस्य सत्त्व
याप्तावनैकान्तितामाह न चैव तस्मादिति तस्मादर्थक्रियाकारि
त्व चैव सत्त्व पद यासाद्यर्थक्रियाकारिणि क टक दभावे सत्त्व यभि
चार दित्यर्थ हेतुनिरसनमुपसहरति न विपर्ययेऽ यथेति विप
र्ययेऽर्थक्रियाक रित्वाभावेना यथा असत्त्वं न संभवति क्रियोत्पत्ते
पूर्वमुदासीनवस्तुदर्शनादन्यथासत्त्वार्थक्रिययोर यो याश्रयापातादित्य
र्थ १६

असिद्धश्च यं हेतुरित्याह

असिद्धतश्चापि विच रकार द्वय च तस्मात्प्रसृ
त् च मायया श्रुते स्मृतेश्चापि तथा हि
युक्ति सिद्धतीत्य न तु युज्यतेऽ यथा १७

असिद्धतश्चापीति न केवलमनैकान्तिकत्वादेरेवानुमानमप्र
म णमपि त्वसदभिमत आत्मनि पक्षासिद्धेश्चेत्यपेरर्थः अर्थक्रियाका
रित्वाभ वमात्रं हेतुः परम र्थविशेषिततदभावो वा आद्येऽसिद्धिमाह
विचारकारण दित्यादिना कूटस्थस्यापि सतो धमित्वेन विचारप्रवृ
त्तिकारणत्वात् माययाद्वयश दवाच्यभेदप्रपञ्चप्रसरणहेतुत्व चेत्यर्थः
मायया जगद्धेतुत्वं साधयति श्रुतेरिति मायां तु प्रकृतिं विद्या
म यिनं तु महेश्वरमि ति श्रुतिः मयाध्यक्षेण प्रकृतिः सूयते सचरा
चरमि त्य दिस्मृतिः क र्यस्य वाचार भणत्वप्रतिपत्तिस धकत्व यायो
युक्ति इत्थ कूटस्थस्याप्यर्थक्रियाकारित्वं प्रसिद्धात्यतो हेत्वसिद्धिरि
त्यर्थः द्वितायं नष्ट तासिद्ध्या दूषयति नत्विति अ यथा परमार्थतो
ऽर्थक्रियाकारित्व स्थिरस्य क्षणिकस्य वा न युज्यते अक्रियस्याकारकत्वा
क्रियाकार्यं प्रत्यपि क्रियावत्त्व पत्तावनवस्थ प्रसङ्गादिति दिक् १७

ननु सर्वविकल्पहेतुत्वादद्वयस्य सर्वविकल्पयुक्तत्वमित्याशङ्क्याह

वि ल न पि विधर्मकं श्रु पुरा सिद्धेश्च
विकल् तोऽद्व न चेति नेतीति था वि
हि त निषिद्ध तेऽ षसिद्धये १८

विकल् नाच्च णिति विधर्मकं विरुद्धस्वभावमित्यर्थः नि कलं
निष्क्रियमि त्यादिश्रुते विकल्पत पुरा प्रसिद्धेरिति युक्तेश्चेत्यर्थ
अद्वयमिति च्छेद नेदं यदिदमुपासते नेतिनेती ति निषिध्यमा
नचेतन चेतनविकल्पा सानसिद्धयेऽत्र पि निषेधवाक्ये वविकल्पवि
धर्मकमद्वयं निर्विशेष सिद्धमित्याह नचेतीति यथा विकल्पितं
नेतिनेतीति निषिध्यते नच तथाऽद्वयमात्मतत्त्व निषिध्यत इति
योजन १८

यथोक्ते श्रुत्यर्थे ये विकल्पयन्ति तेऽनर्थं प्राप्नुवतीत्याह

अ लिपतेऽ ये जेऽद्वयेऽक्षरे वि ल य द
सच्च ज मभि स्वचि मा । भव च े भ जरा
च मृत्यु च न्ति य न्ति म् १९

अ लिप इति कूटस्थे भेदविकारसंसर्गशून्ये श्रतिसिद्धे इति
यावत् सदसदस्ति न स्ति चकारात्कर्ता सविशेषो निर्विशेष इत्या
दिप्रकारैः स्वचित्तमायाप्रभव यथा स्यात्तथ विकल्पय तः ये ते
ज मभिस्तिथङ्मनुष्यजातिभिर्भवमुद्भव जरां मृत्यु मरण च सतत
निर तर निर्यान्ति नितरां गच्छन्तीति योजना चित्तमायाप्रभव
मिति भवविशेषणं व बुद्धिभ्रमकल्पितमित्यर्थः १९

सद्वस्तुन कूटस्थाद्वयत्व श्रत्यादिप्रमाणसिद्धं तद यथाविकल्पनं पुरु
ष पराधनिब धनमित्युक्तमिदानां तदेव युक्तितो द्रढयितुमुपक्रमते

भ भ त्व न चेद सि तिन चास्य च यस्थि
 तिज म ा था सतो सत् दसतश्च सत्व गो
 च त्रि याकारकमित्य गोऽ जम् २

भवाभवत् मिति तुश्चार्थः । कंचेत्यर्थे द्वैतमुत्पद्यमानस्वभावम
 नुत्पद्यमानस्वभावमुभयस्वभाववानाद्य तदा सापेक्षत्वेन शुक्तिरज
 तादिवन्मिथ्यत्वापातात् न द्वितीयः सदातनत्वापत्तौ तदभाव
 यवहारानुदयप्रसङ्गात् न तृतीयः एकस्य विरुद्धोभयस्वभावत्वायो
 गादिभिरेते चतुर्थमनूद्य दूषयति भवाभवत्वमिति भवश्च भवश्च
 भवाभवौ तयोर्भावः भवाभवत्वम् अस्य द्वैतस्य भ भवत्व चेद्विरो
 धान्ने यते तदावस्थितिरवस्थानसत्त्वं न च स्यादिति शेषः नुभय
 भवविलक्षणचित्सदुपलब्धमस्तीत्यर्थः च पर यदि द्वैतस्य
 जन्मेष्यते तदा स्वतएव जन्मासंभवादयस्मात्तद्वक्तव्यं तदपि सत्स्व
 भावमसत्स्वभाववान्यतोऽद्वैतस्य जमेत्याकाङ्क्षायां सर्वथापि नोपपद्यत
 इत्यहं अयस्थितिजमनायथेति अयस्मिंस्थितौ सति न
 जन्मसतो न जमेत्यर्थः अयथायस्थितौ जमनेत्युपरज्यते
 असतोपि न जमेत्यर्थः पक्षद्वयेऽपि दूषणमाह सत इति सत
 उपादनत्वे विकारित्वापत्तौ विनाशादसत्त्वप्रसङ्गादसतश्चोपादनत्वे
 सत्वतः सत्त्वापत्तेर्नाहि शून्यमुपादानस्यात्तस्य कार्ये वननुगमादि
 र्थं तथाच वस्तुनः स्वभाववैपरीत्यायोगान्न सत्कार्यं द्वैतत्मना
 जतेनाप्यसदित्युत्पत्तिपक्षोऽपि दुर्निरूप्य इति भावः एव त्वा
 द्योत्पादकयोः स्वभावनिरूपणे त्युत्पत्तित्वाकारकविशेषयो सुतरा
 मनिरूपितकारता सिद्धेत्याह न च क्रियकारकमिति उपसंह

रति अतोऽप्यजमिति उक्तयुक्तितोऽप्यजं निर्विशेषमद्वयमात्मतत्त्वमित्यर्थः २

नच क्रियाकारकमित्युक्तमेव स्फुटयन्नजत्व वस्तुन साधयति

अकु दि यदि व स्य कारक न किञ्चिद य नु
नास्त्यक रकम् सतो विशेषादसतश्च सञ्च्युतौ
ला तयोर्द्वदनिश्चय हि २१

अकुर्वदिति अस्य द्वैतज मन कारकमकुर्वदिष्ट निर्व्यापार कारकमिष्ट चेदित्यर्थ अ यदिति द्वितीयपादस्थं पदम दाय यदि वा यत्कुर्वदिष्टं वेत्यर्थः तत्राद्येऽतिप्रसङ्गदोषमाह न किञ्चिद य ननु नास्तीति ननु निश्चित किञ्चिदपि कारकं नास्तीति न अपितु सर्वं सर्वस्य सर्वद करकं स्यादित्यर्थ द्वितीये कारकत्वानुपपत्ति दोषमाह अकारकमिति अक्रियस्य कुर्वत्वायोगात्क्रियावत्त्वे नित्ये सदा कार्यप्रसङ्गादनित्ये च क्रिय वद तरापेक्षायामनवस्थाप्रसङ्गात्तदनपेक्षायामात्माश्रयापत्ते कुर्वत्वपक्षे कारकत्वासिद्धिरित्यर्थ अथवा प्रथमे विकल्पे न किञ्चिदकारकमिति निराकरणपदा वय सर्वमेव कारक स्य दित्यर्थ द्वितीयदूषण ननु नास्तीति कुवत् कारकत्वानिरूपणादित्यर्थ कथमनिरूपणमिति चेत्तत्र वक्तव्य किं सदवस्थं कुर्वदसदवस्थं व नोभयथापीत्याह सतोऽविशेषादसतश्चेति असतश्चाविशेषादिति सबध्यते विशेष वत्त्वे वैरूप्यापत्तेरविशेषे च सदाकार्यं स्यान्न वा स्यादित्यर्थ अथ सतोऽसतो वा पूर्वसत्त्वासत्त्वप्रच्युत्यवस्थायां कार्यं स्यादिति भवेत्कारकत्वमिति मत तत्रावस्थाप्रच्युतिकार्ययोर्गोपधममिमत क्रमो वा न ह्य इत्याह सञ्च्युताविति यवस्थायां कार्यमिति उपलक्षणम्

अस युतौ च तुलया अतयोः कोट्योर्यद्वन्नमनोन्नमनमनुभवतो
कार्यकारणभावो न निश्चीयते तथा कार्यकारणस्वरूपभेदो नहि
निश्चीयत इत्यर्थः द्वितीयेऽनवस्थ प्रसङ्गोऽवस्थाप्रच्युतेरपि कार्यतया
तस्या अपि तथाविधपूर्वकत्वापेक्षणादिति द्रष्टव्यम् २१

वस्तुनोऽवस्था तरापत्तिमभ्युपगम्यैतदवोचाम वस्तु सतोसतो वाऽ
वस्था तर नोपपद्यत इति न कस्यापि कार्यत्वं कारणत्वं वा विद्यत
इत्यह

चेत्स इ सद द्वि र्यय कथं भव स्यात्सद
द्य स्थि र विभक्ते द्वयमप्य स्थित न जन्म
स्माच्च मनो हि स्यचित् २२

न चेदिति एवमुक्तदोषपरिहारात्सदसद्विपर्ययश्चेद्वेष्टस्तदा सद
सतो स्वरूपव्यवस्थितौ भवः कथं स्यात् कुतः यत एतद्वयमि
सच्चासच्च विभक्त परस्परसंसर्गशून्य व्यवस्थित न पूर्वापरीभावोऽ
नयोर्मिथो वा यापेक्षया वेत्यर्थः हे मनः हि यस्मादेवं तस्माच्च
कस्यचिदपि ज म विद्यत इत्यवधारयेत्यर्थः २२

भवतु वा ज म यस्यकस्यापि तथापि न मे ब्रह्मभूतस्य काचित्क्ष
तिर्वृद्धिर्वेत्याह

अथाभ्युपेत्यापि भव े छ तो ब्रवीमि नार्थस्तव
चेष्टि मे न हान वृद्धी न यत तोऽस तो
भोऽ तो व दि व स्ति । तयो २३

अथाभ्युपेत्यापीति मनसश्चेष्टितेन त्मनो नार्थोऽस्तीत्येव
तत्प्रपञ्चयति न हानवृद्धी इति मे स्त इति योज्यम् कुत इत्यत
गाह न यत इति यतो यस्मादसत आत्म यविद्यमानस्य ह नस्य

वृद्धेर्वा भव उद्भवः स्वतोऽयतो वा हेत्व तर द्वा न संभवतीति
 योजना यदि व तयोर्हानवृद्धोर्यद्वात्म यस्तिता तथापि तव
 चेष्टितेन मे नार्थ इति सब धः सिद्धेऽथे त्वच्चे या अकिंचित्कर
 त्व दित्यर्थः २३

हीयम नोपचीयम नयोरात्मनि संब धानिरूपण च न हानवृद्धी
 स्त इत्य ह

ध्रुव नित्यश्च न चान्ययोगिनो मिथश्च कार्य
 च यते अतो कस्य पि हि किंचि
 दि च तत् न निरुति गोचरम् २४

॥ इति ध्रुवा स्थिरा कूटस्था अनित्याः क्षणिकाश्च
 दार्था हि निश्चितमन्ययोगिनो न भवन्ति स्थिर णामविकारित्व त्क्ष
 णिकानाम यसब धकालपर्यन्तमवस्थानासंभवादित्यत्यर्थः मिथश्च
 न्योन्यमपि स्थिरास्थिरयोर्न संबन्धित्वं संभवति संब धस्य संबन्धिस
 द्धत्वविकल्पासहत्वादित्यर्थ अतएव तेषु न कार्य किमपि
 युज्यते घटते सबन्धिताविकारभेदसत्त्वनिराकरणमुपसंहरति अत
 इति न किमपि कस्यापि सबन्धि परमाथत इ यत इत्यर्थः ननु
 कथमत्मनोऽयसंब धाभ दो वेदा वाक्यप्रम ण प्रति प्रमेयत्वोपग
 मादित्यत अ ह स्वय चेति तत्त्वमात्मस्वरूपं स्वय निरुप धिक
 न निरुक्ते किंयस्य मुख्यया वृत्त्य गोचरो विषयः श दप्रवृत्तिनिमि
 त्तधर्माभा किंतु लक्षणया श दस्य तत्र पर्यवस नमपेक्ष्य वेदा तत्र
 मेयत्व तस्या णी तमिति न विरोध इत्यर्थः २४

तदेव दुर्निरूपद्वैतसाक्षिणोऽसङ्गाद्वय न दरूपस्य स्वप्रकाशतया

प्रकाशमानं स्वरूप श्रुतियुक्तिभ्यां निश्चित्य पुमान् कृतकृत्यो भवतीति
द्वैताभासनिराकरणफलमुपसंहारव्याजेनाह

म त त विभा द्वय द्वि क्त दस
द्विकल्पितात् निरीक्ष युक्त्य श्रुति र द्वि
मानशेषनिवा पैति दीपवत् २५

सम ति ति सत्त्वासत्त्वाभ्या विकल्पिताद्वयद्वैतावभासात्सतत
वि क्तमिति स धः सततं सम विभातवत्प्रकाशमानमिति योजना
दीपवत्सहसैवाशेषस्य ब धस्य निर्वाण परिसम सिमुपैति निरीक्षण
निर्वाणयोर्न यवधान किमप्यस्तीत्यथः २५

उक्तलक्षणस्यात्मतत्त्वस्य निराक्षणं किं विषयत्वेनाविषयत्वेन वेति
जेज्ञासायामविषयत्वेनैवेत्याह

अवे मेक यदन वेदिना कु र्के । च सुवे
द्यम यथा निरीक्ष्य चेत्थ त गुण होऽगुण
य ति मोह हदोष रि २६

अवेद्यमिति सर्वसाक्षिप्रत्यगात्मनोऽ यन्न भवत्यद्वयं ब्रूति ये
वेदिनस्तेपामनन्यवेदिनामवेद्यम् अ यथा भेदेन विषयतया वेदिन
कुतार्किक णां सुवेद्यं परिच्छिन्नतया सुज्ञेयम् शास्त्रयुक्तिविचारप्र
यासविना स्वमत्यनुसारेण सुखबोधमित्यर्थः गुणेषु सत्त्व दिषु सवि
कारेषु ग्रहोऽभिनिवेशो यस्य स गुणग्रहो न गुणग्रहोऽगुणग्रहः पुमान्दे
ह द्यभिमानहीन इति यावत् अगुणं निर्विशेषमात्मतत्त्वमित्थमवेद्य
मित्य द्युक्तरूप निरीक्ष्यालोच्य चकारादपरोक्षतयानुभूय मोह न याति
तत्र हेतुमाह ग्रहदोषमुक्तिरिति ग्रहरूपादोष मुक्तितो मुक्ते
मोहहेत्वज्ञानतत्कायबाध दित्यर्थ २६

कस्मादेव सहता प्रयत्नेनाविभक्तयः ब्रह्मात्मनो वेदनमिष्यते
तत्राह

अतोऽयथा न ग्रहनाश इयते विमोह द्वे ह
ए कारणम् होऽग्रे स्त्वनलस्त्वनि धनो
यथ प्रशान्ति परमा तथा ब्रजेत् २

अतोऽयथेति अत उक्तविधादात्मज्ञानाद यथा यस्माद्धेत्व
न्तरात्प्रकारान्तर द्वा न ग्रहनाशो मिथ्याज्ञाननिवृत्तिरियते नान्यः
यथा विद्यतेऽयनयेति श्रुते. मास्तु तर्हि ग्रहनाश इत्यत
आह विमोहेति अग्रे सकारणे सति विमोहबुद्धेर्देहगेहादावहम
मेत्याद्यभिनिवेशधियः सर्वानर्थबीजभूतया अनिवृत्ति स्य दित्यनिर्मा
क्षप्रसङ्ग इत्यर्थं ननु भवतु ग्रहनाशा मोहनाशो ग्रहनाश एव कुतः
ब्रह्म त्मज्ञानादिति चेन्न ज्ञान दज्ञानस्यैव निवृत्तिसंभवाद्ग्रहनिवृत्तिकार
णमन्यदेष्टव्यमित्याशङ्क्याज्ञानकार्यत्वं ब्रह्मस्य तन्निवृत्तौ स्वयमेव निव
र्तत इति सदृष्टा तमाह अहोऽपीति अहेतुर्निरुपादान उपादान
निवृत्तौ पुनः प्ररोहहेत्वभावात्परमां निरतिशयां शान्तिमुपशान्तिं
मोक्षलक्षणां ब्रजेदित्यर्थः २७

प्रकरणसमाप्तौ गुरुनमस्काररूपं मङ्गलमाचरति
विमथ्य वेदोदधितः द्रुत सुरैर्मह धेस यथा
मत्स्यमभि तथाऽमृ ज्ञानमिदं हि यै पुरा
नमो गुरुभ्यः परमीक्षितं च यै २८

इति श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यश्रीगोविन्दभगवत्पूज्य
शिष्यस्य श्रीशंकरभगवत कृति सकलवेदो

पनिषत्सारोपदेशसहस्री सप्तमः

वि श्येति यथ सूरैदेवैर्महात्मभिर्महा धेः क्षीरसागरादमृत
समुद्रत पुरा पूर्वं तथा यैर्महात्मभिः गुरुभिर्वेदरूपादुदधितो विम
यालोब्धेद प्रकरणरूपेण मया प्रकाशितं ज्ञानामृतं समुद्रतं पुरा पूर्वं
था यैः पर परमात्मतत्त्वं चेक्षितमपरोक्षीकृतं तेभ्यो गुरुभ्यो नम
इति योजना अथवा यैर्गुरुभिर्निमित्तभूतैर्मया परंचेक्षितमिति योज
ना तस्मात्तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्
शा तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात् तस्मात्
रिति भ द्वचनाच्च युक्तमत्र गुरुसुखम्

उपदेशसहस्रीयं विवृता हि मया गमि.

श्रद्धावेशा मयाप्यस्या पदयोजनिका कृता १

समस्तवेदार्थरहस्यगद्य

पद्यप्रबन्धार्थतयावबोध

अथ नु मादृङ्मातिविम्बित. स्या

दथ पि भक्त्याहमिहास्मि नुन २

हृद्य तर वि कृतराममूर्ते

स्तथा गुरुणां विपुलप्रसादात्

यथाकथंचिद्रचितेन विष्णु

रनेन तु यत्त्वखिल न्तरात्मा ३

इति श्री छ राचार्यकृतो देश ह

पद्यो नि । । टीका ण तिर्थशि

प्यर तीर्थविरचि ।

परिचयः सरु

पुस्तक

ग्रन्थः ५

उप ति-नती

शिक्षा

स्थ

व रा. १९२०